

1251
1980

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

კავკასიურ-ახლოდღმოსავლური
პ რ ე ბ უ ლ ი

КАВКАЗСКО-БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ
СБОРНИК

VI

„მეცნიერება“
«МЕЦНИЕРЕБА»
1980

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ИМ. И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

**КАВКАЗСКО-БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ
СБОРНИК
VI**

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1980

1961 21 130

კავკასიურ-ასლოდმოსავლური
პ რ ე ბ უ ლ ი
VI

22371

სკპ-2000
შემოწმებულია

გამომცემლობა „მცნიერება“

თბილისი

1980

$1(395.3) + 9(395.4) + 9(3-11)$

1) ძველი აღმოსავლეთის ისტორია

4 (C 4)

81.2 (24+5)

4 (47.922+11)

დ 146

2) კავკასიისა და ძველი აზიის ისტორია
1395 წლის უხაროგანობა

„კავკასიურ-აზიურ-აღმოსავლური კრებულის“ მორიგი ტომი შედგება ძვ. წ. III—I ათასწლეულების მახლობელი აღმოსავლეთისა და ამიერკავკასიის ისტორიის აქტუალური პრობლემებისადმი მიძღვნილი გამოკვლევებისაგან. სტატიები ეხება შუმერისა და ბაბილონის, ეგვიპტის, ხეთების სახელმწიფოსა და ამიერკავკასიის (განსაკუთრებით, საქართველოს) უძველეს საზოგადოებათა სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური, რელიგიური და კულტურული ისტორიის პრობლემებს. კრებულში განხილულია აგრეთვე ზოგიერთი ძველადმოსავლური ენის სტრუქტურის საკითხები.

Средней том «Кавказско-ближневосточного сборника» состоит из исследований, посвященных актуальным проблемам истории Ближнего Востока и Закавказья III—I тысячелетий до н. э. Статьи касаются проблем социально-экономической, политической, религиозной и культурной истории древнейших обществ Шумера, Вавилона, Египта, Хеттского государства и Закавказья (в особенности, Грузии). В сборнике рассматриваются и вопросы структуры некоторых древневосточных языков.

რედაქტორი გ. გ. გიორგაძე

Редактор Г. Г. Гиоргадзе

სსრ სოციალისტური
რესპუბლიკების
ბიბლიოთეკა

10604

М 607 (06)—80

184—80

ირაკლი მაჭავარიანი

სუბიექტ-ობიექტის დამოკიდებულების ტიპოლოგიის
შესახებ ურარტულში

მსოფლიოს ენებში ძირითადად ორი სახეა გავრცელებული მოქმედების მონაწილე იმ წევრებს, ანუ აქტანტებს შორის დამოკიდებულებისა, რომლებიც ტრადიციული ტერმინოლოგიით სუბიექტად და ობიექტად არიან წოდებული: ნომინატიური და ერგატიული.

წინადადების ნომინატიური ტიპოლოგიის (წნტ) არსი შეიძლება გამოიხატოს ფორმულით:

1,2ა3 (1),

სადაც 1-ით აღნიშნულია გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი, 2-ით — გარდამავალი ზმნის სუბიექტი, 3-ით — პირდაპირი ობიექტი, ხოლო ა ნიშნით — ფორმობლივი დაპირისპირება შესაბამის წევრებს შორის.

წინადადების ერგატიული ტიპოლოგიის (წეტ) არსი შეიძლება გადმოცემულ იქნას ფორმულით:

1,3ა2 (2);

აღნიშვნები იგივეა¹.

სხვადასხვა ენაში ერგატიული კონსტრუქცია (ეკ) განსხვავებული მორფოლოგიური სტრუქტურების მეშვეობით შეიძლება იყოს რეალიზებული. გ. კლიმოვის აზრით, ეკ-ის მთელი ეს მრავ-

¹ ფორმულები შემოტანილია ნაშრომში Ю. В. Зыцарь, К типологической характеристике эргативной структуры языка басков. ВЯ, 1977, 3. გვ. 38.

ვალფეროვნება სამ მორფოლოგიურ ტიპზე დაიყვანება: „ზმნურ-ზე“ (1), „შერეულსა“ (2) და „სახელურზე“ (3), რომლებიც შეიძლება შემდეგი სქემებით გამოგვეცა:

1. N—N—V_{erg·abs}
2. N_{erg}—N_{abs}—V_{erg·abs}
3. N_{erg}—N_{abs}—V,

სადაც N აღნიშნავს ნებისმიერ სახელს, V — გარდამავალ ზმნას, erg და abs ინდექსები სახელთან — ერგატიული და აბსოლუტური (ე. ი. არაერგატიული) ბრუნვის ნიშნებს, ზმნასთან — ერგატიული და აბსოლუტური რიგის პირის ნიშნებს².

„შერეული“, მისი აზრით, ყველაზე გავრცელებული ტიპის ერგატიულ ენებს მიაკუთვნებს გ. კლიმოვი სხვათა შორის ბასკურსაც და ხური-ურარტულ ენებსაც³.

გ. კლიმოვის მიერ მოცემულ ამ კლასიფიკაციაზე დაყრდნობით ი. ზიცარმა დეტალურად გამოიკვლია ბასკური ეკ, როგორც „შერეული“, სახელურ-ზმნური და, მისივე სიტყვებით, მიზნად დაისახა „ეჩვენებინა მისი (ეკ-ის — ი. მ.) კონკრეტული თავისებურებანი ბასკურ ენაში“⁴. ი. ზიცარმა გამოყო ბასკური ერგატივის სამი ნიშანი, რომელიც, მისი აზრით, „შერეული“ ტიპის ერგატივის მქონე ყველა ენისათვის გამოდგება. აქვე მან დაადგინა, თუ როგორ ფორმდება ერგატივ-არაერგატივის დაპირისპირება ბასკურსა და სხვა (ძირითადად „შერეული“ ტიპის) ერგატიული ენების ზმნაში, ამ დაპირისპირების რომელი წევრები აისახება ზმნაში სათანადო მარკერების მეშვეობით.

ჩვენი შრომის მიზანია მსგავსი გამოკვლევის ჩატარება ურარტული ერგატივის მიმართ, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გ. კლიმოვის მიერ „შერეული“ ტიპისადაა მიჩნეული და, რომელსაც, ამდენად, ი. ზიცარის მიხედვით, მის მიერ გამოყოფილი სამი ნიშანი უნდა ახასიათებდეს. ჩვენ ვცადეთ კვლევის მეთოდის თვალსაზრისითაც გაგვეზიარებინა ი. ზიცარის გამოცდილება, მაგრამ ეს ყოველთვის შესაძლებელი არ აღმოჩნდა. საკვლევი საგნის სპეციფიკურობამ, კერძოდ იმ ფაქტმა, რომ ბასკურისა და ყველა სხვა ენი-

² Г. А. Климов, Очерк общей теории эргативности. М., 1973. გვ. 42—43.

³ იქვე, გვ. 43.

⁴ ი. ზ ი ც ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

საგან განსხვავებით, რომელთაც ი. ზიცარი თავის სტატიაში შეეხო, ურარტული მკვდარი ენაა, განაპირობა საკითხისადმი განსხვავებული მიდგომის აუცილებლობა. ამ გარემოებას არ შეეძლო აგრეთვე გარკვეული დამატებითი სიძნელეები არ წარმოეშვა კვლევის პროცესში. ასეთი სიძნელე ძირითადად ორია: 1. არაა დადასტურებული ბევრი გრამატიკული ფორმა, რომელთა ცოდნა მნიშვნელოვნად გაამარტივებდა ჩვენს ამოცანას. განსაკუთრებით ეს შეეხება ზმნას, რომლის თხრობითი კილოს ფორმებში ცოტად თუ ბევრად სრულად მხოლოდ წარსული სრული დროის⁵ პარადიგმაა წარმოდგენილი და აქაც სრულებით არა გვაქვს მე-2 (როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური) პირის ფორმები. მე-2 პირის შესახებ საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ურარტული წარწერების უდიდესი უმრავლესობის ერთნაირი ხასიათის გამო (ურარტუს მეფეები ჰყვებიან თავიანთი საომარი თუ აღმშენებლობითი მოღვაწეობის ამბებს) აქ ძალიან ცუდი მდგომარეობა გვაქვს: ბრძანებითი კილოს მხ. რიცხვის ფორმების გარდა მე-2 პირი არსად არაა დადასტურებული როგორც ზმნაში, ისე პირისა თუ კუთვნილებით ნაცვალსახელებში. 2. დამოწმებული და, ამდენად, ჩვენთვის ცნობილი ფორმები საჭიროებენ ინტერპრეტაციას როგორც წარმოთქმის, ისე მნიშვნელობის თვალსაზრისით. ხშირად ერთი და იგივე ბგერა⁶ ან გრამატიკული ფორმა სხვადასხვა მკვლევარის მიერ სხვადასხვაგვარადაა ხოლმე ინტერპრეტირებული. ჩვენ შეძლებისდაგვარად შევეცადეთ დაგვეძლია ორივე ეს სიძნელე.

გადავიდეთ ახლა ჩვენს ძირითად საკითხზე—ურარტული ეკ-ის განხილვაზე. პირველ რიგში ვცადოთ ე. წ. წინადადებათა ბლოკის მოდელირება, რისთვისაც უნდა ავბღოთ ორი მარტივი გაუვრცობელი წინადადება, ერთი გარდაუვალზმნიანი, მეორე კი გარდამავალზმნიანი⁷; მა-

⁵ ი. მეშჩანინოვი მას აორისტს უწოდებს. იხ. მისი Грамматический строй урартского языка. Часть вторая, Структура глагола. М.-Л., 1962.

⁶ ბგერის ქვეშ ლათინური ტრანსლიტერაციის ასოს ვგულისხმობთ.

⁷ ასეთი ორწინადადებიანი ბლოკის მოდელირების აუცილებლობა ნათლად ჩანს (1) და (2) ფორმულების შედარებისას: თუ ჩვენ ავიღებთ მხოლოდ ერთ, გარდამავალზმნიან წინადადებას, ანუ გამოვაცილოთ ორივე ამ ფორმულას № 1 წევრს (გარდაუვალი ზმნის სუბიექტს) და დავტოვებთ მხოლოდ № 2 და № 3 წევრებს, რომლებიც გარდამავალზმნიანი კონსტრუქციისათვისაა დამახასიათებელი, ფორმულები შემდეგ სახეს მიიღებს:

2 ა 3	(1'),
3 ა 2	(2'),

გალითად: Menuani uštabi „მენუა გამოვიდა (საომრად)“ და iēše pilini agubi „მე ეს (გარკვეული) არხი გავიყვანე“⁸. მოვანდინოთ ახლა ამ ბლოკის ფორმალიზაცია, რისთვისაც გამოვიყენოთ ზემოხსენებული აღნიშვნები. მივიღებთ სქემას:

მოდელი 1. № 1 Menua-ni ušta-bi		თ № 2 iēše ⁹
მოდელი 2. № 3 pili-ni agu-bi		

როგორც ვხედავთ, სქემა აკმაყოფილებს (2) ფორმულას, ე. ი. ჩვენ აქ მართლაც წებ-თან გვქონია საქმე.

გამოვაცალოთ ამ სქემას ზმნური ფორმები და დავტოვოთ მხოლოდ სახელები. მივიღებთ:

მოდელი 1. № 1 Menua-ni		თ № 2 iēše
მოდელი 2. № 3 pili-ni		

როგორც ვხედავთ, № 1 და № 3 წევრები თავიანთი ბრუნვის ფორმით (სახელობითი) უპირისპირდებიან № 2 წევრს (ერგატივი), ე. ი. დაპირისპირება 1, 3 თ 2 [(2) ფორმულა] ურარტულ ენაში სა-

ე. ი. ერთმანეთის ტოლფასი გახდება. ეს კი ნიშნავს, რომ ჩვენ ხელში შეგვრჩება ფორმოზოგი დაპირისპირება გარდამავალი ზმნის სუბიექტსა და ობიექტს შორის, რომელსაც ადგილი აქვს როგორც ერგატიული წყობს (ეწ), ისე ნომინატიური წყობის (ნწ) შემთხვევაში, ანუ დავკარგავთ განსხვავებას წნტ-სა და წებ-ს შორის, ე. ი. თვით ეს დაყოფა დაკარგავს აზრს.

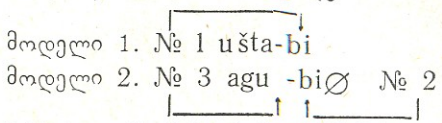
⁸ მოცემულ შრომაში ჩვენს მიერ დასახული წმინდა ლინგვისტური ამოცანებიდან გამომდინარე აქ და შემდგომ ურარტული წინადადებებისა და ცალკეული სიტყვა-ფორმების მოყვანისას არსად არ მივუთითებთ წყაროს. თუ რომელიმე გრამატიკული ფორმა ხშირად გვხვდება ტექსტებში და მისი მნიშვნელობა საყოველთაოა ცნობილი, არავითარ მითითებებს არ ვაკეთებთ, ხოლო თუ გამოყენებული გვაქვს იშვიათი ან რეკონსტრუირებული ფორმა, ვუთითებთ ავტორს, რომელთანაც დადასტურებულია ან რომლის მიერაც რეკონსტრუირებულია ეს ფორმა.

⁹ iēše ნაცვალსა ხელში ჩვენ განზრახ არ გამოვყავით -še, როგორც ერგატივის ნიშანი, რადგანაც არსებობს მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც iēše ე. წ. აბსოლუტური, ანუ წრფელობითი, ანუ, ჩვენი ტერმინოლოგიით, სახელობითი ბრუნვის ფორმაც იყო, ხოლო ერგატივის iēše < *iēše-še ფორმიდან (И. М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967, გვ. 143). რომ iēše ჩვენს წინადადებაში მართლაც ერგატივიზია, ამის დამტკიცება არაა ძნელი. საკმარისია ზმნა (agu-) მე-3 სუბიექტური პირის ფორმაში გადავიყვანოთ, ხოლო სუბიექტად რაიმე არსებითი სახელი გამოვიყენოთ, თუნდაც იჯვე Menua. გვექნება: Menua-še pili-ni agu-ni, სადაც Menua-še აშკარად ერგატივის ფორმითაა წარმოდგენილი.

ხელის ბრუნვის ფორმების დაპირისპირების საშუალებითაა რეალიზებული. ეს დებულება ი. ზიცარის მიხედვით „შერეული“ ტიპის ერგატიული ენის პირველ ნიშანს წარმოადგენს.

ვნახოთ ახლა რამდენად და როგორ აისახება **წებ** ურარტულ ზმნაში. ამისათვის კვლავ ავიღოთ ჩვენი სქემა და სამივე სახელი შევცვალოთ სათანადო სიმბოლოთი, მივიღებთ:

ამგვარაა, რომ № 1 და № 3 წევრები ზმნაში -bi დაბოლოებითაა წარმოდგენილი იმ დროს, როცა № 2-ს agu-bi ზმნაში \emptyset ასახავს. ე. ი. (2) დაპირისპირება ურარტულ ენაში ზმნის ფორმებშია რეალიზებული № 1 და № 3 წევრების ერთნაირი ასახვის საშუალებით. ეს კი ი. ზიცარის მიხედვით „შერეული“ ტიპის ერგატიული ენის მეორე ნიშანია.

ნწ-ის ენებში ზმნებს უღლების ერთიანი პარადიგმა აქვთ იმისგან დამოუკიდებლად, გარდამავალია ესა თუ ის ზმნა, თუ არა. მაგალითად,

ქართ. გარდაუვალი		გარდამავალი
ვგორავ		ვხატავ
გორავ		ხატავ
გორავს		ხატავს
ვგორავთ		ვხატავთ
გორავთ		ხატავთ
გორავენ		ხატავენ

ვნახოთ რა მდგომარეობაა ურარტულში, რისთვისაც ავიღოთ იგივე ušta-და agu- ზმნების წარსული სრულის ფორმები, რადგანაც უღლების პარადიგმის ცოტად თუ ბევრად მთლიანად დანახვა ჩვენ მხოლოდ წარსულ დროში შეგვიძლია (აქაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მე-2 პირის ფორმები არ გავვანჩნია):

	გარდაუვალი	გარდამავალი
1. მხ. რ.	ušta-di „გამოვედი“	agu-li „გავიყვანე ისინი“
3. მხ. რ.	ušta-bi „გამოვიდა“	*agu-di ¹⁰ „გამიყვანა მე“

¹⁰ *agu-di ფორმა აღდგენილია ulxu-di's მხედვით „მან მიბრძანა მე“ (ეს ზმნა

	გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი	გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი
1. მრ. რ.	* ušta-di-li ¹¹ „გამოვედით“	* ag-itu-še ¹² „გავიყვანეთ ის (ისინი)“
3. მრ. რ.	ušta-li „გამოვიდნენ“	ag-itu-ni „გავიყვანეს ის“

როგორც ვხედავთ, ფორმათა ასეთი დალაგების დროს არათუ არა გვაქვს პარადიგმათა რაიმე ერთიანობა, არამედ ერთი და იგივე ნიშანი, რომელიც ერთ შემთხვევაში 1-ელ პირთან გვხვდება მხ. რიცხვში (ušta-di), მეორე შემთხვევაში მხ. რიცხვის მე-3 პირთანა გვაქვს (agu-di). ამის მიუხედავად ყველა თანამედროვე ურარტულ გრამატიკაში გარდამავალი ზმნის უღლების პარადიგმა სუბიექტის პირების მიხედვითაა აგებული, თუმცა ყველა ავტორი ერთხმად აღიარებს, რომ ურარტულ გარდამავალ ზმნას ობიექტის პირისა და რიცხვის გადმოცემის შესაძლებლობაც გააჩნია¹³. საქმის ასეთი ვითარების გამო ყველა მკვლევარი იძულებული იყო ელიარებინა, რომ ურარტულ ენაში „გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების უღლების პარადიგმები სხვადასხვაა“¹⁴.

ურარტულში გარდამავალია, რაზეც სათანადო მაჩვენებელი -u- მიუთითებს). იხ. ი. დ ი ა კ ო ნ ო ვ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, ტაბ. 5, შენიშვნა 7.

¹¹ * -di-li დაბოლოება გარდაუვალი ზმნის მრ. რ. 1 პირისათვის ხურიტულ -ti-lla'სთან შეპირისპირების საფუძველზე რეკონსტრუირებული აქვს ი. დიაკონოს. იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 150.

¹² *ag-itu-še მოგვეყვას šidištuše'ს მიხედვით („ჩვენ ავაშენეთ“). იხ. Г. А. М е л и к и ш в и л и, Урартские клинообразные надписи. М., 1960, გვ. 68, 123—124; მისივე, Урартский язык. М., 1964, გვ. 48—49, სადაც მოტანილია ამ სიტყვის შემცველი ერთი მაგალითი. იმ მაგალითში ობიექტი მხ. რიცხვშია, მაგრამ სრულიად სამართლიანად იქცევა გ. მელიქიშვილი, როცა ზმნას „ჩვენ ავაშენეთ“ თარგმნის ობიექტის გარეშე, რადგანაც ზმნის ფორმა ობიექტის რიცხვზე არაფერს გვიუბნება. ეს šidištuše, ჩვენი აზრით, მოდის *šidišt-itu-še'დან, სადაც -itu-, როგორც ყოველთვის, სუბიექტის მრავლობითობის მაჩვენებელია, ხოლო -še — მრ. რიცხვის 1 პირის ნაცვალსახელის ბოლო მარცვალი, რომელიც ალბათ ერგატვის ნიშანი უნდა იყოს და, ამდენად, სუბიექტის პირს გვიჩვენებს.

¹³ იხ.: J. Friedrich, Einführung ins Urartäische. Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, Bd. XXXVII, Heft 3. Leipzig, 1933; A. Goetze, On Some Urartean Verbal Forms. RHA, fasc. 24 (1936); ი. მეუზიანის ნოვი, დასახ. ნაშრ.; გ. მელიქიშვილის ორივე დასახ. ნაშრომი; ი. დიაკონოვი, დასახ. ნაშრ.; მისივე, Hurrish und Urartäisch. Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. Beiheft 6. Neue Folge. München, 1971.

¹⁴ ი: მეუზიანის ნოვი, დასახ. ნაშრ.. გვ. 6. ურარტულში გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების ფორმათა განსხვავების შესახებ იხ. აგრეთვე Г. А. М е л и к и ш в и л и, Урартские клинообразные надписи, გვ. 65; მისივე, Урарт-

ამ ლებულებების მცდარობა აშკარა გახდება, თუ გარდამავალი ზმნის ფორმებს ობიექტის პირის მიხედვით დავაწყობთ და ისე დავუყენებთ გვერდზე გარდაუვალი ზმნის უღლების პარადიგმას:

	გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი		გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი
1. მხ. რ.	ušta-di „მე გამოვედი“	*	agu-di „მე გამიყვანა მან“
3. მხ. რ.	ušta-bi „ის გამოვიდა“		agu-bi „ის გავიყვანე მე“
			agu-ni „ის გაიყვანა მან“
		*	ag-itu-še „(ის) გავიყვანეთ ჩვენ“
			ag-itu-ni „ის გაიყვანეს მათ“
1. მრ. რ.	* ušta-di-li „ჩვენ გამოვედით“	*	agu-di-li ¹⁵ „ჩვენ გავიყვანა მან“
3. მრ. რ.	ušta-li „ისინი გამოვიდნენ“		agu-li ¹⁶ „ისინი გავიყვანე მე“
			agu-a-li „ისინი გაიყვანა მან“
		*	ag-itu-še „(ისინი) გავიყვანეთ ჩვენ“
			ag-itu-li „ისინი გაიყვანეს მათ“

ский язык, გვ. 45; აგრეთვე, ი. დიაკონოვისა და ი. ფრიდრიხის დასახ. ნაშრომებში. ამავე საკითხს ეხება ნ. ნოზაძე თავის ახლახანს გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში Вопросы структуры хурритского глагола. Тб., 1978, სადაც მან ხურიტულის ენობრივ ფაქტებთან „შედარებისათვის... გამოიყენა სხვადასხვა ენის მონაცემები“ (გვ. 7) და პირველ რიგში, რასაკვირველია, ხურიტულის ახლომონათესავე ურარტულისა. მოცემული საკითხის ირგვლივ შემოჩამოთვლილი ავტორების მოსაზრებების განხილვასა და კრიტიკაზე აქ არ შეეჩერდებით, რადგანაც ვადაწყვეტილი გვაქვს ამ საკითხს ცალკე შრომა მივუძღვნათ.

¹⁵ ფორმა აღდგენილია šiu-di-li's მიხედვით „მან გავგზავნა ჩვენ“. იხ. И. М. Дьяконов, Языки древней..., გვ. 151, ტაბ. 5, შენიშვნა 7.

¹⁶ ტექსტების -ú-ú-li/e's საფუძველზე ი. დიაკონოვი 3. ობ. მრ. რ. 1. სუბ. მხ. რიცხვის დაბოლოებას აღდგენს -v-ia's (Ia=li—ი. მ.) სახით, სადაც მისი აზრით -v- 1=-სუბიექტური პირის ნიშანია, ხოლო -ia (=li) — 3. ობ. პ. მრ. რიცხვისა. ამავე -v-'ს ხედავს ის -še's წინა, რომელზედაც ამბობს, რომ იწერება -ú-še, -ú-ú-še. იგივე -v- არის წარმოდგენილი, მისი აზრით, გარდამავალი ზმნის -bi'ში, რომელსაც ის -va' სახით წერს და სუბიექტურ (1 პირის) ნიშნად მიაჩნია. იმ დროს, როცა გარდაუვალი ზმნის 3 პირის ნიშანს წერს, როგორც -ha's, ე. ი. სრულიად არ უწევს ანგარიშს ჩვენს მიერ გამოვლენილ სისტემას, რომელიც ურარტული ზმნის პარადიგმატულ ერთიანობაში გამოიხატება. იხ. И. М. Дьяконов,

ასეთი განლაგებისას გარკვეული სისტემა უკვე აშკარად შეიმჩნევა. როგორც ვხედავთ, გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის პირის გამოთხატველი აფიქსები ხშირად ემთხვევა გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტის პირის გამოთხატველ აფიქსებს; მაგ.: ორივე რიცხვის 1. პირში — *-di* (მხ.-ისათვის) და *-di-li* (მრ.-ისათვის), მრ. რიცხვის 3. პირში — *-li*. რაც შეეხება მხ. რიცხვის 3. პირს, აქ ცოტა უფრო რთულადაა საქმე — გვაქვს ორი ნიშანი: *-bi* — გარდაუვალ ზმნასთან და გარდამავალი ზმნის მხ. რიცხვის სუბიექტურ 1. პირთან, და *-ni* — გარდამავალი ზმნის ორივე რიცხვის სუბიექტურ 3. პირთან. მრ. რიცხვის სუბიექტურ 1. პირთან ობიექტურ 3. პირის არც ერთი დაბოლოება არა გვაქვს (*-bi*, *-ni*, *-li*) არც მხ. და არც მრ. რიცხვში.

თუ ჩვენ ამ პარადიგმებს შევადარებთ შესაბამის ბასკურ პარადიგმებს, თვალში გვეცემა განსხვავება მათ შორის — ბასკურში ყველა ჩამოთვლილ სირთულესა და სიჭრელეს გვერდი აქვს ავლილი¹⁷. რა გზით მოხერხდა ეს? თუ კარგად დავაკვირდებით ურარტული გარდამავალი ზმნის ფორმებს, ადვილად შევამჩნევთ, რომ მათს ბოლოში, ზმნის ძირისა და გარდამავლობის მაჩვენებლის *-u*-ს შემდეგ ზემოჩამოთვლილი ობიექტური პირის ნიშნების გარდასხვადასხვა აფიქსია დართული. ამ აფიქსებს სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს, ადგილიც სხვადასხვა უკავია: ზოგი ზმნის ძირსა და ობიექტური პირის ნიშნებს შორისაა მოთავსებული (მაგ. *-itu*, რომელიც აშკარად სუბიექტის მრავლობითობას უჩვენებს; აგრეთვე გაურკვეველი მნიშვნელობის მქონე *-a*), ზოგი კი ობიექტური პირის ნიშნების შემდეგ მოდის (მაგ. *-še*, რომელიც, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ნაცვალსახელური წარმოშობის ენკლიტიკაა და სუბიექტის მრავლობითობის შემთხვევაში მის 1. პირს გვიჩვენებს). რაც შეეხება ზმნური ძირის წინა პოზიციას, აქ არაფერი არა გვაქვს. მოკლედ რომ ვთქვათ, ურარტული ენა უღლებაში (ისევე, როგორც ბრუნებაში და სიტყვათწარმოებაში) სუფიქსაციას მიმართავს და სრულიად გამოუყენებელს ტოვებს პრე-

Языки древней..., გვ. 151, ტაბ. 5 (თავისი შენიშვნებითურთ). ჩვენ, რასაკვირველია, არ შეგვირდებოდა ამ თვლასაზრისის დეტალურ განხილვასა და უარყოფაზე. მას პირველი შეხედვითაც კი ბევრი სუსტი ადგილი აქვს. საჭმარისია ითქვას თუნდაც ის, რომ *-bi* დაბოლოება, რომელიც გარდამავალ ზმნასთან იხმარება, სწორედ 3. ობ. პირის ნიშანია, და არა სხვა რამისა, რადგანაც მისი იგივეობა გარდაუვალი ზმნის 2. პირის ნიშან *-bi*-სთან სრულიად აშკარაა.

¹⁷ იხ. ი. ზ ი ც ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 40—41.

ფიქსაციის შესაძლებლობას. ამის საწინააღმდეგოდ ბასკური ფართოდ იყენებს როგორც ერთს, ისე მეორეს. კერძოდ, გარდამავალი ზმნის უღლებისას ობიექტური პირის ნიშნები (რომლებიც ემთხვევა გარდაუვალი ზმნის პირის ნიშნებს) წინიდან დაერთვის ზმნას (პრეფიქსაცია), ხოლო სუბიექტური პირის ნიშნები და (მათ წინ) ობიექტის მრავლობითობის გამომხატველი აფიქსი— ბოლოდან (სუფიქსაცია)¹⁸. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თუ ბასკურის შემთხვევა ერგატიული ენებისათვის დამახასიათებლად უნდა ჩაითვალოს (პრეფიქს-სუფიქსურია უღლება, მაგ., დარგულუში, ოდენ პრეფიქსული — ხუნძურში, აფხაზურში და სხვ.), ოდენ სუფიქსური ერგატიული ენა (როგორცაა ურარტული და, როგორც ჩანს, მისი მონათესავე ხურიტულიც) ჩვენთვის აქამდე უცნობი იყო.

სწორედ სუფიქსაციის ასეთი საყოველთაო გავრცელება ურარტულში ისეთი ფონეტიკური მოვლენის ხშირ შემთხვევებთან ერთად, როგორცაა ჰაპლოლოგია, ჩვენი აზრით, ნაწილობრივ ხსნის ზემოთ აღნიშნულ სიჭრელესა და გაურკვევლობას, რომელიც გარდამავალი ზმნის უღლების პარადიგმის გაფორმებისას გვაქვს. კერძოდ, მაგალითად, მრ. რიცხვის სუბიექტური 1. პირის ფორმებთან -še's წინ შესაბამისი ობიექტური პირის ნიშანი უნდა გვექონოდა (ე. ი. მხ. რ. 3. პ. — -bi ან -ni; მრ. რ. 3. პ. — -li), რომელიც -še's ენკლიტიკური დართვის შედეგად ჩავარდა, ე. ი. ერთ შემთხვევაში *ag-itu-še < *ag-itu-bi / ni+ -še, ხოლო მეორე შემთხვევაში *ag-itu-še < *ag-itu-li+ -še¹⁹.

ახლა მხოლოდ -bi / ni-ს საკითხილა დარჩა, რომელიც, ჩვენი აზრით, შემდეგნაირად შეიძლება გადაწყდეს: ორივე ეს ფორმანტი (-bi, -ni) ადრე ერთნაირი წარმატებით იხმარებოდა როგორც გარდაუვალი, ისე გარდამავალი ზმნისათვის (ამ უკანასკნელ შემთხვევაში სუბიექტის პირისაგან დამოუკიდებლად) ე. წ. აბსოლუტური რიგის მხ. რიცხვის 3. პირის ნიშნად: მოგვიანებით კი, როცა ურარტულმა ზმნამ სცადა ერგატიული წევრის პირიც აესახა, ამ ორ, წარმოშობით დუბლეტურ ფორმანტს გარდამავალ ზმნაში სუბიექტური 1. პირის მხ. რიცხვისა (შეიძლება მრ. რიცხვისაც?) და სუბიექტური 3.

¹⁸ ი. ზ ი ც ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 40—41.

¹⁹ შემთხვევები, როცა ენკლიტიკის დართვა წინამავალი მარცვლის ჰაპლოლოგიას იწვევს, ურარტულში გვაქვს. მაგ., aru-ni „მან მისცა ის“ (ვის მისცა არ ჩანს) + -me „მე“ (ენკლიტიკური ნაცვალსახელი 1. პირის მიც. ბრუნვაში) > aru-me „მან მომცა ის მე“.

პირის (ორივე რიცხვის) ფორმებს შორის დაპირისპირების გამოწვევა დაეკისრა, ხოლო მას შემდეგ კი, რაც ამ გზით მათი (-bi'სა და -ni'ს) თავისუფალი მონაცვლეობა მოისპო, გარდაუვალი ზმნის შესაბამისი პირის ფორმაშიც ერთ-ერთი მათგანი უნდა გაბატონებულიყო. ასეც მოხდა — გარდაუვალ ზმნასთან ჩვენ მხოლოდ -bi გვხვდებოდა. ყოველ შემთხვევაში სინქრონულ პლანში ეს -bi/ni ე. წ. აბსოლუტური რიგის მხ. რიცხვის 3. პირის მორფემის მორფოლოგიურად შეპირობებულ ალომორფებად შეგვიძლია ჩავთვალოთ, რომელთა დისტრიბუციაზე ზემოთ უკვე იყო ლაპარაკი.

ამგვარად, შეიძლება ითქვას, რომ ურარტული ზმნის უღლებასში გარდაუვალი ზმნის პირის ნიშნები და გარდამავალი ზმნის „ობიექტური“ (resp. აბსოლუტური) რიგის პირის ნიშნები ერთმანეთის მიმართ სრულიად იდენტურია, რაც ნიშნავს, რომ ურარტულ ზმნას (გარდამავლობისაგან დამოუკიდებლად) გააჩნია უღლების ერთიანი პარადიგმა, რომელიც ერგატიული პრინციპითაა ორგანიზებული და რაც თავის მხრივ, ი. ზიცარის მიხედვით, „შერეული“ ტიპის ერგატიული ენის მესამე ნიშანს წარმოადგენს.

როგორც ვნახეთ, ურარტულ ენას ი. ზიცარის მიერ დადგენილი სამივე ნიშანი ახასიათებს, ე. ი. გ. კლიმოვის მიერ ურარტული ეკ სამართლიანადაა კვალიფიცირებული „შერეული“ ტიპისად.

მას შემდეგ, რაც დავადგინეთ, რომ ერგატიულობა ურარტულში ფორმოზღვივად სახელშიცაა რეალიზებული და ზმნაშიც, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია შემდგომში ამ ენის მიმართ ტრადიციული ტერმინების „სუბიექტისა“ და „ობიექტის“ ნაცვლად ვიხმაროთ „ერგატიული წევრი“ (=გარდამავალი ზმნის სუბიექტი) და „აბსოლუტური“ (=არაერგატიული, ნომინატიური) წევრი“ (=გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი და გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტი), ხოლო „სუბიექტური პირისა“ და „ობიექტური პირის“ ნაცვლად — „ერგატიული პირი“ (=გარდამავალი ზმნის სუბ. პირი) და „აბსოლუტური პირი“ (=გარდაუვალი ზმნის პირი და გარდამავალი ზმნის ობ. პირი).

„შერეული“ ტიპის ერგატიული ენის ზემომოყვანილი II და III ნიშნებიდან გამომდინარე ამ ტიპის ენებში აბსოლუტური [(2) ფორმულის მიხედვით № 1 და № 3] წევრი აისახება ზმნაში, ანუ ზმნას აქვს შესაბამისი რიგის პირისა და რიცხვის მაწარმოებლები. რაც შეეხება ერგატიულ [(2) ფორმულაში № 2] წევრს, ზმნაში მისი

შესაბამისი მარკერის არსებობა, როგორც დაადგინა ი. ზიცარმა, საზოგადოდ არც ერთი ტიპის ერგატიული ენისათვის არაა აუცილებელი. იმის მიხედვით, წარმოდგენილია ერგატიული პირი ზმნაში თუ არა, „შერეული“ ტიპის წმტ-ის მქონე ენები შეგვიძლია ორ ქვეტიპად დავყოთ, რომელთაც პირობით „განუვითარებელი“ № 2 წევრი არაა მარკირებული) და „განვითარებული“ (№ 2 წევრი მარკირებულია) შეგვიძლია ვუწოდოთ²⁰. ამ ქვეტიპებისათვის, სათანადო აღნიშვნების შემოტანით, (2) ფორმულა შემდეგნაირად შეიძლება გადაიწეროს:

„განუვითარებელი“ ქვეტიპი
1,3 NV∞2 N (2.21),

„განვითარებული“ ქვეტიპი
1,3 NV∞2 NV (2.22).

ამ ფორმულებში N (Nomen) დაპირისპირების ნიშნის (∞) ორივე მხარეს ნიშნავს, რომ ეს დაპირისპირება სახელის შესაბამის ბრუნვათა ფორმების დაპირისპირებით გამოიხატება (I ნიშანი), V (Verbum) ორივე ფორმულის მარცხენა ნაწილში ნიშნავს, რომ № 1 და № 3 წევრები ზმნის ფორმაში აისახება (II და III ნიშნები), ხოლო რაც შეეხება V-ს არსებობას (2.22) ფორმულის მარჯვენა ნაწილში და მის არარსებობას (2.21) ფორმულაში იმავე ადგილას, ეს სწორედ ისაა, რაც განსხვავებას ქმნის ამ ორ ფორმულას შორის და, ამდენად, ორ ქვეტიპად დაყოფის საფუძველს წარმოადგენს, — „შერეული“ ტიპის წმტ-ის „განუვითარებელ“ ქვეტიპში № 2 წევრი ზმნის ფორმაში არაა მარკირებული, ხოლო „განვითარებულ“ ქვეტიპში — მარკირებულია.

ამ ორი (2.21) და (2.22) ფორმულიდან შეგვიძლია „შერეული“ ტიპის წმტ-ის ზოგადი ფორმულა გამოვიყვანოთ:

1,3 NV∞2 N(V) (2.2),

სადაც მარჯვენა ნაწილში ფრჩხილებში ჩასმული V იმ აზრს გამოხატავს რომ № 2 წევრი შეიძლება იყოს ასახული ზმნაში, შეიძლება — არა²¹.

²⁰ ი. ზ ი ც ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42—43.

²¹ ეს ფორმულა ჩვენ (2.2)-ით იმიტომ ადგენიანთ, რომ ის „შერეული“ ტიპის წმტ-ის არსს გამოხატავს, რომელიც გ. კლიმოვის შემოთავაზებულ კლასიფიკაციაში № 2 სქემითაა გადმოცემული. (2.2), (2.21) და (2.22) ფორმულების ნიშნით ჩვენ შე-

ენახოთ ახლა, „შერეული“ ტიპის წებ-ის ზემოთ აღნიშნულ ქვეტიპთაგან სახელდობრ რომელს მიეკუთვნება ურარტული *მა*, ე. ი. ასახულია თუ არა ურარტულ ზმნაში ერგატიული წვერი № 2. ამ კითხვას რომ დადებითი პასუხი გავცეთ, ამისათვის საკმარისია კიდევ ერთხელ შევავლოთ თვალი ურარტული გარდამავალი ზმნის (*ag-u-*) უღლების პარადიგმას (იხ. ზემოთ), სადაც აბს. 3. პირს ორივე რიცხვში ოთხ-ოთხი ფორმა გააჩნია, რომლებიც მნიშვნელობით ერთმანეთისაგან სწორედ ერგატიული წვერის პირის მიხედვით განსხვავდება (შესაბამისად 1. პ. მხ. რ., 3. პ. მხ. რ., 1. პ. მრ. რ., 3. პ. მრ. რ. როგორც ცნობილია, მე-2 პირის ფორმები არა გვაქვს). მაგრამ ხსენებული წვერის (№ 2) მრავლობითობის მაჩვენებლის — *-itu* = 'ს გარდა, რომელსაც მხოლოდ ერთი მნიშვნელობა აქვს და მთლიანად გამოხატავს მას, ჩვენ არა გვაქვს ერგატიული რიგის სხვა პირის ნიშნები, რომლებიც სისტემატურად შეგვხვდებოდა მთელს პარადიგმაში ერთი და იმავე პირის მნიშვნელობით²². მართლაც, 1. და 3. ერგატიული პირების განსხვავება სხვადასხვა შემთხვევაში განსხვავებული ხერხებით მიიღწევა: მხ. რიცხვის 3. აბს. პირთან მხ. რიცხვში მყოფი ერგ. წვერის დროს — მხ. რიცხვის 3. აბს. პირის ფორმანტის წარმოშობით დუბლეტურ ფორმათა (*-bi / ni*)

გვიძლია გამოვიყვანოთ მსგავსი ფორმულები „ზმნური“ (სქემა № 1 გ. კლიმოვის მიხედვით) და „სახელური“ (სქემა № 3 გ. კლიმოვის მიხედვით) წებ-ისათვის. ეს ფორმულები შემდეგნაირად გამოიყურება:

წებ-ის „ზმნური“ ტიპი:
 $1,3 V \infty 2 (V)$ (2.1)

ორი თეორიულად შესაძლებელი ქვეტიპით: „განუვითარებელით“
 $1,3 V \infty 2$ (2.11)

და „განვითარებულით“
 $1,3 V \infty 2 V$ (2.12).

წებ-ის „სახელური“ ტიპი:
 $1,3 N \infty 2 N$ (2.3).

უნდა აღინიშნოს ასევე, რომ (2.21) და (2.22) ფორმულები უკვე შემოტანილია ი. ზიცარის მიერ (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 42—43), თუმცა ამ ფორმულებს მასთან რამდენადმე განსხვავებული სახე აქვთ.

²² *-itu*-ს ეს ერთმნიშვნელობიანობა შენიშნა ჯერ კიდევ ი. მეშჩანინოვმა. იხ. მისი დასახ. ნაშრ., ნაწ. II, გვ. 24—25.

თავისუფალი მონაცვლეობის მორფოლოგიზაციისა და ერთ-ერთი მათგანის (-bi) 1. ერგ. პირთან, ხოლო მეორის (-pi) — 3. ერგ. პირთან დამატების გზით; მრ. რიცხვის 3. აბს. პირთან ასევე მხ. რიცხვში მყოფი ერგ. წევრის დროს — 1. ერგ. პირის ფორმაში ფუძე-სა და მრ. რიცხვის 3. აბს. პირის ფორმანტს (-li) შორის გაურკვეველი მნიშვნელობის მქონე -a-'ს²³ ჩამატებისა და ამგვარად 3. ერგ. პირის ფორმის მიღების გზით; ხოლო მრ. რიცხვში მყოფი ერგ. წევრის დროს ორივე რიცხვის 3. აბს. პირთან 1. ერგ. პირის ფორმანაწარმოებია 3. ერგ. პირის ფორმიდან -še ენკლიტიკის დამატების გზით, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ, თუმცა დამწერლობის ხანის ურარტული გარდამავალი ზმნა იუღლება ერგატიული პირის მიხედვით, პირის ნიშანთა სისტემა ჩამოყალიბებული არაა, რაც, ჩვენი აზრით, იმით შეიძლება აიხსნას, რომ ერგატიული პირის გამოხატვა გარდამავალი ზმნის პარადიგმაში ფრიად ახალი მოვლენაა ურარტულისათვის, ე. ი. ურარტული ეკ „შერეული“ ტიპის „გ ა ნ უ ვ ი თ ა რ ე ბ ე ლ ი“ ქვეტიპიდან „გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ე ლ ი“ ქვეტიპისაკენ გარდაქმნის გზაზეა. მსგავსი პროცესი შეინიშნება ზოგიერთ დღესტნურ ენაშიც.

22371

И. Г. МАЧАВАРИАНИ

О ТИПОЛОГИИ СУБЪЕКТНО-ОБЪЕКТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УРАРТСКОМ ЯЗЫКЕ

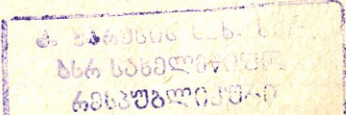
480312

Резюме

Статья посвящена одному из наиболее важных вопросов грамматической структуры урартского языка — вопросу о субъектно-объектных отношениях. Автор ставит целью синхронное изучение урартской эргативной конструкции, установление ее типа (по трехчленной классификации Г. А. Климова: «глагольный», «смешанный», «именной») и характерных особенностей.

²³ ეს -a- შეიძლება თავდაპირველი თემატური აფიქსი იყოს, ან კიდევ რაიმე სხვა, პირისაგან განსხვავებული ზმნური კატეგორიის მაჩვენებელი.

2. კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული, VI

По мнению автора, эргативность субъектно-объектных отношений в урартском отражена как в имени, так и в глаголе, что в свою очередь означает, что урартский — эргативный язык «смешанного» типа. Характерной же особенностью урартского языка в целом (впрочем, так же, как и родственного с ним хурритского) является абсолютное господство суффиксации и полное отсутствие префиксации как в именном склонении, так и в глагольном спряжении (как, впрочем, и в словообразовании), что создавало автору определенные трудности при установлении эргативного характера парадигмы глагольного спряжения.

М. ХВЕДЕЛИДЗЕ

ЗАМЕТКИ О ДРЕВНЕЕГИПЕТСКОЙ ДРАМЕ ЭПОХИ ДРЕВНЕГО ЦАРСТВА

В Древнем Египте не было театра в современном или греческом понятии, однако спор — существовала ли древнеегипетская драма — прекратился после того, как в 1928 г. крупнейший немецкий ученый К. Зете опубликовал свой труд «Драматические тексты к древнеегипетским мистериям»¹. Издание содержит два образца древнеегипетских драматических текстов из разных эпох: более древний датируется первыми веками третьего тысячелетия до н. э., то есть началом эпохи Древнего царства, второй — временем царствования Сенусерта I (1971—1928 гг. до н. э.). К. Зете проделал скрупулезный анализ структуры, своеобразного расположения иероглифов, специфики языка данных текстов и пришел к выводу, что они оба были созданы для драматических представлений. Впоследствии было обнаружено еще несколько древнеегипетских драматических текстов; однако, несмотря на живой интерес, который чувствуется в египтологической литературе по этому вопросу, древнеегипетская драма изучена очень слабо и на данном этапе о ней возможны лишь довольно общие суждения².

По мнению Х. В. Фэрмена, изучение специфики древнеегипетской драмы осложняется по двум причинам: до сих

¹ K. S e t h e, Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen, in Untersuch. zur Geschichte und altertumskunde Ägypter, X, Leipzig, 1928.

² Изучение древнеегипетской драмы, среди прочих, осложняет то обстоятельство, что драматические тексты, которые относительно легко поддаются чтению, весьма фрагментарны. Основная масса драматических текстов записана так наз. храмовой иероглификой (напр., на стенах эдфусского храма), которая пока изучена весьма поверхностно и трудно поддается дешифровке.

пор не найдено ни одной древнеегипетской постройки, специально предназначенной для драматических представлений, и очень сомнительно, что такая вообще существовала, далее, из-за своеобразности древнеегипетского письма и манеры составления надписей, ни одни из известных древнеегипетских драматических текстов нельзя назвать «пьесой». «Мы даже не знаем, были ли в египетском языке такие слова, как «драма», «пьеса», «представление» или «сцена» — отмечает он³.

В статье «Происхождение древнегреческого театра»⁴ Б. Стрикер дает интересный ретроспективный анализ трех основных частей древнегреческой театральной постройки — амфитеатра, сцены и оркестры.

Во втором веке до н. э. римский сенат издал декрет, согласно которому римским гражданам воспрещалось наблюдать представления сидя⁵. Так как не сохранилось подобных сведений применительно к греческому театру, то можно было подумать, что вышеуказанная мера является спецификой Рима, однако это не так. В древности стоять на ногах считалось знаком уважения к чему-либо святому, возвышенному. Сам царь должен был стоять перед богом⁶; на Синае народ стоя слушал Эзру, когда тот читал им священное писание⁷. Моисей сидя судил народ, который должен был стоять перед ним. Сохранилась еврейская традиция, согласно которой сатана присутствует в тех местах библейского текста, где упоминается слово «сидеть».

Древний театр считался священным местом, представления воспринимались как священные действия и проводились только во время определенных религиозных праздников. Даже греческий театр, несмотря на огромную эволюцию, не освободился окончательно от религиозной оболочки. Поэто-

³ Н. W. Fairman, *The Triumph of Horus, The Egyptian Sacred Drama*, London, 1974.

⁴ В. Н. Striker, *The Origins of the Greek Theatre*, JEA 41, 1955, с. 134—47.

⁵ Там же, с. 37.

⁶ Исход, 20, 18, 21.

⁷ Исход, 18, 13, 14.

му вполне естественно допустить, что амфитеатр является вторичным элементом театра, который развился после того, как драматические представления несколько утратили религиозную окраску. «Древнейший зритель просто стоял вокруг того места, где происходило драматическое представление»⁸.

Сцена в современном понятии также относительно поздно происхождения. В древнейших театральных постройках каменной сцены не было. Ее название — *σκηγή* — «палатка» — указывает на то, что вначале довольствовались временными приготовлениями. Конструкция амфитеатра такова, что сцена не видна со всех его мест, тогда как видимость орхестры идеальна отовсюду. «Сцена, как «палатка», имеет очень древнюю историю, однако изначально она не являлась основным элементом театра»⁹.

По мнению Стрикера, единственной составной частью древнейшего греческого театра была орхестра¹⁰. В пользу этой гипотезы говорит и то, что слово «орхестра» имеет тот же корень, что и „*ὄρχησις*“ «танец», — ведь ритуальный танец является одним из древнейших прародителей театра. Это было круглое пространство, которое вероятно находилось в пределах храмовой территории или недалеко от нее, считалось священным и границы которого были отмечены камнями или как-нибудь иначе. Согласно Аристотелю, в древности орхестра была покрыта соломой¹¹. Это указывает на то, что когда-то это было место, где присутствие соломы считалось естественным явлением, то есть, это было гумно; в противном случае сначала же для покрытия орхестры был бы использован песок (что гораздо более удобно), как это делалось в более поздние времена¹². В Греции древнейшее священное гумно было обнаружено в Дельфах, при раскопках теменоса храма Аполлона. Здесь священнослужители собирались в день праздника Аполлона для большой праздничной церемонии.

⁸ В. Н. Striker, The Origins... с. 37.

⁹ Там же, с. 38.

¹⁰ Там же, с. 39.

¹¹ Там же, с. 40.

¹² Там же, с. 41.

Любопытно, что в Ветхом завете гумно считается священным местом. Например, ангел, принесший Израилю чуму, объявился Давиду именно когда он был на гумне¹³ и здесь же он принес жертву богам, чтобы спасти от чумы свой народ¹⁴.

Здесь надо отметить, что хотя в опубликованных К. Зете драматических текстах не упоминается в точности место, где происходило их представление, однако в одном из них¹⁵ несколько раз встречается слово «гумно» и упомянуты быки, которые были принесены в жертву на этом гумне.

Следовательно, если допустить, что драматические представления в Древнем Египте происходили недалеко от храмов или на храмовой территории в каком-либо определенном месте, которое специально предназначалось для подобных представлений, имело обозначенные границы и считалось священным, и что зритель наблюдал за представлениями стоя на ногах вокруг этого места, то вполне естественно, что не сохранилось ни одной древнеегипетской постройки, специально предназначенной для драматических представлений.

Дж. М. Китагава, анализируя ритуальные церемонии и примитивную (религиозную) драму, отмечает, что ритуальные церемонии были общим делом всего архаического общества. В них принимало участие все население и фактически не было разницы между исполнителями и зрителями¹⁶. По мнению А. Д. Авдеева, одним из важнейших моментов в развитии драматического искусства является отделение зрителя от участников представления¹⁷.

Древний Египет необычайно богат религиозными церемониями и ритуалами. К древнейшему периоду египетской истории относится, например, церемония под названием «шествие вокруг стен». Это была церемония систематического характера, которая проводилась в Мемфисе, в первый день

¹³ Вторая книга царств, 24, 14—25.

¹⁴ Вторая книга царств, 24, 17.

¹⁵ А именно в более позднем тексте эпохи Сенусерта I.

¹⁶ J. M. Kitagawa, *Primitive, Classical and Modern Religions in the History of Religions*, Chicago, 1965, с. 48.

¹⁷ А. Д. Авдеев, *Происхождение театра*, М., 1959, с. 76.

месяца Тиби, (день праздника г. Мемфиса), и на 26-й день месяца Хойак (праздник Сокара). К. Зете датирует эту церемонию эпохой I-й династии, однако проводилась она и в более поздние времена, в эпоху Древнего царства¹⁸. Церемония являла собой праздничное ритуальное шествие вокруг «белой стены» г. Мемфиса¹⁹.

Эпоха I династии (начало III тысячелетия до н. э.) была эпохой больших переломов в истории Древнего Египта. Завершился длительный процесс объединения бесчисленных городов-государств в единое государство. Многовековая борьба за объединенную египетскую корону закончилась победой южных фараонов. На границе Верхнего и Нижнего Египта был заложен фундамент нового города — Мемфиса, который был объявлен столицей объединенного государства. Бог-покровитель Мемфиса — Пта был провозглашен верховным египетским божеством. Как видно из археологических исследований, район Мемфиса до времен I династии был малонаселенной, политически незначительной административной единицей. Культ Пта, если он вообще существовал, мог быть лишь незначительным культом маленького божка малонаселенного пункта (найденное до сих пор древнейшее изображение Пта датируется I династией)²⁰.

До политического объединения культурно-религиозным центром Египта был северный город Гелиополь. Уже в IV тысячелетии до н. э. здесь сформулировалась довольно стройная религиозная система, в центре которой стояло солярное божество (Атум-Ра)²¹. Несмотря на политическую раздробленность страны, Атум-Ра был довольно популярен и к моменту политического объединения страны оказался самой значительной фигурой огромного пантеона. Следовательно,

¹⁸ K. Sethe, Beiträge zu älteste Geschichte Ägyptens, Menes und die Gründung von Memphis, Untersuch. zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, III, 1903, с. 133 —135.

¹⁹ „Белая стена“ (inb hq) — одно из нескольких древнейших названий Мемфиса. Существует мнение, подкрепленное археологическими исследованиями, что Мемфис был окружен стенами (возможно белыми) с трех сторон.

²⁰ F. Petrie, Tarkhan I and Memphis V. London, 1913, табл. 3.

²¹ K. Sethe, Amun und die acht Urgötter von Hermopolis, «Abh. der Preuss. Akad. der Wissenschaften», Berlin 1929, с. 122.

хотя южане и одержали политическую победу, религиозный и культурный центр страны оказался на севере. Перед молодой столицей возникла огромная задача — ей пришлось бороться с древнейшими, уходящими вглубь веков традициями Гелиополя, что было весьма сложно в консервативном Египте. Городу нужно было создать свои традиции, сформировать собственный пантеон, бог-покровитель города — Пта нуждался в мощной теологической поддержке. Естественно, что в таких условиях родилось множество разнообразных церемоний, что в тогдашних условиях являлось единственным средством наглядной массовой агитации. Палермский камень, содержащий летопись эпохи первых династий, буквально испещрен краткими описаниями или просто упоминаниями различных церемоний. Почти все они имели одну и ту же цель — возвеличение Мемфиса и Пта. Следовательно, несмотря на религиозное оформление, они преследовали очень важную политическую цель. Именно такова вышеназванная церемония «шествие вокруг стен». К этой же эпохе относится церемония «воздвижение колонны Дждед (dd)», которая проводилась на тридцатый день месяца Хойак. Дждед считался воплощением, символом Пта-Сокар-Осириса. Церемония выполнял сам фараон, рядом с которым должен был стоять верховный жрец Мемфиса²².

Одним из основных характерных черт подобных церемоний несомненно являлась их массовость. Несмотря на то, что центральные роли исполнялись фараоном и жрецами, бесспорным соучастником церемониального шествия вокруг стен, воздвижения Дждед-колонны и других бесчисленных церемоний являлся и народ. Тем не менее, подобные церемонии уже содержат элементы драмы.

Однако дошедшие до нас драматические тексты той эпохи указывают на то, что уже во времена первых династий драма отделилась от церемонии и ритуала. Самостоятельное оформление драмы в столь ранние времена (III тысячелетие до н. э.) несомненно было следствием бурного развития церемоний, вызванного спецификой эпохи. Следовательно, драма со своей спецификой, религиозная церемония и ри-

²² K. S e t h e, Beiträge zur älteste Geschichte Ägyptens... с. 134.

туал существовали бок о бок и развивались собственными путями уже начиная с эпохи Древнего царства.

Как было указано выше, один из двух опубликованных К. Зете драматических текстов датируется эпохой Древнего царства. Его содержание и тенденция вполне соответствуют той эпохе — древнейший миф об Осирисе связан с Мемфисом и Пта. Из первых же строк мы узнаем, что столицей страны является Мемфис, что властелин Египта, воссоединивший оба царства (т. е. Верхний и Нижний Египет) есть Пта-Татенен, единственное верховное божество, создатель самого себя и вселенной, который в то же время есть не кто иной как Гор²³. Хотя участниками драмы являются боги и ее сюжет целиком взят из мифологии, известные мифы оформлены здесь так тенденциозно, что драму вполне свободно можно назвать политической²⁴.

Гранитная плита, сохранившая текст драмы, совершенно случайно попала в Британский музей в 1895 году. Она сильно повреждена и большая часть текста утеряна. Надпись, состоящая из двух горизонтальных и шестьдесят двух вертикальных строк, делится по содержанию на две части — драматическую и теологическую. Первая (строки 3—47 и 63—64) является вышеназванной политической драмой, вторая (строки 48—62) — теологической спекуляцией в честь Пта. Текст сохранился благодаря стараниям фараона XXV (эфиопской) династии Шабаци, по приказу которого он был перенесен на гранитную плиту со старого и истлевшего папируса. Этот так наз. «камень Шабаци» оказался поистине бесценной находкой для египтологии — он сохранил как один из важнейших вариантов (а именно мемфисский) древнеегипетской космогонии, так и найденный до сих пор древнейший в мире образец драматического текста.

²³ Подобное соединение двух разных божеств в одного, обладающего чертами обоих богов (в данном случае Гора и Пта) был в Египте вполне возможен из-за религиозного синкретизма. Соединив Пта с Гором, создатели текста тем самым приписали Пта весь мифологический цикл о древнейшем божестве — Горе.

²⁴ Н. J u n k e r, Die politische Lehre von Memphis, «Abh. der Preuss. akad. der Wissenschaften», Berlin, 1941.

Содержание драматической части, которая является своеобразной компиляцией исторических данных и мифа об Осирисе и Горе, такова:

Геб, старейшина богов, собрал божественную эннеаду для разбора претензий Гора и Сета на владение Египтом. Он посадил Сета царем Верхнего Египта в Sw, в районе, где тот был рожден, а Гора царем Нижнего Египта в Psš — tẓwy, в районе, где был утоплен его отец Осирис. Так Гор стал во главе одного государства, а Сет — другого. Тогда Геб стал сожалеть, что наследство Сета было равным наследству Гора — ведь Гор был единственным сыном его (Геба) первородного сына Осириса. Он совсем отстранил Сета от трона и оба царства передал Гору. Гор стал единоличным властителем Египта в своем великом имени Пта-Татенен, который находится «южнее своей стены».²⁵ Папирус и камыш были принесены на двойные ворота «дома Пта» (т. е. храма Пта)²⁶.

Затем в тексте очень большая лакуна, после которой начинается рассказ о гибели Осириса. Текст настолько поврежден, что восстановление единой сюжетной линии практически невозможно. Разговор идет о том, как утонул Осирис, как оплакивали его Исида и Нефтида и как приказал им Гор восстановить тело Осириса. После этого мы узнаем, что Исида и Нефтида восстановили тело Осириса и принесли его в Мемфис, в храм Пта, где его сын Гор царствовал как единоличный властитель объединенного Египта.

Далее, из отдельных сохранившихся слов можно заключить, что разговор идет о строительстве столицы. Не-

²⁵ «Южнее своей стены» (или «южнее его стены»?) — так описывается в текстах местонахождение храма Пта в Мемфисе. Наверно храм располагался в южной части города или южнее города, за чертой городской стены.

²⁶ Папирус и камыш — символы Верхнего и Нижнего Египта; двойные ворота олицетворяют также два объединенных царства. Вся эта символика означает, что борьбе Сета и Гора пришел конец, что Сет примирился с мыслью о воссоединении царства под эгидой Гора и что это воссоединение произошло в Мемфисе. Подобная двойственность в символике власти сохранилась в Египте до конца его существования — например, фараон носил двойную корону (объединенную Верхнего и Нижнего Египта), корону одновременно украшали кобра и гриф — символы обоих царств и т. д.

сколько раз упоминается слово «стена», из чего следует, что речь идет о Мемфисе. После этого, со строки 48 начинается теологическая часть, которая в данный момент остается за пределами наших интересов, и последние три строки (62—64) снова возвращают нас к теме Осириса.

Для лучшего понимания сюжета этого драматического текста небезынтересно будет короткое отступление в области древнейшей истории Египта, задолго до его политического объединения в 3000 г. до н. э.

В четвертом тысячелетии до н. э. на территории будущего Египта было множество маленьких городов-государств, изолированность которых усугублялась специфическими географическими условиями местности. Однако постепенно сформировался первый союз египетских номов в восточной Дельте. В текстах пирамид упоминается 'ndty из девятого нижеегипетского нома, который назван «предводителем восточных номов»²⁷. Богом-покровителем девятого нома был Осирис. Примерно в то же время царьки третьего нома (западная Дельта), богом-покровителем которого являлся Гор, смогли объединить номы западной Дельты. Постепенно более отсталые южные номы тоже объединились в единый союз. Это сумели сделать царьки пятого верхнеегипетского нома под эгидой своего бога-покровителя Сета. Так, где-то в середине четвертого тысячелетия до н. э. было сформировано три союза египетских номов — государства Осириса, Гора и Сета. Примерно в это же время царькам «государства Гора», или «служителям Гора»²⁸ удалось подчинить себе два других египетских государства. Так возникло первое, так наз. «доисторическое» объединение Египта под предводительством севера. Центром этого объединения был древнейший город западной Дельты Иуну (Гелиополь). Этот союз продержался недолго и вскоре распался на два царства — южное и северное. Однако несмотря на кратковременность этого союза, культура развитого севера успела прижиться на отсталом юге настолько, что Сет был изгнан со своего

²⁷ Н. J u n k e r, Die politische Lehre... , с. 56.

²⁸ Так их называет К. Зете из-за того, что Гор был их верховным богом (Beiträge zu älteste Geschichte Ägyptens... с. 2—22).

божественного трона и его место занял Гор. Раскопки в районах Маади, Тархан, Абусир-эль-Мелек и др. дают представление о более развитом севере, культура которого постепенно проникает на отсталый юг и становится там доминирующей.

Следовательно, непосредственно перед историческим объединением Египта существовало два египетских царства — верхнеегипетское и нижнеегипетское царства Гора, фараоны которых считали себя «служителями Гора». Когда южные фараоны объявили северу войну, закончившуюся окончательной победой юга и объединением Египта, то воевали они под эгидой Гора²⁹.

Из вышесказанного становится ясным, как создатели этой древнейшей драмы постарались воспроизвести исторические события, придав им нужную для себя политическую окраску. Надо отдать должное древним авторам, сумевшим так остроумно «скомбинировать» исторические события с мифическими.

Следует отметить, что текст был очень поврежден уже к моменту перенесения его на гранитную плиту. Из первых строк надписи (строки 1—2) мы узнаем, что «Его величество Шабак приказал своим писцам перенести на гранитную плиту эту книгу древности, т. к. она была изъедена червями, истлела и стала совершенно непригодной для чтения, к тому же потеряла начало и конец». При таких обстоятельствах совершенно естественным звучит заявление Эрмана, что «хотя дошедшая до нас гранитная плита очень повреждена и большая часть текста утеряна, что очень осложняет его интерпретацию и перевод, однако мне кажутся более плачевными потери, которые текст понес во время перенесения его на гранитную плиту писцами Шабак»³⁰.

Действительно, текст, написанный на языке, успевшем уже ко времени XXV династии стать архаическим и малопонятным, писцы переносили на плиту почти механически,

²⁹ Н. Junker, Die politische Lehre... с. 56—57; S. Meuser, The Religion of Ancient Egypt, London, 1969, с. 1—7.

³⁰ А. Erman, Ein Denkmal memphitischer Theologie, «Sitzungsberichte der Königl. Preuss. Akad. der Wissenschaften», Berlin, 1909, с. 918.

смутно догадываясь о его содержании и если допустить (а это вполне реально), что истлевший папирус был раздроблен на несколько частей, то вряд ли писцы расположили их в должном порядке — не говоря о том, что начало и конец были и вовсе утеряны.

Так или иначе, камень Шабаки оказался крепким орешком для египтологов. Даже сейчас, когда установлена правильная последовательность строк³¹ и существует несколько изданий перевода текста³², рано говорить о том, что все в тексте является вполне разъясненным. Среди ученых даже бытует мнение, что надпись, исполненная писцами Шабаки, является результатом компиляции нескольких отдельных папирусов, которых объединяла лишь общая тенденция восхваления Мемфиса и Пта.

Весьма интересна и структура драматической части текста. Диалоги здесь чередуются довольно пространными повествовательными кусками. Подобное построение текста явилось причиной того, что у таких ученых, как К. Зете и Г. Юнкер, создалось о нем разное мнение.

По мнению К. Зете, это текст одной целой драмы, где драматические места чередуются монологами ведущего, как в средневековых христианских рождественских и пасхальных мистериях³³. Действительно, при представлении средневековых мистерий, речь ведущего чередовалась разными сценами на библейский сюжет, между которыми не была обязательна крепкая сюжетная связь. Этим К. Зете объясняет не только присутствие в драматическом тексте пространных повествовательных кусков, но и двух независимых эпизодов мифологического цикла.

Другого мнения придерживается Г. Юнкер. Согласно его гипотезе, весь текст надо рассматривать как единое произведение, именно, как спекуляционную мемфисских жрецов во хвалу Пта — по другому трудно представить столь тесное сосе-

³¹ Это сделал Дж. Брестед в статье; „The Philosophy of a Memphite Priest“, ZÄS, XXXIX, 1901.

³² Это названные выше труды А. Эрмана (Ein Denkmal...), К. Зете (Dramatische Texte...) и Г. Юнкера (Die politische Lehre...).

³³ K. Sethe, Dramatische Texte...

дство в одном списке драматических и теологических частей. Текст начинается восхвалением Мемфиса (повествовательные части), что постепенно переходит в описание мемфисской теологии. Что касается драматических кусков, то, по мнению Г. Юнкера, создатели текста, где это было возможно, цитировали соответствующие места из существующих драм, которые были очень популярны в те времена. «В этом тексте», отмечает Юнкер, «использованы цитаты из двух различных драм, одна из которых касалась борьбы Гора и Сета за владение Египтом, вторая — истории гибели и воскрешения Осириса»³⁴.

Примерно такого же мнения придерживается столь крупный знаток древнеегипетской драмы, как Фэрмен. Он высказывает мысль, что текст Шабаки является политико-мифологической компиляцией, в которой использованы отрывки из какой-нибудь старой, успевшей стать популярной в народе драмы³⁵.

Пока трудно сказать с уверенностью, которая из этих гипотез может быть более верной. В первую очередь нужно на материале более поздних и лучше сохранившихся драматических текстов изучить саму природу древнеегипетской драмы. Однако текст Шабаки дал возможность установить, что в Египте уже в эпоху Древнего царства драма была вполне оформлена и развита.

С этой точки зрения очень интересен и сам метод записи драматических отрезков. Как известно, египетские иероглифы читаются против того направления, куда устремлены фигуры людей, птиц и т. д. Поэтому вначале возникли недоумения при чтении тех мест текста, где иероглифы как бы «смотрели» друг на друга, например,

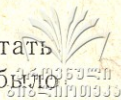

Ниже подобно расположенных иероглифов всегда выписана фраза «слова, (которые) надо произнести», а далее следует текст. Это было настолько необычно, что первые издатели:

³⁴ Н. Junker, Die politische Lehre...

³⁵ Н. W. F a i r m a n, The Triumph of Horus... с. 7.

³⁶ Стрелками отмечено направление чтения.

текста не поняли в каком направлении следует его читать и пронумеровали строки в обратном порядке. Как уже было сказано, первый, кто установил, в каком направлении следует читать текст, был Дж. Брэстед. Постепенно, благодаря стараниям Брэстеда, а затем Зете, стало ясно что подобная запись является специфичным методом записи диалога. Имя говорящего и фраза «слова, (которые) надо произнести», пишутся в одном направлении, в противоположном направлении пишется имя второго участника диалога, который в этом отрезке диалога выступает в роли «слушателя». Текст Шабакки имеет и другую особенность: в вертикальных строках в нескольких местах проведена горизонтальная черточка, далее выписана короткая фраза, которая не является органической частью текста, или имя какого-нибудь участника драмы, далее опять проведена горизонтальная черточка, после которой продолжается общий текст. К. Зете первый определил эти выделенные горизонтальными черточками места как сценические указания³⁷. Они дополнительно сообщают нам, о ком идет речь, где происходит действие и т. д. На современном этапе изучения древнеегипетской драмы вышеописанный принцип записи диалога и присутствие подобных «сценических указаний», наряду с некоторыми особенностями синтакса, считаются основными критериями для «узнавания» драматического текста.

Наши заметки хочется закончить словами С. Мерсера: «В древнеегипетском языке было два слова, которые переводятся как «тайна» — „štz“ — нечто таинственное, сокровенное, неизвестное и „bs“, которое больше связано с религиозной тайной. Оба слова встречаются вместе, как „bs štz“, когда речь идет о божестве, как о божественном создании, а фраза „štz wzṯ pṯr“ означает «божественную мистерию»³⁸.

³⁷ K. Sethe, *Dramatische Texte...*, с. 13.

³⁸ S. Mercer, *The Religion of ancient Egypt...*, с. 373.

Дж. М. ШАРАШЕНИДЗЕ

НАЕМНАЯ РАБОЧАЯ СИЛА В ГОСУДАРСТВЕННОМ ХОЗЯЙСТВЕ ЭПОХИ III ДИНАСТИИ УРА (2132—2024 гг. до н. э.)

Администрация государственного хозяйства Шумера довольно часто и в большом количестве прибегала к найму рабочей силы. В соответствующих документах содержится множество сведений о наемниках, на основании которых появляется возможность рассмотреть ряд вопросов особенностей найма рабочей силы этой категории, системы оплаты их труда, социального и экономического положения наемников и др.

Эти вопросы рассмотрены В. В. Струве и А. И. Тюменевым как отдельно, так и в связи с другими проблемами¹. Из иностранных ученых интересующая нас проблема пока что специально не рассмотрена никем.

§ 1. ТЕРМИНЫ, НАЕМНИКИ И НАНИМАЮЩИЕ

В шумерском языке «наем» передается глаголом: *ḫun-(gá)*, *agáru*. Для обозначения наемного рабочего в хозяйственных документах употребляется два равнозначных термина: *lú-ḫun-gá*, *agru* «наемный мужчина» и *guruš-ḫun-gá* «наемный рабочий»

¹ В. В. Струве, Наемный труд и сельская община в Южном Междуречье конца III тысячелетия до н. э., ВДИ, 1948, № 2, с. 13—24; А. И. Тюменев, К вопросу о наемном труде в царском хозяйстве времени III династии Ура, ВДИ, 1950, № 1, с. 48—52; е го же, ГХДШ, с. 217, 222, 271, 273, 293, 300 и сл.

мужчина»². В значении наемных мальчиков встречается термин *du-mi-ḥun*³. Вообще для обозначения наемников употребляли термин *e-é-p-ḥun-gá* «наемные люди»⁴.

Из живого и мертвого инвентаря прибегали к найму быков (*gu⁴-ḥun-gá*)⁵, ослов (*an-še-ḥun-gá*)⁶ и лодок (*má-ḥun-gá*)⁷.

Основным наемщиком является администрация государственного хозяйства. Но прямого указания на это в текстах не встречается; это подразумевается само собой⁸.

В нескольких документах сказано, что рабочую силу нанимают храмы божества Ниндара и Инанна (для изготовления кирпичи)⁹, храм божества Нинхурсага (пастухи)¹⁰, моельня, выстроенная в честь царя Амарсуэнна (*lu-ḥun-gá-é^d* Амар-^d Суена)¹¹, храм божества Нинмарки¹².

§ 2. ОСОБЕННОСТИ ЗАНЯТОСТИ НАЕМНОЙ РАБОЧЕЙ СИЛЫ

Анализ данных документов дает возможность определить те виды работ, на которых в основном использовали наемную рабочую силу: I. Ирригационные работы; II. Полевые работы;

² Нанимали в основном мужчин и мальчиков. Очень редки факты найма женщин (см. MVN VI, 141 : 11—12).

³ Мальчиков нанимали с отцами в период пахоты и сева, видимо, погонщиками (см. AnOr VII, 276 : 1; TCL V, 5675 I 1; 5676 I 2). Работали они и носильщиками (см. TCL V, 5676 I 9; AnOr I, 85 : 59) либо подсобными рабочими у повара (см. GDD, 437 : 1—7).

⁴ ASM XVI, 73 : 1—2.

⁵ MOS XVI, 5 VIII 19; ITT II 1, 4137.

⁶ Вместе с быками впрягали в ярмо и ослов (см. ITT IV, 7747 : 3—5; ср. MVN VI, 294 III 1; AM, с. 396). Плата за работу осла в день составляла 2—3 сила зерна (см. BIN V, 271 : 8, 14).

⁷ Подробнее этот вопрос рассмотрен А. Слононом (см. NB, с. 52—57).

⁸ Иногда конкретно указывали, где работают нанятые хозяйством—во дворце (*ḥun-gá-é-gal-še*, см. TEL, 193 : 2; *lu-ḥun-gá-é-gal-Gir-suki*, см. WMAH 1,56 : 2) или в поле, выделенном для содержания семьи энси (*kur-ensí-ka*, см. Ник. 11, 109 : 6; ŠA, CVI 65 : 7; CSTJR, 620 : 3).

⁹ YOS IV, 229 : 2; UCP IX/2 1,56 : 3.

¹⁰ SETU, 252 : 51.

¹¹ SA, XCIX 132 : 2—3.

¹² Ст. VII, 13163: 15; ср. СТ VII. 131663, об. 4; СТ IX, 12917 III 6.

III. Заготовительные работы; IV. Ремесленное дело. Чтобы лучше разобраться в особенностях использования наемной рабочей силы в двух этих отраслях хозяйства¹³, необходимо вкратце передать последовательность проведения хозяйственных работ в течение сезона согласно одному из шумерских текстов, т. н. «календаря земледельца»¹⁴. В нем читаем: 1) поле (a-šà) с начала должно быть покрыто водой, но не так уж высоко. После выпуска воды, 2) на мокрое поле надо выпустить волов с обвязанными копытами для вытаптывания сорняков и выравнивания поверхности земли; 3) далее маленькими мотыгами *ugudu* *tun-sal*—2/3 *ma-na-ta*, прибл. 336 г. стк. 9) поле должно быть выравнено: мотыгами определенного вида (^{giš}*al-šu*, стк. 10) следует разровнять следы копыт; 4) кроме того, волокушей (*ú-tug*, стк. 11) следует еще раз разровнять поле; 5) затем поле выровнить со всех четырех сторон мотыгой (^{giš}*al-la*, стк. 12); после того, как поле высохнет, 6) его следует вспахать первый раз сохой «бардиль» (^{giš}*bar-dil*, стк. 30), 7) во второй раз вспахать сохой «шукин» (^{giš}*arín-šu-kin*, стк. 31); 8) пашню следует трижды разравнять бороной (^{giš}*úr-ga*, стк. 32); 9) хорошенько разбить комья (*sag-bi*, стк. 33) киркой (*gišníg-gul*, стк. 33); 10) лишь после этого следует начать пахоту плугом для сева (^{giš}*arín*, стк. 42); 11) разбить комья и разровнять борозды (*ab-sín*, стк. 61) мотыгой; 12) появившиеся всходы пшеницы до уборки следует поливать четыре раза.

Как видим, земледельцам приходилось осуществлять довольно трудоемкую и разнообразную работу, в частности

¹³ В одном из документов рабочие, занятые на ирригационных работах и на собственно земледельческих, названы в противоположных контекстах: *lú-hun-gá-sahar-ga*, досл. «нанятые (для ведения) земляных работ (на канале)» и *lú-hun-gá-a-šà-ga* «нанятые полевые рабочие» (см. UDTP, 52-MVN IV, 7 : 6—8; ср. Ник. 11, 251 : 2; BIN V, 119 : 141).

¹⁴ Перевод и анализ текста см.: S. N. Kramer, *The Sumerians*, Chicago, 1963, с. 340—342; С. Н. Крамер, *История начинается в Шумере*, М., 1965, с. 78—85; Транслитерация текста см. АМ, с. 202—212.

полив — пять раз, мотыжение — четыре раза, вспашка — три раза, боронование — четыре раза.

1. Ирригационные работы

Первыми на поле выходили рабочие-ирригаторы. В документах встречается множество терминов, которые указывают на выполнение наемной рабочей силой отдельных процессов ирригационных работ: *lú-hun-gá-i₇-ba-al-la* «наемный мужчина, очищающий канал»¹⁵, *lú-hun-gá-sahar-ra* «наемный (осуществляющий) земляные работы (на канале)»: этот последний, в частности, предполагал: «копку земли» (*sahar-zi-ga*)¹⁶ и «отсыпку земли» (*sahar-si-ga*)¹⁷. Именно этим рабочим приходилось стоять, в воде — *kin-a* «делать дело (стоя) в воде»¹⁸. Наиболее трудным делом из всех перечисленных была очистка резервуаров (*pag-ku₅*)¹⁹.

Мы располагаем интересными сведениями о нормах очистки некоторых резервуаров на территории Лагаша и дневной оплате труда наемной рабочей силы, закрепленной за этими резервуарами. Приводим тексты: ITT V, 6864. III⁷21^{1/2} sar 5 gín 10 gín-ta⁸_{90²/3} sar 7 gín kin-a 8 gín-ta⁹ lú-hun-gá-me-šè''⁷ 21^{1/2} sar 5 сиклей, 10 сиклей (площадь) каждому, ⁸90²/3 sar 7 сиклей, работа в воде, 8 сиклей (площадь) каждому,⁹ для наемников»²⁰.

ITT V, 6864. VI⁹187²/3 sar 7^{1/2} gín 8 gín-ta¹⁰ lú-hun-gá-me-šè «⁹187²/3 sar 7^{1/2} сикля, 8 сиклей каждому, ¹⁰для наемников».

¹⁵ HEU, 86 : 2; GDD, 211 : 2—3.

¹⁶ TUDT, 1 : 1; UCP IX/2 1,44 : 11; TIM VI, 1 IX 2; ITT III 2, 5225 : 12;

¹⁷ UCP IX/2 1,8 : 5. Оба эти процесса иногда передаются общим термином *kin-sahar* «земельная работа» (см. BRM III, 116 : 1; 162 : 1; TIM VI, 1 II 2), *sahar-ra* «земельная (работа)» (см. UDTP, 52=MVN IV, 7 : 8; ср. TPU I, с. 68 и прим. 196; AM, с. 407) или *sahar* (см. YOS IV, 209 II 25; TIM VI, 1 II 10; HEU, 80 : 7), *šà-sahar*, досл. «(работа) в земле». Работа обоих видов подразумевается под термином: *kin-ú-sahar-ba* (см. GDD, 151 : I, resp. *kin-a-sahar-ba*, см. BRM III, 121 : 1) «работа в воде (и) земляная» (перевод см. TPU I, с. 80).

¹⁸ ITT V, 6864 III 8.

¹⁹ Подробнее о резервуарах см. TPU I, с. 54—56; AM, с. 223—225.

²⁰ 1 sar=60 сиклей=18 м³; 1 сикль=30 м³.

Как видим, работа стоя в воде на каждого распределялась в количестве 8 сиклей (= 2,4 м³), а ирригационные работы других видов — в 10 сиклей (= 3 м³). За выполнение этого последнего, представляющего собой дневную норму ирригационных рабочих²¹, администрация выплачивала наемнику 6 сила зерна²². Следует думать, столько же выдавалось за осуществление работы объемом в 8 сиклей²³.

II. Полевые работы

После ирригаторов земледельческие работы на поле производили наемные полевые работники (lú-ḥun-gá-a-šà-ga). Под этим термином подразумевались: пахари (engar-me), мотыжники (al-ak-e-ne), работающие киркой (nig-gul-ak), собиратели комьев в бороздах (ab-sin-ta-la-ag-gi-gi-ga) и др. Последовательно рассмотрим их вкратце.

а) lú-ḥun-gá-al-ak-e-ne «нанятые мотыжники»²⁴.

Аналогично другим работам, мотыжение производилось наемными рабочими по принципу аккордности. Каждому выделялась площадь, которую за день нормальной работы мог обработать один человек — от 2 до 10 сар (см. таблицу).

б) П а х о т а. Как известно, после проведения на поле определенных подготовительных работ, начиналась пахота. Персонал обслуживающий плуг — плугари (engar-me) и погонщики (gu₄-da-gi-a²⁵, šà-gu₄²⁶) в большинстве случаев администрацией хозяйства нанимался.

²¹ Ср. GDD, 151 : 2; ITT V, 6865 : 2; TUDT, с. 15.

²² BRM 111, 162 : 2; ср. GDD, 151 : 4.

²³ В нескольких случаях нанятым ирригаторам выписывается 5 сила (см. AnOg VII, 263 : 2—4; TIM VI, 1 I 13; TUDT, 1 : 3) или 6 сила зерна (см. ITT III 2, 5225 : 7). По сведению же одного документа — 15 сила (см. UCP IX/2 I, 44 : 8).

²⁴ BE III, I, 88 : 2; ср. MOS XVI, 21 : 3; NPU, 22; 23; 28.

²⁵ BIN V, 271 : 5, 10; HLC III, 129, 306 : 2; WMAH 1, 90 : 12; ср. AOS XXXII, с. 84, H 21; TEL, 97 : 2—3; 102 : 3; CBT I, 13373; 13769.

²⁶ MSL I, с. 161; AOS XXXII, с. 51, E 20; ANw, с. 325.

Упряжку выводили на поле три раза—дважды до сева, а в третий раз — во время сева. Две ранние вспашки производились плугами «бардиль» и «шукин». Их вообще упоминают как *giš arin-túk-še-kin-ku-a, ḫarbu* «плуг для вспашки».²⁷ Для наемных рабочих, производящих вспашку этими плугами, аккордной дневной нормой было от 70 до 100 сар. За день работы им, как и мотыжникам, платили 6 или 7 сила зерна (см. табл.).

в). Боронование. Производилось четырежды — в первый раз до вспашки, после того, как с поля сошла вода, а трижды — перед севом. Эта последовательность боронования соответствующим образом отражена в документах²⁸. На этих работах в основном тоже были заняты наемные рабочие. Им выделялись сравнительно большие аккордные участки — от 400 до 600 сар в день (см. табл.).

г) *guguš-ḫun-gá-níg-gul* «наемные, работающие киркой»²⁹. Они приходили на поле после боронования, до начала сева. В их обязанности входило разбивать оставшиеся после боронования комья при помощи специальной остроконечной мотыгой, киркой³⁰. Дневная порма каждого составляла от 10 до 40 сар (см. табл.).

д) *ab-sín-ta-la-ag-ri-ri-ga* «собрание (и вынос) комьев в бороздах (досл. «из борозд»)»³¹. На работы, отмеченные этим термином, прикреплялись наряду с постоянными работниками и наемные.

²⁷ Во время сева плуг обслуживали наемные работники (см. HLC, I, 37, 393 3; ITT II 1, 4192 : 2; STA, 28 : 9—10; MOS XVI, 2 I 3 сл.; 3 I 6 сл.; 4 I 12 сл.; 5 I 14 сл.; 95 III 7 сл.; 101 III 3; CT VII, 13165 : 5-6 сл.; 12927 II 5 сл.; TEL, 181 : 2; CBT I, 14636; RTC, 409 III 2 сл.; ASM XVI, 22 : 14; 86 : 5; 87 : 12; CT IX, 12917 I 4 сл.; 19779 I 3 сл.).

²⁸ Первое боронование (*giš-ùr-ga-a-gá-1-kam*): TJAUB, 10S 32 : 6; второе (*a-gá-2-kam*): TJAUB, 10S 32 : 2, 4; 10S 35 : 6; AOS XXXII, табл. VI, Noor I, 1 2, 3; третье (*a-ga-3-kam*): TJAUB, 10S 35 : 1; MVN I, 90 : 1,6; AOS XXXII, табл. VI, Noor, I, 17, II 2, 4; четвертое (*a-gá-4-kam*) : AOS XXXII табл. VI, Noor I, II 6.

²⁹ UCP IX/2 1,84 : 4—5, 7.

³⁰ Он был довольно тяжелым орудием. Изготавливался из бронзы и весил припл. 3,535 кг (см. AM, с. 159).

³¹ Перевод ср. AOS XXXII, с. 162; AM, с. 159, 304; AAS, с. 283.

Лишь в одном из имеющихся у нас документов засвидетельствован случай, когда собирателям комьев выделялось для работы в день площадь в 40 сар³². Оплата была такой же, как и для других наемных рабочих — 6 сила в день³³.

III. Заготовительные работы

Параллельно ирригационным и полевым работам в государственных и храмовых хозяйствах велись в течение всего года заготовительные работы. В документах по учету труда наемной рабочей силы, наиболее рельефно представлены два вида работ: заготовка тростника и сена.

а) Заготовка тростника (*gi-kin-ak*)³⁴. Наемные работники производили две основные работы: *gi-ku₅-a du* «резка тростника» и *gi-sig₇-a*. Точное значение этой последней не установлено. Некоторые исследователи переводят как «резка, рубка тростника»³⁵. Вообще этот перевод верный. В документах указано, что работа *gi-sig₇-a* выполняется на определенной площади плантации тростника так же, как *gi-ku₅-a/du* «резка тростника». Для уточнения содержания термина *gi-sig₇-a* следует обратить внимание на именное и глагольное значение термина *sig₇*, *arqi* «желтый, зеленый»³⁶ и *araq* «стать желтым, зеленым»³⁷. В целом под термином *gi-sig₇-a* следует подразумевать заготовку зеленой массы тростника, разумеется, в качестве корма для животных (*gi-udu-kú-a*)³⁸. Под процессом же собственно «резки тростника», возможно, подразумевали заготовку переспевшего тростника, который можно было использовать в основном в качестве топлива

³² BIN V, 342 : 21, 39, 55.

³³ Там же, 342 : 59; ср. BIN V, 278 : 61; AnOr VII, 229 : 37; TCL V, 5676 VII 13; SST, 37 : 7; Ник. II, 206 : 15; TJAUB, 10S 35 : 26.

³⁴ Досл. «работа (по заготовке) тростника». Этот термин засвидетельствован и в топонимах: *a-ša gi-kin-ak* «поле, (где) производится работа (по заготовке) тростника» (см. YOS IV, 225 : 75; Ник. II, 152 : 7; 244 : 17; BIN V, 231 : 5; 257 : 12; 272 : 139; 278 : 68; 342 : 66; MVN I, 9 0 : 20).

³⁵ Ник. II, 207 : 2 SST, 37, прим. 1.3; AOS XXXII, с. 47.

³⁶ ŠL II, 351 : 5; MSL III, 127 : 322.

³⁷ ŠL II, 351 : 4; MEA, 351.

³⁸ ITT V, 6906 : 2. В одном случае к «заготовке зеленой массы тростника» прибежали для подстилки для ослов (*anše-šc-nad-a*, см. Ник. II 138 : 2-3).

(gi-izi-ga), изготовления трубочек для питья пива или палочек для письма и т. д.³⁹

б) Заготовка травянистых растений (ú-kin)⁴⁰. В эпоху III династии Ура очень хорошо было развито животноводство, что требовало заботы об укреплении кормовой базы. Администрация хозяйства выделяла для заготовки кормов целые группы наемных рабочих, которые были заняты «косовицей трав» (ú-ku₅), «косовицей полеглых (?) трав» (ú-ukú)⁴¹, «заготовкой зеленой травяной массы» (ú-sig₇)⁴², «мятием травы» (ú-gi š-ra)⁴³, «срезкой колючей травы» (g^{iš}U. GIR (atta)-ku₅-a/du)⁴⁴, «заготовка зеленой массы камыша» (ú-kul-sig₇-a)⁴⁵. Наемных рабочих встречали и на вырубке колючей заросли (g^{iš} nim-ku₅-du)⁴⁶.

IV. Ремесленное дело

По данным документов наемные работали валяльщиками (hun-gá-lú-túg⁴⁷, túg-du₈-hun-gá⁴⁸), плотниками (nagar-hun-gá)⁴⁹,

³⁹ О применении тростника в древнем Двуречье см. «Вопросы древней истории», V, Тб., 1977, стр. 309. В документах встречаются работы, связанные с тростником, которые обозначаются термином пока что не установленного содержания: gi-ta и gi-g^{iš} gaz-šu-ak-a.

⁴⁰ MSL XIII, 193 : 272.

⁴¹ ukú, labnu «существующий внизу, упавший» (см. ŠL II, 483 : 16).

⁴² Заготавливали и зеленую массу какого-то травянистого растения (ú-gan-na-sig₇-a, значение не установлено, ср. AOS XXXII, с. 257).

⁴³ Возможно, подразумевается прополка сорняка: га, mahašu. Из него изготовляли и зеленую массу (ú-gi š-ra-sig₇-a).

⁴⁴ Ср. ŠL II, 318 : 23; MEA, 318; AOS XXXII, с. 257; AM, с. 301.

⁴⁵ ú-kul, išbattu (см. ŠL II, 72 : 14a) «камыш» (см. FAM, с. 66; ср. AOS XXXII, с. 47, прим. 65); «трава» (см. ANw, с. 393).

⁴⁶ Перевод см. ŠL II, 433 : 12; MSL IV, 20 : 136; V, 136 : 476; ANw, с. 100. Кроме отмеченного, наемные работники прикреплены к заготовке какого-то травянистого растения — ú-ZI. ZI. ŠÜ, ú-ипи (?) (см. TJAUB, JOS 32 : 17; Ник. II, 143 : 3; HLC III, 350 : 1).

⁴⁷ ITT III 2, 5199 : 2.

⁴⁸ UET III, 1467 : 2; 1468 : 2; 1474 : 13; 1475 : 24; 1476 : 24; 1482 : 8; 1483 : 12; 1485 : 12; 1486 : 30; 1487 : 36; 1488 : 11; 1490 : 31; 1491 : 32; 1493 : 12; 1494 : 11; 1495 : 33; 1496 : 33; 1497 : 13.

⁴⁹ IBK VIII, 40 : 3. В одном случае нанятый плотник закреплен за изготовлением плуга (nagar-hun-gá-g^{iš} apin-dím-та, см. UET III, 1081 : 20—21).

ювелирами (kù-dím-lú-ḥun-gá)⁵⁰, кожевниками (ašgab-ḥun-gá)⁵¹, мельниками (é-arà-ḥun-gá⁵², arà-arà⁵³), делали кирпичи (siḡ₄)⁵⁴. Эти работы осуществлялись в соответствующих мастерских. В подобных случаях не встречаем определения аккордных норм, и это вполне ожидаемо; ремесленников нанимали на день за 6 или 10 сила зерна⁵⁵.

§ 3. ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА НАЕМНЫХ РАБОЧИХ

Свободную рабочую силу в основном нанимали группой. Засвидетельствованы и факты найма одного человека⁵⁶.

Группы наемных рабочих в 2—25 человек формировали отдельно⁵⁷. Во главе их ставили «надсмотрщика наемных» (ugula-lú-ḥun-gá)⁵⁸ или нубандов (nu-bánda-ḥun-gá)⁵⁹.

В отличие от постоянных работников, руководители хозяйства выделяли наемным работникам для обработки обмеренные площади. Приведем некоторые выписки из документов:

АпОг VII, 229. III³⁸ 102 sar al 6 sar-ta ³⁹á-bi u₄-17⁴⁰175 sar al 5 sar-ta ⁴¹á-bi u₄-33 ³⁸ „102 сар (площади), для мотыжения, 6 сар каждому, ³⁹рабочая сила для него на 17 дней, ⁴⁰175 сар

⁵⁰ УЕТ III, 1493 : 11.

⁵¹ УЕТ III, 1474 : 12; 1475 : 24; 1476 : 24; 1482 : 8; 1483 : 12; 1485 : 12.

⁵² Umma, 10 : 7.

⁵³ IBK VIII, 13 : 13.

⁵⁴ УСР IX/2 I, 56 : 2; АпОг VII, 205 : 4; YOS IV, 229 : 4; BE III 1, 85 : 4. На изготовление кирпича должны были быть прикреплены и работники, занятые размятием глины (lú-ḥun-gá-im-a, см. СТ VII, 12940, об. 17). Иногда не удается установить характер выполненной наемными работниками работы (см. BE III 1, 85 : 6—7; ITT V, 6933; WMAN 1, 200; GDD, 332).

⁵⁵ IBK VIII, 40 : 1—3; YOS IV, 273 : 1—3.

⁵⁶ IBK VIII, 40 : 1. В шумерском языке существовал и термин, обозначающий одного наемного работника: dil (AŠ)-ḥun-gá «один наемный (человек)», см. TJAUB, IOS 24 : 4; перевод ср. AAS, с. 104. прим. 73).

⁵⁷ Ср. DPOA-E 1, 54 II 3, 5, 11; TrD, 60 : 13, 22; HEU, 61 : 1; 80 : 1, 3, 5—7.

⁵⁸ PDT I, 653 : 4; СBT I, 14605; 14630.

⁵⁹ УЕТ III, 1400 : 10.

площади), для мотыжения, 5 *sar* каждому, ⁴¹рабочая сила для него на 33 дня».

АпОг 1,152. ¹15 *guruš-ḥun-gá* ²á 6 *šila-ta* ³al 7 *sar-ta* «¹15 наемных мужчин, ²плата 6 сила (зерна) каждому, ³для мотыжения, 7 *sar* каждому».

УСР IX/2 I,84. ⁴2400 *sar níg-gul* 15 *sar-ta* ⁵á-bi *u*₄-160 ⁶1600 *sar níg-gul* 10 *sar-ta* ⁷a-bi *u*₄-160 ⁸60 *guruš u*₄-1-šè ⁹ab-sín-ta-la-ag-ri-ri-ga ¹⁰á 7 *šila-ta* «⁴2400 *sar* (площади), (для обработки) киркой, 15 *sar* каждому, ⁵рабочая сила для него на 160 дней, ⁶1600 *sar* (площади), (для обработки) киркой, 10 *sar* каждому, ⁷рабочая сила для него 160 дней, ⁸60 мужчин на один день, ⁹для сбора (и) выноса комьев из борозд, ¹⁰ (в качестве) оплаты: 7 *сила* (зерна) каждому».

Как видим, каждый наемный работник за одну и ту же плату (в основном 6 сила зерна в день) делает работу различной величины и сложности. Однако, бесспорно, что отдельная аккордная норма — 5 или 10 *sar* — по конкретным особенностям равна друг другу.

§ 4. ФОРМЫ ОПЛАТЫ ТРУДА НАЕМНЫХ РАБОТНИКОВ

Труд наемных работников оплачивался по прошествии периода найма, в основном натурой (ячмень, мука, шерсть, скот). Нами засвидетельствовано также несколько случаев выдачи серебра.

Оплата труда всех видов — натуральная или денежная — обозначалась термином *á*, в отличие от оплаты труда постоянных работников, которая в документах передана термином *še-ba* «довольствие зерном»⁶⁰.

а) Оплата зерном. Являлась господствующим видом натуральной оплаты труда. Его выдавали обычно ячменем (*še, še-ut*) в количестве 6 сила в день (*á-u*₄-*da*). Засвидетельствованы случаи отклонения от этой нормы, на трудодень иной раз выдавали больше или меньше зерна⁶¹, но лишь как исключение.

⁶⁰ Ср. AMRS, с. 230.

⁶¹ 4 сила каждому: (см. IBK VIII, 82 I 13;); 5 сила (см. PDT I, 368 : 5; MVN I, 90 : 18; SST, 37 : 10; BE III 1, 90 : 12—13; BIN V,

Из 150 случаев, где указана величина оплаты за трудодень 115 раз выдавалось по 6 сила зерна, два раза — 4 сила; восемь раз — 5 сила, шесть раз — 7 сила, семнадцать раз — 8 сила, один раз — 10 сила и один раз — 15 сила. Так что у нас нет основания утверждать, что будто бы «заработная плата... сильно колеблется, очевидно, в зависимости от характера работы или от степени потребности царского хозяйства в наемной рабочей силе»⁶².

Эти колебания, как мы видели, очень редки и обладают не столь уж большой амплитудой. А это обстоятельство, следует думать, было вызвано относительно большим количеством желающих работать по найму.

По нескольким документам, наемным работникам отдельно выписывалось зерно «для питания» (šà-gal)⁶³, «для еды» (še-kú-a, досл. «зерно для еды»)⁶⁴. В. В. Струве указал, что наемным работникам в день выдавалось 2 сила зерна, то есть столько, сколько и постоянным работникам⁶⁵. К сожалению, не удастся бесспорно установить, чтобы наемным работникам отдельно, сверх обговоренной платы давалось по 2 сила зерна на еду или эти 2 сила зерна входили в оплату. Данные нескольких находящихся в нашем распоряжении документов указывают на то, что, когда в оплату входила пища, то тогда об этом специально указывалось термином: á-šà-gal «оплата труда (и) пища»⁶⁶, либо в документе величину оплаты труда и пищи указывали отдельно⁶⁷. Исходя из этого, мы можем считать, что в том большинстве сведений документов, где указывается лишь на оплату труда, подразумевается только оплата труда, а не оплата труда и пища

240 : 8; 342 : 61; MVN I, 90 : 18; IBK VIII, 41 : 10; TUDT, 1 : 3); 7 сила (см. MVN I, 94 : 6; Ник. II, 143 : 7; UCP IX/2 I, 84 : 13; TCL V, 5675 I 7; YOS IV, 273 : 3); 8 сила (см. Misz. IV, 1; 2; Ник. II, 207 : 3; 208 : 7; 211 : 7; TJAUB, 10S 42 : 45); 10 сила (см. Ник. II, 210 : 6; BIN V, 222 : 1; YOS IV, 273 : 1); 15 сила (см. UCP IX/2 I, 44 : 8).

⁶² В. В. Струве, Наемный..., с. 19.

⁶³ Ник. II, 100 : I; CBT I, 14433; PDT I, 368 : 3.

⁶⁴ AT, 37 : 2.

⁶⁵ В. В. Струве, Ук. соч., с. 20.

⁶⁶ TrD, 60 : 25; WMAN I, 15 : 3, 12.

⁶⁷ PDT I, 368: 1—6; WMAN I, 15 : 1—4.

вместе. Как видно, наемный работник, трудясь в государственном хозяйстве, питался за собственный счет.

б) Оплата труда шерстью. По сведениям нескольких документов из Пузриш-Дагана устанавливается, что наемным работникам редко платили за труд и шерстью (síg)⁶⁸. В соответствующих документах не указывается количество выработанных наемными работниками трудодней, в связи с чем мы точно не можем установить количество шерсти, выданной в качестве оплаты за дневной труд⁶⁹.

в) В одном из документов из Ниппура, точнее, в тексте этикетки корзины для хранения документов (pisan-dub-ba) указывается, что в этой корзине в свое время были сложены таблички с текстами сведений о выдаче наемным работникам ягнят (dub-ganam₆-ba-a-ḥúp-gá)⁷⁰.

г) Согласно одному из текстов из Пузриш-Дагана, в качестве дневной платы каждому наемному работнику выдавали 3 ше серебра⁷¹. На эту сумму можно было купить 5 сила ячменя, что соответственным образом указывается в том же тексте.

§ 5. ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЕМНЫХ РАБОТНИКОВ; К ВОПРОСУ ИХ СОЦИАЛЬНОГО И ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ

В документах, к сожалению, почти нет указания на то, из какой категории населения набирались наемные работники. В одном из документов из Лагаша сказано, что из 40 наемных работников, работающих в каком-то филиале государственного хозяйства, 20 мужчин приведено из общины Кимари (lú-Ki-ma-ḡ^{ki})⁷², а 10 мужчин — из поселения Касахар (lú-ҚА-

⁶⁸ BIN III, 410 : 1; PDT I, 495 : 1.

⁶⁹ В эпоху III династии Ура I сила ячменя стоила 0,6 ше серебра (ср. ŠL II, 367 : 14; NG I, стр. 120, прим. 6). На эту же сумму можно было купить 54 ше шерсти (см. UNT, с. 74).

⁷⁰ STK, 16 : 2.

⁷¹ PDT I, 368 : 1—6.

⁷² Ki-ma-ḡ^{ki} есть графический вариант хорошо известного пункта Қа-та-ḡ^{ki} (см. TPU I, с. 15, прим. 63; AAS, с. 150, прим. 3).

saḥar(a)^{ki-me}⁷³. Первый из этих пунктов находился к юго-западу от Уммы на расстоянии дневного пути⁷⁴, а второй был расположен довольно далеко от Лагаша, севернее города Ниппура⁷⁵.

Следует думать, что довольно большое количество рабочих рук давали семейные общины, определенное количество мужчин которых имела возможность заняться отхожим промыслом. Численность наемных работников в эпоху III династии Ура должно было быть не столь уж мало. На это может указывать относительная стабильность дневной оплаты труда, можно сказать, неизменные 6 сила зерна за трудодень⁷⁶.

В. В. Струве сделал попытку определить вопрос экономического положения наемных работников в общинах, но, как и следовало ожидать, необходимых для этого, тем более прямых сведений в документах не оказалось⁷⁷. Так что вопрос этот пока еще остается не выясненным. Мы можем высказать лишь несколько предположений по косвенным данным рассмотренных выше документов. Сопоставляя их друг с другом, сегодня можно выяснить следующее:

1. Наемные работники, трудившиеся в государственном хозяйстве, юридически являются свободными: они лично сформлируют договор о найме в государственном учреждении и лично получают плату за труд. Мы особенно подчеркиваем это обстоятельство! Для прояснения данного вопроса несколькими словами коснемся вопроса найма раба в данную эпоху.

Юридические документы говорят о найме рабов между частными лицами. По этим сведениям ясно, что наниматель «плату за раба» (á-ir̄da) выплачивает по дням — в день 1,5 ше⁷⁸, 2 ше⁷⁹.

⁷³ WMAH I, 67 : 3, 6.

⁷⁴ RGTC I, с. 89; II, с. 90.

⁷⁵ TPU I, с. 133; RGTC II, с. 93.

⁷⁶ Трудно предположить, что в удаленном от Лагаша примерно на 120 километров пункта, таком, как поселение Касахар, администрация лагашского хозяйства искала наемных работников. Следует думать, что нанимающиеся сами ходили в поисках работы по всей территории Шумера.

⁷⁷ В. В. Струве, Ук. раб., с. 29—33; ср. А. И. Тюменев, К вопросу о наемном труде..., ВДИ, 1950, № 1, с. 48—52.

⁷⁸ NG II, 65 : 21; 66 : 2; NTU, 1 : 1—2.

⁷⁹ NG II, 67 : 13—14.

или 3 ше серебра⁸⁰. Дневная плата за наемного раба, как видим, не столь уж велика⁸¹ — в переводе на зерно она выглядит так: 1,5 ше серебра = 2,5 сила ячменя⁸²; 2 ше = пригл. 3,3 сила; 3 ше = 5 сила. Но не это главное. Существенное значение имеет то, что во всех рассмотренных случаях⁸³ плату за труд раба наниматель выплачивает не рабу, а его хозяину. И это совершенно понятное обстоятельство. Администрация же хозяйства выплачивает плату непосредственно наемному работнику, тому человеку, кто заключает с ним договор, своему контрагенту. Это обстоятельство ясно указывает на то, что юридический статус нанятого хозяйством работника ясен и понятен: он является свободной личностью. Поэтому, возможно, требует коррективы мнение В. В. Струве о том, что «...наемные люди были по существу рабами, но только временными, на срок своей работы, который заранее точно определялся»⁸⁴.

2. У наемных работников имеются семьи. Как мы уже видели выше, вместе с плугарями нанимали и их детей. Наличие семьи, с одной стороны указывает на их юридический статус и еще раз определяет их статус как свободных лиц, с другой — ясно указывает на следующее: у наемных работников должны быть и собственные земельные участки хотя бы с правом пользования (в условиях общинной собственности). По сведениям заключенных ими с хозяйством договоров, с ними находятся лишь сыновья, что обусловлено совершенно понятными причинами; ведь в хозяйстве в основном нанимали мужчин и мальчиков. Сезонная плата для наемного работника могла явиться лишь дополнительным доходом. Основной же продукт на содержание семьи он должен был получить с собственного земельного участка.

3. На то, что у наемных работников должны были быть земельные участки, может указывать и следующий факт: документально доказано, что администрация хозяйства выдвала наемным

⁸⁰ там же, 204 : 9.

⁸¹ Кроме платы, которую наниматель выплачивает серебром рабу ежедневно на пропитание, выдавалось 2 сила ячменя.

⁸² 1 сила ячменя стоила 0,6 ше серебра (см. здесь же, прим. 69).

⁸³ См. так же: RVU, 24 : 1—6.

⁸⁴ В. В. Струве, Ук. раб., с. 17.

Вид работы	Размеры об. обрабатываемой площади (сар)																								Дневная плата (St'a)				
	2	2.5	3	3.5	4	5	6	6.5	7	8	10	12	13	14	15	16	20	25	30	40	50	75	100	450		600	2,4	3	
al, al - ak - a „мотыжение“	X		X	X	X	X	X	X																					5
					X	X																							6
								X	X																				7
	X																												-86
av-sin-ta-la-aq-pi-pi-da „собрание (и вынос) комьев из борозд“																													6
																													5
gi-ku ₂ -a/du „розка тростника“											X	X																	6
																	X												-
gi ¹³ gaž-šu-ak-a „.....“																													-
																													5
gi-sig ₂ -a „заготовка зеленой массы тростника“						X						X				X	X	X											6
											X	X	X			X													8
													X																-
gi-ta „.....“																													6
																													5
giš-ür-ra „боронвание“																													6
																													6
kin-sařar, sařar „земляные работы (на канале)“																													6
																													-
niğ-ğul-(ak) „работа киркой“																													5
																													6
																													7
																													9
																													-
gi ¹³ nit ku ₂ -du „вырубка колючего кустарника“																													6
																													8
																													-
tuk-še-kin-ku-a „пахота тяжёлым плугом“																													6
																													5
gi ¹³ ū-GiR(atta)-ku ₂ -a/du „срезка колючей травы(?)“							X																						6
																													3
ū-gan-pa „.....“																													-
ū-gan-pa-sig ₂ -a „.....“																													6
ū-giš-ra „мятые травы“																													-
ū-giš-ra-sig ₂ -a „заготовка зеленой массы мятой травы“																													6
																													-
ū-ku ₂ „косовица травы“																													-
ū-ku ₂ -sig ₂ -a „заготовка зеленой массы комыша“																													4
																													6
																													8
ū-uki „косовица полевых (?) трав“																													6
ū-uni (?) „.....“																													7
ū-zi:zi:šū „.....“																													6

Табл. 1

работникам плату лишь по завершении работы (kin-til-a). Работа же продолжалась недели, а иногда и месяцы. В период наёма администрация хозяйства не выдает им дневной пищи, а если и дает, то очень редко: нами засвидетельствовано всего несколько случаев, и они, видимо, были обусловлены особым

обстоятельствами (может быть, во внимание была принята пресьюба нанимающегося — вычесть выдаваемые ему на пропитание два сила зерна из общей оплаты. Следует считать, что это происходило тогда, когда нанимающийся пришел из расположенного далеко пункта). В основном наемный работник работал в хозяйстве со своим расходом. Дневной же рацион, как известно, составлял 2 сила хлеба, 2 сила пива и 1 агам (=0,56 л) растительного масла. Два этих последних и обязательных компонента рациона нанимающийся должен был приобрести на свой счет даже тогда, когда ему в хозяйстве выдавался первый компонент рациона — 2 сила зерна.

Так что наемные работники, наверно, являлись лицами, вышедшими из полноценной экономической ячейки — семьи. Их семьи в общине, следует думать, владели земельными участками, доходом с которого они и содержали себя.

*
*
*

К труду приложена таблица I, в которой отражены данные о дневных нормах различного рода работы, выполняемой в государственном хозяйстве наемными работниками, и величины дневной оплаты труда⁸⁵.

⁸⁵ Таблица составлена на основе данных следующих документов: Ник. II, 109; 143; 206; 207; 208; 210; 211; AnOr I, 84; 92; 146; 151; 152; AnOr VII, 204; 215; 229; 249; 300; 368; AOS XXXII, табл. VI, Noor I; BE III 1, 89; 90; BIN V, 257; 264; 278; 340; 342; BRM III, 116; DEU, 26; 31; DPOA-E 1, 54; HEU, 61; 80; 81; HLC III, 133, 350; IBK VIII, 41; 82; ITT IV, 7056=MVN VI, 56; ITT V, 6864; MOS XVI, 19; 89; MVN I, 90; 94; 96; MVN IV, 19; 21; MVN VI, 56; 74; 98; 333; 368; 374; 404; 407; 417; NST, I, 59; ŠA, CVI 65; CLXXIV 86^a; TCS D, 40; 45 46; 47; TJAUB, FM 44; IOS 32; IOS 35; TRU, 378; UCP IX/2 I, 84; UCP IX/2 II, 30; 41; 47; 58; 76; UET III, 1349; YOS IV, 225.

⁸⁶ В соответствующих документах, величина оплаты не указана.

Г. Г. ГИОРГАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ФОРМЫ НЕРАБСКОЙ ЭКСПЛУАТАЦИИ В ХЕТТСКОМ ОБЩЕСТВЕ*

Немало хеттских клинописных текстов, обнаруженных в начале нашего столетия в столице Хеттского государства — в Хаттусе (в совр. Богазкее на территории Турции), сохранило нам важные сведения о существовании в древнейшем малоазийском классовом обществе (II тысяч. до н. э.) разных видов нерабского (свободного или зависимого) труда. Появление и применение этого вида труда, наряду с рабским, были обусловлены разными общественными условиями — определенным развитием уровня производства и соответствующих производственных отношений, имущественным и социальным неравенством и т. д. Уже с периода Древнехеттского царства нерабский труд находил свое выражение в различных формах трудовой деятельности хеттов, из которых в данной работе мы остановимся лишь на двух видах его.

Одной из исторических форм труда, существовавшего в хеттском обществе в виде подсобного промысла, был наемный труд, наличие которого отражается в хеттской лексике такими словами как *kuššan-* «(наемная) плата», *kuššanija-* «нанимать, брать в наем», *kuššani tija-* «вступать в наем», *kuššan ija-* «заключить наем с к.-л.», *LÚkuššanattalla-*, *LÚkuššanijatalla-* «наемник, наемный человек». Образование

* С некоторыми сокращениями статья была опубликована на английском языке в качестве доклада на VII Международном конгрессе экономической истории (Эдинбург, август 1978 г.): G. G. Giorgadze, Some Forms of Non-slave Labour in the Hittite Society, "Seventh International Economic History Congress", Edinburgh, 1978, с. 185—190.

этих хеттских лексических форм наглядно свидетельствует об определенном уровне развития института найма у хеттов.

Нормы временного пользования чужим трудом для выполнения разных работ за определенную наемную плату были зафиксированы в хеттских законах, данными которых хетты руководствовались, видимо, и в повседневной жизни.

Согласно сведениям этих законов, наемный труд применялся в Хатти, в основном, в сельском хозяйстве и военном деле. Исходя из данных § 150 ХЗ¹, этот вид нерабского труда, возможно, был применен и в какой-то другой сфере производства. Однако мы не можем определить вид работы из-за поврежденности указанного параграфа хеттского судбника.

Наемный труд применялся в сельском хозяйстве, главным образом, во время сезонных работ, в особенности, в период жатвы, когда спрос на дополнительную рабочую силу сильно повышался. В это время нанимали людей для вязания снопов, складывания их на повозку и для их помещения в сарай, а также для расчистки гумна (§ 158 ХЗ). В хеттских законах остальные виды сельскохозяйственных работ не упомянуты в связи с наймом. Возможно, хетты нуждались в дополнительной рабочей силе и при весенних полевых работах, а также во время выполнения других работ, когда необходимо было нанимать для разных целей таких животных, как плужный бык, мул, осел (§§ 78, 151, 152, 157 ХЗ). Этих последних можно было использовать для сельскохозяйственных работ, во время транспортировки груза, езды и т. д.

Вызывает особый интерес засвидетельствованный в хеттских законах факт (§ 42), согласно которому допускается наем человека для использования его во время военных походов, по-видимому, в качестве воина, что является довольно редким случаем для ранних цивилизаций. Наемников отправляли в поход, по всей вероятности, военнообязанные, имевшие право вместо себя посылать в поход человека, который соглашался за

¹ Здесь и ниже ссылки на хеттские законы (сокращенно: ХЗ) везде даются по работе: J. F r i e d r i c h, Die hethitischen Gesetze, Leiden, 1959.

определенную наемную плату (kuššan-) выполнить долг нанимателя. § 42 X3 подразумевает и возможный случай гибели наемника, взамен которого наниматель должен был выдать определенную компенсацию, что передавалось семье пострадавшего, или же «дому» — хозяйству, в котором наемник трудился до его отправления в поход.

Опираясь на некоторых данных политического договора хеттов со страной Исмерига², можно предположить, что у хеттов не во всех видах войск можно было использовать наемных людей, хотя об этом ограничении в хеттских законах ничего не отмечено. В договоре специально подчеркивается, что во время формирования в Исмериге военных отрядов для поставки хеттам «наемника» (LÛkuššanattalla-), как и «раба (несвободного)» (IR), нельзя было включить в отряды тяжеловооруженных (ERIN^{MEŠ} UKU.UŠ, LÛUKU.UŠ). По всей вероятности, в тяжеловооруженные отряды не принимали наемников и в стране хеттов. Причина такого ограничения в хеттских текстах не объяснена.

Хеттские законы сохранили нам сведения относительно продолжительности времени найма и размера наемной платы, иногда выдаваемой даже досрочно, до выполнения взятого наемником обязательства (§ 42 X3). Основной единицей времени найма являлся месяц (§§ 150, 158 X3). Засвидетельствованы случаи, когда наем продолжался два, а также три месяца (§ 158). Продолжительность времени найма война в хеттских законах не указывается.

Наемная плата выражалась обычно в серебре или в зерне (§§ 42, 150, 158 X3). Размеры ее зависели не только от вида и продолжительности выполняемой работы, но и от квалификации работника, а также от пола: женщина получала обычно меньше, чем мужчина.

В случае гибели наемника на войне был установлен

² A. Kempinski, S. Košak, Der Išmeriga-Vertrag, «Die Welt des Orients», V, 1970, № 2, с. 196 и сл., стк. 2 и сл.: «... Однако пусть пойдут (во вспомогательные отряды) (только те), ко(торые) свободные (DUMU^{MEŠ} EL-LU-TIM). Раб же и наемник в (ряды) тяжеловооруженных не посылаются».

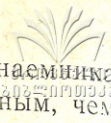

следующий порядок выдачи возмещения (§ 42 ХЗ): если наемная плата уже была целиком выдана до отправления в поход, то после гибели наемного мужчины наниматель возмещения не выдавал. Однако, если «мужчине» не выдавали наемную плату, отправив его в поход, то, в случае его гибели, наниматель должен был выдать «одну голову» (одного человека) и наемную плату в размере 12 сиклей серебра. Если для похода нанимали женщину, то в случае ее гибели наниматель выдавал плату в размере 6 сиклей серебра, т. е. вдвое меньше (плата за наем плужного быка, лошади, мула или осла в течение одного месяца составляла один сикль серебра — §§ 151, 152, 157 ХЗ).

В период уборки урожая за вязание снопов, складывание их на повозку, а потом за помещение в сарай, а также за расчистку гумна мужчинам платили 30 мер зерна за три месяца, т. е. 10 мер зерна в месяц. Женщина за ту же работу получала 12 мер зерна за два (в дубликate текста — за 3) месяца (§ 158), т. е. 6 (или 4) мер зерна в месяц (топор весом 1 мины стоил одну меру зерна — § 161, тогда как наемная плата бронзового топора за один месяц равнялась одному сиклю серебра — § 157 ХЗ).

В хеттских законах нет прямого ответа на вопрос: из какого круга людей пополнялись ряды наемников? Если исходить из общего положения, вытекающего из этих же законов, согласно которым социальное деление хеттского общества представляют «свободные» (*U^UELLU*), т. е. люди высокого происхождения, и «несвободные: рабы» (*IR*), т. е. люди низкого происхождения, то можно заключить, что наемники могли происходить как из рядов «свободных», так и «несвободных». они могли быть людьми, во-первых, свободно распоряжавшимися своим трудом, во-вторых, являвшимися зависимыми лицами, в том числе рабами (которых выдавали в наем свои хозяева), или же временно находившимися в зависимом положении.

Наряду со сказанным, привлекает внимание тот факт, что в вышеупомянутом месте договора хеттов с Исмеригой наемный человек, подобно «несвободному (рабу)», не рассматривался как «свободный». Однако наемник не причислен и к «несвободным (рабам)».

Несмотря на то, что временное использование наемника с экономической точки зрения было бы более выгодным, чем приобретение раба, роль наемного труда не была развита в Хатти до степени, достигшей, например, в Вавилонии старовавилонского времени³, где составлялись специальные договоры о найме людей (таких текстов в Богазкейском архиве вообще нет). Одной из причин этого, возможно, было то, что временами в Хатти скоплялось значительное количество рабской рабочей силы из рядов NAM.RA — депортированных людей, которых массами доставляли хетты из завоеванных областей. (Одна часть из них становилась настоящими рабами, трудившимися в разных хозяйствах, а другая, самостоятельно работавшая в индивидуальных «домах» — хозяйствах, подвергалась нерабской эксплуатации⁴). Невысокая степень развития наемного труда⁵ можно объяснить и тем, что в Хатти были более развиты другие виды нерабского труда, один из которых рассмотрим ниже.

Мы здесь имеем в виду т. н. «барщинный труд», т. е. такую форму нерабского труда, при которой необходимый труд непосредственного производителя был отделен от прибавочного в пространстве и во времени.

Согласно одной хеттской «Инструкции» (КВо XVI 54, сткк. 2—6)⁶, если в хозяйстве (в «доме») находился «один мужчина», то он должен был в течение четырех дней выполнять «работу дворца» (ŠA É. GAL^{LIM}KIN), а в течение следующих че-

³ Н. К l e n g e l, Hammurabi von Babylon und seine Zeit, Berlin, 1976, с. 72; J. K l i m a, Gesellschaft und Kultur des alten Mesopotamien, Prag, 1964, с. 130 и сл.

⁴ См., например, А. G ö t z e, Die Annalen des Muršiliš, Leipzig, 1933, с. 56 и сл., 64 и сл., 76 и сл.; I. М. D i a k o n o f f, Die hethitische Gesellschaft, МЮ, XIII, 1967, № 3, с. 363 и сл.; Г. Г. Г и о р г а д з е, Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства, Тбилиси, 1973, с. 70 и сл.

⁵ Относительно наемного труда в древних обществах, в частности, в Риме см. И. Ф. Д е л и щ е в а, Категория свободных, ВДИ, 1978, № 3, с. 20 и сл.

⁶ К. R i e m s c h n e i d e r, Zum Lehnswesen bei den Hethitern, "Archiv Orientalní", 33, 1965, № 3, стр. 337; Г. Г. Г и о р г а д з е, ук. соч., с. 55.

тырех дней — «работу своего дома» (KIN ŠA ÉTI-ŠU). Как видно, здесь имеется в виду такое положение, когда «мужчина» (был бы он сельскохозяйственный работник или ремесленник) работал на дворец (явно на территории дворцового хозяйства) в иное время и в ином месте, чем на себя (видимо, он условно владел наделом, приписанным к дворцу).

Небезынтересны и те сообщения хеттского документа ABoT 53, сткк. 5-10, по которому, если в «доме» находились четверо мужчин, то двое из них должны были выполнять работу для «дворца» (т. е. и они уходили из своего «дома» для выполнения дворцовых работ), а двое — работы для «дома» (к которым они принадлежали), или же, если в «доме» было двое мужчин, то один из них выполнял работу «дворца», а другой — работу своего «дома»⁷. В данных случаях явно подразумевается и такое положение, когда непосредственный производитель трудился на различных местах (в своем «доме» и во «дворце»). В связи с «работами дворца» (ŠA É.GAL^{LIM} KIN HI.A) упоминается «дом» какого-то человека («В твоём доме»: INA É-KA), а также тот, кто «уб [eraet] от работы» (kui ški ISTU KIN arḫa ḫuwa), и в тексте KUB XXXI 112, Rs., 19-23.

Исходя из данных KBo XVI 54, рабочее время «мужчины» делилось на две части, тогда как по сообщению текста ABoT 53 на две части была разделена уже рабочая сила «домов», в составе которых находились четверо или двое «мужчин»⁸. Ввиду того, что этим непосредственным производителям приходилось бы работать в раздельном хозяйст-

⁷ Н. Оттен, Das Hethiterreich, „H. Schmökel, Kulturgeschichte des Alten Orient“, Stuttgart, 1961, стр. 375; А. Арчи, II „feodalesimo“ itita, „Studi Micenei ed Egeo-Anatolici“, XVIII, Roma, 1977; Г. Г. Гидзе, ук. соч., с. 56.

⁸ На две части делился и тяглый скот «дома», что хорошо видно из текста KUB XXXI 57 I 16—19: «У кого 6 волов, то он двух волов, (а у кого) четверо волов, то он одного вола пусть выставя(ет). У кого же вола нет, то пусть человек пойдет (— явно на работы дворца—Г. Г.). Освобождения нет». См. также А. Арчи, Bureaucratie et communautés d'hommes libres dans le système économique hittite, „Festschrift H. Otten“, Wiesbaden, 1973, с. 20; он же, II „feodalesimo“ ..., с. 14.

ве, то необходимый и прибавочный труд «мужчин» были бы разделены, так как необходимый труд затрачивался в своем хозяйстве, а прибавочный — в хозяйстве дворца в определенные дни или повседневным выделением половины рабочих рук «дома» для принудительных работ дворца.

Из одного фрагмента текста Во 4.007, в котором упомянуты «люди *MUSKĒNŪTUM*» (стк. 12), хорошо видно разделение выполняемых работ на «царские работы» (*LUGAL-waš KINŪ.A* стк. 9) и на «работу дома» (*É KIN*, стк. 11)⁹. Под «царскими работами», нет сомнений, подразумеваются те же «работы дворца», о которых говорилось выше. (О «царских работах» речь идет и в других хеттских документах, напр., в *KUB XXXVI 112*, обор. стор., стк. 14). Во всех этих случаях имеется в виду такая форма нерабского труда, когда необходимый труд разделяется от прибавочного в пространстве и во времени.

Существование интересующей нас системы производства в дворцовом хозяйстве подтверждается и другими данными хеттских источников. В одном дарственном тексте, составленном именем царя в связи с царским дарением большого недвижимого имущества¹⁰, противопоставлены друг другу «поля... дворца» (*A.ŠA... ŠA É.GAL*) и «поля плугарей» (*A.ŠA ŠA LU^{MEŠ} APIN. LAL^{TIM}*), явно находившиеся на разных местах, ввиду чего эти «поля» рассмотрены в документе как два разных объекта царского дарения. Видимо, плугарь, сидевший на государственной земле с правом владения и пользования, должен был обрабатывать «поле дворца». Следовательно, он должен был трудиться на дворец в иное время и в ином месте, чем на себя.

Как показывают данные «Инструкции для служителей храма» (§ 16), и в храмовом хозяйстве противопоставлялись «поле бога» (*A. ŠA DINGIR^{LIM}*) и «поле плугаря» (*A.ŠA LU^L APIN.*

⁹ VI. Souček, Randnotizen zu den hethitischen Feldertexten, MIO, XI, 1963, № 3, с. 380. прим. 49а.

¹⁰ K. Riemschneider, Die hethitischen Landschenkungsurkunden, MIO, VI, 1958, № 3, текст № 3, сткк. 6, 11, 16, 19, 25; он же, Zum Lehnswesen..., с. 334 и прим. 9.

LAL)¹¹. В тех случаях, когда эти «поля» находились на разных местах поселения, то тогда плугарю пришлось бы трудиться на двух различных участках: на своем и на «поле бога» (т. е. храма). При такой эксплуатации плугаря прибавочный труд также был бы отделен от необходимого в пространстве и во времени.

Такая система производства, известная в специальной литературе под названием «отработочной ренты» или «барщины» («барщинного труда»), наблюдается, как мы видели выше, у непосредственных производителей хеттского общества как в дворцовом (царском), так и, по всей вероятности, в храмовом хозяйствах. Даже из вышеприведенных примеров хорошо видна норма эксплуатации непосредственного производителя: соотношение прибавочного труда, принудительно выполняемого для дворца или храма, к необходимому составляло 50%, что является не так высоким показателем эксплуатации для столь ранней эпохи древнего мира (приблизительно XVI—XIII вв. до н. э.).

По-видимому, рассмотренный нами вид нерабского труда подразумевался при выполнении т. н. луцци, т. е. трудовой повинности в пользу царя (дворца) и храма (ср. *šahḫan luzziya ŠA LUGAL; ŠA DINGIR^{LIM} šahḫan luzziya*), а также в пользу таких крупных государственных (царских) служащих как «господин страны» (*EN KUR^{T'}*), «начальник (пограничной) области» (*EN MADGALTI*), «начальник (управитель) города» (*MAŠ-KIM URU*)¹². Именно эта повинность требовала выполнения обязанностей, основанных на обработке полей (или виноградников), вспашке земли, ремонте крепостей, на строительных или других государственных работах и т. д. за владение землей, предоставленной государством отдельным непосредственным произво-

¹¹ E. N. Sturtevant, G. Bechtel, *Hittite Chrestomathy*, Philadelphia, 1935, стр. 162 и сл.; K. Riemschneider, *Zum Lehnswesen...*, с. 334 и сл.; Г. Г. Гиоргадзе, ук. соч., с. 44 и сл.

¹² См. так называемые «иммунитетные грамоты» (*Freibriefe*): KUB XXVI 43 II 7 и сл.; 58 I и сл.; KBo VI 28, обор. стор., 22 и сл.; 29 III 19 и слл. и др.

дителям (от них освобождались только по решению царя или дворца)¹³.

Выполняя эти обязанности, непосредственные производители, владевшие государственными участками, должны были трудиться, само собой разумеется и в дворцовом (царском) и храмовом хозяйствах, а также в хозяйствах выше-названных государственных чинов. Производственные отношения в таких случаях складывались, в основном, в форме «дворцовой (царской) или храмовой отработочной ренты», а в итоге — в форме «государственной отработочной ренты». Следовательно, можно предположить, что интересующая нас форма нерабского труда, при которой осуществляется нерабская эксплуатация, получала широкое применение в стране хеттов и была более развита, чем остальные виды нерабского труда, который во всей своей совокупности образовывал, как мы полагаем, основу производства хеттского раннеклассового общества¹⁴.

¹³ Подробнее см.: Г. Г и о р г а д з е, Государственные повинности в хеттском обществе, «Вопросы древней истории», Тб., 1977, с. 5 и слл. (на груз. яз., резюме на русск. яз.).

¹⁴ Форма нерабской эксплуатации депортированных (NAM.RA) с «домами» (хозяйствами) будет рассмотрена нами в другом месте.

И. П. ВЕЙНБЕРГ

ГОРОД В БЛИЖНЕВОСТОЧНЫХ ГЕНЕАЛОГИЯХ РУБЕЖА II—I ТЫС. ДО Н. Э.*

1. Древневосточные классовые общества III—I тыс. до н. э. образуют как бы архипелаг, омываемый извне и внутри необъятным морем первобытности. Поэтому столь актуальная для современной исторической науки проблема этнокультурных контактов особенно интенсивно изучается на материалах дихотомии «первобытное общество — древневосточное или вообще древние классовые общества».

«Единство всемирно-исторического процесса создается..., во-первых, однопорядковым характером социологических законов, действующих в различных обществах, и, во-вторых, мировыми культурными контактами, неуклонно возрастающими в ходе истории»¹, особенно когда с появлением на рубеже IV—III тыс. до н. э. древневосточных классовых обществ (ДВО) зарождаются сложные межформационные контакты между ними и т. н. синполитейными первобытными обществами (СПО)².

В новейших исследованиях раскрыты некоторые объективные закономерности этнокультурных контактов между классовыми обществами и СПО: контакты могут выступать

* Расширенный и дополненный текст доклада, прочитанного на авторско-читательской конференции журнала «Вестник древней истории» 29 мая — 1 июня 1978 г.

¹ С. Н. Артановский. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур, Л., 1976, с. 5.

² Первобытная периферия классовых обществ до начала великих географических открытий, М., 1978, с. 5.

в форме взаимо- и воздействия; они подразделяются на непосредственные и опосредствованные, различаются по интенсивности, по своему характеру, способу осуществления и своей функциональной направленности, контакты между классовыми обществами и СПО зависят от формационной и типологической принадлежности первых, от процессов и тенденций их развития и от уровня внутреннего развития вторых; они тем эффективнее, чем больше стадияльное соответствие между обоими; интенсивность и действенность контактов зависят также от территориального расположения контактирующих обществ; влияние классовых обществ воспринимается СПО, как правило, не системно, а избирательно; в большинстве случаев воздействие классовых обществ имеет тенденцию стимулировать развитие развитых и отставание отсталых СПО³.

Важно выявить также субъективный аспект этнокультурных контактов, т. е. то, как контактирующие стороны осмысливают и оценивают эти контакты и их последствия, как они включают воспринятое извне в свою картину мира, в свою систему ценностей. Субъективный аспект этнокультурных связей особенно актуален при изучении контактов между ДВО и СПО из-за доминирующего в них мифологического мышления и специфического для него видения мира⁴. Для рассмотрения поставленного вопроса мы выбрали сравнительно узкое поле исследования, в котором а) контактирующими сторонами выступают ханаанейское общество в Палестине второй половины II тыс. до н. э. (центр развития) и древнееврейские племена (развитый тип СПО и ближайшая периферия первого), б) форма контактов — непосредственная, в виде инфильтраций и миграций древнееврейских племен с последующим завоеванием страны, в) объект восприятия — город, а субъективной формой отражения и выражения этого восприятия — родословия в I Chg. 1—9. Данное узкое поле исследования обладает, однако, определенной

³ Первобытная периферия классовых обществ, с. 239 слл.

⁴ И. П. Вейнберг, К вопросу об особенностях исторического мышления на древнем Ближнем Востоке, «Вопросы древней истории», («Кавказско-ближневосточный сборник», V), Тбилиси 1977, с. 65 слл.

всеобщностью для контактов между ДВО и СПО, главным образом, из-за его двух последних параметров. Ведь город, понимаемый как крупный населенный пункт, место концентрации населения, ремесленного производства, культурного потенциала, выполняющий особые регулятивные, ремесленные и торговые функции⁵ и как центр тяготеющей к нему округи в хозяйственном, политическом и идеологическом отношении, занимал в эпоху древности ведущее положение⁶. Отсутствие города — сущностный признак первобытного общества, неизменным атрибутом которого является генеалогия (см. дальше).

II. Поставленная задача требует хотя бы краткой характеристики хозяйственно-культурных типов обеих контактирующих сторон.

Говоря о различных путях развития древневосточных обществ III—II тыс. до н. э., И. М. Дьяконов выделяет тип I Б, т. е. «общество без речной ирригации и с преобладанием общинного сектора над государственным»⁷. К данному типу древневосточных обществ относимы ханаанейские города-государства второй половины II тыс. до н. э. Города-государства или «номы» представляли собой один, реже — два или три города, с их округой, ограниченной определенными естественными условиями сравнительно небольшого масштаба⁸. Ханаанейские города-государства занимали в среднем площадь радиусом в 5—10 км в зависимости от ландшафта и рода хозяйственной деятельности⁹. Центром такого государственного образования был сильно укрепленный город, название которого было также названием данного го-

⁵ В. М. М а с с о н, [Доклад] Типология древних городов и исторический процесс, ВДИ, 1978, 1, с. 227.

⁶ И. М. Дьяконов, Проблемы вавилонского города II тыс. до н. э., «Древний Восток. Города и торговля (III—I тыс. до н. э.)», I (Ереван), 1973, с. 30—31.

⁷ И. М. Дьяконов, Основные черты древнего общества, в сб.: Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока, М., 1971, с. 142.

⁸ Дьяконов, Проблемы вавилонского города, с. 31.

⁹ A. Alt, Die Landnahme der Israeliten von Palästina, KSGVI, I, с. 97—113; G. Vissellati, Cities and Nations of Ancient Syria, Roma, 1967, с. 34—39.

сударства¹⁰. Ханаанейские города-государства возглавлялись царями (ср. «царь Иерихона», «царь Дебира» и др. в Jos. 12, 9 слл.), однако наличествовали представительные органы и институты городского самоуправления (Гн. 23,3 слл.; Jos. 9,3 слл. и др.), обладавшие значительными полномочиями в сферах хозяйственной, социальной и политической жизни¹¹.

Экономической основой ханаанейских городов-государств было многоотраслевое сельское хозяйство, включавшее зерноводство, садоводство и огородничество, а также животноводство. Нарративные, эпиграфические и археологические материалы свидетельствуют о высоком уровне и распространенности ремесленного производства, о весьма оживленной торговле с окружающими странами¹². Данные из Угарита говорят о наличии там двух секторов экономики — царско-храмового и общинного, которые, по-видимому, имелись также в палестинских городах-государствах. Если в царских хозяйствах (ср. угаритские *gt*) основными производителями были различные категории «царских людей» и в меньшей степени рабы, то в общинном секторе экономики центральной фигурой был свободный, полноправный общинник¹³, член сельской, территориальной общины, состоящей в Угарите, как правило, из малых семей, а в палестинских городах-государствах, по-видимому, из более крупных агнатических групп, на что указывают ветхозаветные нарративные данные (Jos. 2,12—13; Jdc. 9,1, слл. и др.) и бытовавшая в Палестине среднебронзового века практика коллективных многопоколенных захоронений¹⁴.

¹⁰ B u c c e l a t i, *Cities and Nations*, с. 40—44; Н. K r e i s s i g, *Die Bedeutung der sogenannten Richterzeit für die Staatsentstehung bei den Hebräern*, Bz ES, с. 83.

¹¹ B u c c e l a t i, *Cities and Nations*, с. 56—72; Н. R e v i e w, *On Urban Representative Institutions and Selfgovernment in Syria-Palestine in the Second Half of the Second Millenium B. C.*, JESHO, XII, 1969, 3, с. 283—297.

¹² К. К е п у о н, *Archaeology in the Holy Land*, London, 1965, с. 162 слл.

¹³ Д љ я к о н о в, *Основные черты*, с. 132; он же, *The Rural Community in the Ancient Near East*, JESHO, XVIII, 1975, 2, с. 121—133; ср. ВДИ 1963, 1, с. 35—56; 1967, 2, с. 32—47; 1968, 3, с. 85—96 и другие.

¹⁴ К е п у о н, *Archaeology*, 189 слл.

Поскольку ветхозаветные рассказы о покупке Авраамом (Гн. 23,3—20) и Иаковым (Гн. 33,19—20) участков земли в Хеброне и Шехеме, по-видимому, отражают реальные аграрные отношения в ханаанейской Палестине, позволительно предположить наличие там посемейного земельного владения в рамках общины, с непременным членством в общине и сохранением за последней права собственности на землю¹⁵. Система аграрных отношений включает также царские и храмовые земли¹⁶. Ханаанейское общество второй половины II тыс. до н. э. было сословно-классовым и состояло из свободных людей с социальной, имущественной и профессиональной дифференциацией среди них, обширной и неоднородной массы «царских людей» и сравнительно небольшого количества рабов¹⁷. Идеология ханаанеев основывалась на мифологическом мышлении, столь отчетливо проявившемся в их мифологии и религии¹⁸.

Не вникая в дискуссию о сущности и содержании ветхозаветных сказаний о патриархах¹⁹, отметим лишь, что анализ содержащейся в них ономастики, социально-экономических терминов и реалий, сопоставление этих материалов с данными из Мари, Аррапхи и т. д.²⁰, позволяют сделать вывод, что в рассматриваемых сказаниях отражены сущностные явления жизни древнееврейских племен второй половины II тыс. до н. э.²¹. Эти данные позволяют определить хозяйственно-куль-

¹⁵ И. Д. А м у с н и, «Народ земли», ВДИ, 1955, 2, с. 2—22; И. Ш. Ш и ф м а н, Земельные отношения в Палестине в первой половине I тыс. до н. э., ВДИ, 1965, 4, с. 27 слл.

¹⁶ J. P. Weinberg, Die Agrarverhältnisse in der Bürger-Tempel-Gemeinde der Achämenidenzeit, AAASH, XXII, 1974, 1—4, с. 475—479.

¹⁷ Дьяконов, Основные черты, с. 136 слл.; ср. сб.: La Siria nel tardo bronzo, Roma, 1969, с. 31—46.

¹⁸ И. М. Дьяконов, Введение: С. Гордон, Ханаанейская мифология, в сб.: Мифы древнего мира, М., 1977, 5 слл. и 199 слл.

¹⁹ И. Вейнберг, Ветхий завет: мифы, факты, догмы, Рига, 1969, с. 54 слл. (на латышском языке).

²⁰ M. Noth, Mari und Israel, в сб.: Geschichte und Altes Testament, Tübingen, 1953, с. 126—152; A. Malamat, Mari and the Bible. JAOS, 82, 1962, 2, с. 143—150; H. Klenge, Zwischen Zelt und Palast, Leipzig, 1972, с. 15—24 и другие.

²¹ W. F. Albright, From the Stone Age to Christianity, New York,

турный тип племен как «замкнутое кочевничество» (enclosed nomadism), представляющий собой «...симбиотичную взаимозависимость с оседлостью... Симбиоз этот одновременно экономический и политический»²².

Передвижения патриархов постоянно связывают их с центрами оседлости — Уром и Харраном (Гн. 11, 28, 31), с многими ханаанейскими городами среднебронзового века в Палестине²³ — с Бейт-елом, Шехемом, Дотаном и другими на севере (Гн. 12, 6, 8; 28, 19; 37, 17 и др.), Кадешом, Беершебой, Хеброном и иными на юге страны (Гн. 13, 18; 21, 31; 26, 33 и др.). Экономической основой такого «замкнутого кочевничества» было овцеводство (ср. Гн. 13,5; 21,27; 29,2 и др.), сильно ограничивавшее подвижность овцеводов, явившихся поэтому полукочевниками, пастбища которых находились не слишком далеко от зон оседлости и которые часть года занимались также земледелием (Гн. 37,7 слл. и др.)²⁴.

Скотоводство, особенно в сочетании с земледелием, есть форма хозяйства активно стимулирующая процесс разложения первобытного общества²⁵. В данном процессе основополагающими признаются следующие явления: переход от материнского рода к отцовскому; утрата родом его функции основной производственной ячейки и осуществление этой функции чаще всего большой патриархальной семьей, превращение рода в преимущественно надстроечный институт, выполняющий главным образом брачнорегулирующие, идео-

1957, с. 2; В. М а з а г, *The Historic Background of the Book of Genesis*, JNES, 28, 1969, 2, с. 73—83; J. Н. С h a m b e r l a y n e, *Kinship Relationships Among the Early Hebrews*, «Numen», X, 1963, с. 153 и другие.

²² М. R o w t o n, *Enclosed Nomadism*, JESHO, XVII, 1974, 1, с. 2—3; он же: *Dimorphic Structure and the Problem of the 'apirû-'ibrim*, JNES, 35, 1976, 1, с. 14—20.

²³ К е н у о п. *Archaeology*, с. 162 слл.; S h. Y e i v i n, *The Israelite Conquest of Canaan*, Istanbul, 1971, с. 46 слл., и другие.

²⁴ Х. К л е н г е л ь, *Экономические основы кочевничества в древней Месопотамии (в особенности II тыс. до н. э.)*, ВДИ, 1967, 4, с. 60—69; он же, *Zwischen Zelt und Palast*, с. 9—15.

²⁵ В. М. М а с с о н, *Экономика и социальный строй древних обществ*, Л., 1976, с. 181 слл.; Ю. К. П о п л и н с к и й, *Из истории этнокультурных контактов Африки и Эгейского мира*, М., 1978, с. 104.

логические и некоторые общественные функции, зарождение имущественного неравенства и социальной дифференциации; появление рабства, внутриобщинной эксплуатации и данничества; нарастающая агрессивность и грабительские войны, возрастающая роль племени и племенных союзов²⁶. Ветхозаветные данные убедительно доказывают полное преобладание у древних евреев патриархальной формы брака и патрилинейного счета родства (Гн. 20, 12; 25, 19 и др.)²⁷. Отцовский род (*мишпāхā*) бесспорно существует, но выполняет чаще всего брачнорегулирующие и некоторые общественные функции (Гн. 24, 38, 40 и др.), а основной производственной ячейкой является большая патриархальная семья (*бейт*, *’āb*, Гн. 17, 23; 31, 14 и др.)²⁸. Отчетливо проявляются элементы имущественного неравенства и социальной дифференциации, выражающиеся в постоянном подчеркивании богатства и знатности героев сказаний (Гн. 12, 16; 13, 6 и др.), наличии домашнего рабства (Гн. 14, 14; 15, 2—3, 17, 23 и др.)²⁹ и т. д. Патриархи нередко вовлечены в военные конфликты (Гн. 14 и др.), а важный мотив ветхозаветных сказаний о патриархах — показ и обоснование нарастающей роли племени или «колена» (*матте*, *шġбет*) особенно отчетливо выраженный в т. н. благословении Иакова (Гн. 49)³⁰. Все эти данные позволяют определить общество древних евреев во второй половине II тыс. до н. э. как развитое СПО в стадии разложения первобытнообщинного строя.

III. Сравнительная характеристика обоих контактирующих обществ доказывает стадияльное сближение между

²⁶ А. М. Хазанов, Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества, в сб.: Первобытное общество, М., 1975, с. 96 слл.

²⁷ Chamberlaine, Kinship Relationships, с. 153—155 и другие.

²⁸ J. P. Weinberg, Das bēit ’ābōt im 6. — 4. Jh. v. u. Z., VT, XXIII, 1973, 4, с. 412—414.

²⁹ И. Ш. Шифман, Правовое положение рабов в Иудее по данным библейской традиции, ВДИ, 1964, 3, с. 63—69.

³⁰ R. de Vaux, Les institutions de l’Ancien Testament I, Paris, 1958, с. 15 слл.; O. Eissfeldt, Palestine in the Time of the Nineteenth Dynasty, в: САН, II, с. 4—5; A. D. Maues, Israel in the Premonarchic Period, VT, XXIII, 1973, с. 155 слл.

ними, облегченное и ускоренное их этно-языковым родством, что, однако, не устраняло сохранившуюся основополагающую формационную разность. Последняя находит свое выражение в пронизывающей ветхозаветные сказания о патриархах оппозиции «мы-они», принявшей там форму «мы-негород—они-город»³¹, что столь ярко раскрывается в резком противопоставлении праведника Авраама погрязшим в грехах и разврате горожанам Содомы и Гоморы (Гн. 18,20 слл.). Оппозиция «мы-негород—они-город» приобретает особую остроту в условиях начавшегося проникновения древнееврейских племен в Палестину.

Не углубляясь в дискуссию о характере проникновения древнееврейских племен в Палестину³², отметим лишь две доминирующие в современной библеистике интерпретации этого процесса: по мнению А. Альта³³ и его школы имела место постепенная и, в основном, мирная инфильтрация отдельных групп в не занятые ханаанейскими городами-государствами районы Палестины, с последующим столь же постепенным покорением страны, что нашло свое отражение в описании этого процесса в кн. Судей; У. Ф. Ольбрайт³⁴ и его последователи, опираясь на археологические данные о разрушении в 14—13 вв. до н. э. ряда ханаанейских городов, склонны признать достоверность описанного в кн. Иисуса Навина завоевания страны в результате совместного единовременного военного похода древнееврейских «колен». Отнюдь не претендуя на решение этого спорного вопроса, возможным представляется компромиссное предложение³⁵: в 14 в. до н. э. началась инфильтрация в Палестину отдельных групп древнееврейских племен, приобретающая, с течением времени, характер широкого миграционного потока.

³¹ Б. Ф. Поршнев, О начале человеческой истории, М., 1974, с. 455 слл.; G. Schmitt, Du sollst kienen Frieden schließen mit den Bewohnern des Landes, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1970, с. 30, слл. и другие.

³² Ср. М. Weipert, Die Landnahme der israelitischen Stämme in der neueren wissenschaftlichen Diskussion, Göttingen, 1967, с. 14 слл.

³³ Alt, Die Landnahme, с. 89—125 и другие.

³⁴ Albright, From the Stone Age, с. 275 слл. и другие.

³⁵ Ср. Yeivin, The Israelite Conquest, с. 71 слл.

который сопровождался нараставшей военной конфронтацией с ханаанейскими городами-государствами и постепенным завоеванием страны; к концу 13 в. до н. э. основная часть западной Палестины находилась во власти древнееврейских племен, тем не менее сохранились независимые ханаанейские энклавы (Иерусалим, Гезер, Бейт-шемеш и др., Jdc. I, 27 слл.), которые были покорены лишь в 10 в. до н. э. в ходе образования Иудейско-Израильского государства.

Многовековые этно-культурные контакты между ханаанейскими городами-государствами и древнееврейскими племенами до проникновения последних в Палестину и длительное сосуществование обоих хозяйственно-культурных типов в стране определяют особую интенсивность процесса взаимодействия и взаимовлияния³⁶, имевшего, по всей вероятности, системный характер³⁷. Доказательство тому отношение пришельцев к важнейшему структурному компоненту «они», к городу. При всей гетерогенности состава Jos и Jdc. и существенно разной интерпретации в них процесса проникновения и завоевания страны, общим для обоих ветхозаветных произведений является сквозной мотив вражды к ханаанейскому городу, столь отчетливо выраженный в описании взятия Иерихона, событию, которому придавалось значение божественного знамения, которое воспринималось как доказательство и выражение поддержки Яхве и его непосредственного соучастия в этой «священной войне»³⁸: «И воскликнул народ и затрубили трубами... и обрушилась стена [города] до своего основания» (Jos. 6,20), т. е. завоевание страны открывается разрушением городских стен, этого материализованного выражения самой сущности города. Однако диалектика развития — экономического, социального и политичес-

³⁶ К.-Н. В е r n h a r d t, *Das Problem der altorientalischen Königsideologie im Alten Testament*, Leiden, 1961, с. 102 слл.; F. M. C r o s s, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge (Mass.), 1973, с. 3 слл. и другие.

³⁷ Ср.: Первобытная периферия классовых обществ, с. 258.

³⁸ Ср. M. W e i p p e r t, «Heiliger Krieg» in Israel und Assyrien, ZAW, 84, 1972, 4, с. 460—493; F. S t o l z, *Jahwes und Israels Kriege*, Zürich, 1972; P. D. M i l l e r, *The Divine Warrior in Early Israel*, (Mass.), 1973, с. 87 слл. и другие.

кого, обуславливает неизбежную и необходимую урбанизацию жизни древних евреев в 10—8/6 вв. до н. э., явившейся итогом спонтанного развития и ханаанейского влияния, чему доказательство восстановление многих ханаанейских городов (Хацор, Мегиддо, Дебир и др.), преемственность элементов ханаанейского градостроительства и другие³⁹.

Ветхозаветный нарративный материал фиксирует, в основном, два вышеотмеченных полюса: отсутствие и неприятие города во второй половине и конце II тыс. до н. э. и город как структурный компонент древнееврейского общества первой половины I тыс. до н. э. Однако сложный процесс вхождения города в жизнь полукочевников, его превращение из компонента «они» в компонент «мы» находит свое частичное отражение в списках комплекса I Chr. 1—9⁴⁰.

IV. Большое место в кн. Паралипоменон, ок. 25% всего объема, занимает комплекс I Chr. 1—9, о сущности и происхождении которого в современной библеистике господствуют две диаметрально противоположные точки зрения: одни исследователи признают после пленное происхождение этих списков⁴¹, однако, в последнее время утверждается мнение о том, что I Chr. 1—9, особенно 2—8, есть собрание допленных материалов, хотя нельзя отрицать наличие в них фольклорных элементов, искусственных дополнений, лакун и т. д.⁴².

Сущность изучаемых текстов, т. е., то, что это — списки, определяет их насыщенность именами собственными. Ана-

³⁹ К е п о н, Archaeology, с. 241 слл. и другие.

⁴⁰ Подробный разбор см.: J. P. Weinberg, Der Chronist als Historiker (в печати).

⁴¹ M. North, Das System der zwölf Stämme Israels. Stuttgart, 1930, с. 123; он же: Überlieferungsgeschichtliche Studien I, 1942, с. 118—122; Ch. C. Torrey, The Chronicles History of Israel, New Haven, 1954, с. XVIII—XX; W. Rudolph, Chronikbücher, Tübingen, 1955, с. 93; O. Eissfeldt, Einleitung in das Alte Testament, Tübingen, 1956, с. 656 и другие.

⁴² В. М а з а г, Obry hymym, spr dbry hymym, EB II, с. 598—599; J. Liver, Yhs, yhs, EB II, с. 663—671; A. Demsky, The Genealogy of Gibeon (I Chronicles 9 : 35—44), BASOR, 202, 1971, с. 16—23; в острой форме: R. J. Coggins, The First and Second Books of the Chronicles, London—New-York—Melbourne, 1976, с. 8 слл.

лиз ок. 730 коллективных и индивидуальных антропонимов в I Chr. 2—8 доказал, что практически весь этот обширный антропономастический материал коренится в дополненной реальности, что хронист составил свои списки не из имен отдельно и обособленно вырванных им из различных ветхозаветных сочинений, а извлек этот ономастический материал en bloc из дополненных, частично вневетхозаветных текстов.

Правильность данного вывода подтверждается анализом содержащихся в I Chr. 2—8 ок. 130 топонимов. Большинство топонимов — это названия местностей, дополненное (61%) или до- и послепленное (26%), существование которых доказано ветхозаветными, эпиграфическими и археологическими данными. Лишь для единичных топонимов (3%) пока имеются только доказательства их послепленного существования. Однако новые археологические и эпиграфические данные неоднократно доказывали, что местности, названия которых засвидетельствованы лишь в послепленных ветхозаветных сочинениях, в действительности существовали уже раньше. Большинство топонимов в I Chr. 2—8 обозначают местности в южной (47=37%) и северной (27=54%) и Биньямин (20=15%).

Наше исследование позволило также выделить четыре разнородных жанра дополненных текстов, послуживших хронисту источниками при создании им комплекса I Chr. 1—9, особенно его ядра 2—8:

а. В основе I Chr. 1,43—54 и 6,16—32 лежат письменно фиксированные дополненные списки должностных лиц, возникшие в среде государственно-храмовой администрации;

б. К этой среде восходят также т. н. цензовые или мобилизационные списки, использованные хронистом при составлении I Chr. 7,1—5, 6—12 и 30—40;

в. В основе I Chr. 4,24—43; 5,1—10, 11—17, 23—26; 7,20—29; 8,2—28 лежат т. н. «родовые саги» (см. дальше), коренившиеся в оральной традиции родо-племенных образований 11—8 вв. до н. э.;

г. При составлении родословий в I Chr. 2,3—55; 3,1—24; 4,1—23; 5,27—41; 6,1—15, 35—38; 7,13; 8,1—40 (без стк. 8—

28) хронистом были использованы генеалогии, однако не со- держащиеся в Р. родословия типа толедот, письменно фиксированные и подвергавшиеся «книжной» обработке⁴³, а во- сходявшие к древней устной родо-племенной традиции.

Поскольку абсолютное большинство топонимов в I Chr, 2—8 встречается в списках, источниками для которых послу- жили «родовые саги» и генеалогии, то внимательнее при- смотримся к сущности и функциональному назначению этих текстов. Генеалогии⁴⁴ и «родовые саги»⁴⁵ являются творе- нием и непременным атрибутом любого общества, основан- ного на общинной, особенно общинно-агнатической, органи- зации, или общества, в котором такая организация является его структурным элементом.

В таких обществах генеалогия и «родовая сага» играют жизненно важную регулятивную роль тем, что они определя- ют и фиксируют положение индивида в общине, отношение общин между собой и их место в соответствующих этно- политических образованиях. Именно поэтому генеалогии и «родовые саги» имеют сущностное правовое, социально-поли- тическое, «внелитературное» назначение⁴⁶. Древнееврейское общество на рубеже II—I тыс. до н. э. было в своей осно- ве родо-племенным и именно в этой среде зародились генеа- логии как обязательные атрибуты данной социальной струк- туры. Но это было, как мы видели, изначально негородское общество, поэтому появление в генеалогиях и «родовых са- гах» топонимов, названий реально существовавших городов является отражением и выражением процесса вхождения го-

⁴³ C r o s s, Canaanite Myth, с. 301—305, 321—325; P. W e i m a r, Die Toledot-Formel in der priesterschriftlichen Geschichtsdarstellung, BZ, 18, 1974, с. 65—93; он же: Aufbau und Struktur der priesterlichen Jakobsge- schichte, ZAW, 86, 1974, 2, с. 180—187.

⁴⁴ А. И. А к с е н о в, Очерк истории генеалогии в России, в сб.: Ис- тория и генеалогия, М., 1977, с. 58; O. F. de Battaglia, Wissenschaftliche Genealogie, Bern, 1948, с. I слл.; D. P. Henige, The Chronology of Oral Tra- dition, Oxford, 1974, с. 4 и другие.

⁴⁵ М. И. С т е б л и н-К а м е н с к и й, Исландская родовая сага, в сб.: Романо-германская филология, Л., 1957, с. 286—288.

⁴⁶ Д. С. Л и х а ч е в, Человек в литературе древней Руси, М., 1970, с. 127.

рода в это негородское общество. Можно вычленить две диахронные фазы этого процесса, из коих более ранняя отражена в хронистских родословиях, основанных на генеалогиях, а вторая, более поздняя, в родословиях, имевших своими источниками «родовые саги».

В хронистских родословиях, имевших своими источниками древние генеалогии, постоянно употребляются три формулы обозначения филиации: 1) *b'neî* (= сыны) X, Y, Z и т. д. (I Chr. 2, 5, 6; 4, 13 и др.), 2) X, *v'ylâ* (= родить) Y (I Chr. 2, 10, 11; 4,2 и др.) и 3) X, *'abû* (= отец, предок) A (I Chr. 2,42, 44; 4, 3 и др.). Первые две формулы общие для всех ветхозаветных генеалогий, в том числе и для «книжных» в Р. Третья формула, в которой A непременно топоним, например, «Рахам, отец Йаркеама» (I Chr. 2, 44) или «Пенуел, отец Гедора» (I Chr. 4,4) и другие, не встречаются в «книжных» генеалогиях в Р., ее нет также в династических генеалогиях давидов, цадокидов и шаулидов в I Chr. 2-8. Зато в ветхозаветном нарративном материале эта формула часто употребляется по отношению к хананейским городам-государствам, например, «Хамор, отец Шехема» (Гп. 33, 19; 34,6; Jos. 24, 32 и др.), в отрывках, содержащих очень древний материал. Учитывая традиционность и устойчивость структуры и «формульного языка» генеалогии, уже само появление в ней новой формулы сигнализирует о вхождении в орбиту генеалогического творчества нового явления, феномена, т. е. компонента A — города. Однако показательно, что новая и нетипичная для генеалогии формула: X, отец A, все же основывается на основополагающем для генеалогии принципе генетизма⁴⁷. Кроме того следует отметить, что в рассматриваемых генеалогиях формула: X, отец A, и вводимая ею информация употребляется в сочетании с одной из типичных генеалогических формул и как дополнение, уточнение к вводимой ими информации, причем информация, связанная с формулой: X, отец A, в генеалогическом построении, не имеет самостоятельного значения, например, «И Шема родил Рахама (формула:

⁴⁷ De Battaglia, *Wissenschaftliche Genealogie*, с. 15; N. F. Brand, *Genealogy*, EA, 12, с. 369—370; A. Malamat, *King Lists of the Old Babylonian Period and Biblical Genealogies*, JAOS, 88, 1968, 1, с. 163 слл.

X, \sqrt{yld} Y), отца Йаркеама (формула: X, отец A, I Chr. 44)» и другие. Все вышесказанное позволяет сделать следующее предположение: введение города в ткань изначально негородской генеалогии посредством особой формулы свидетельствует, во-первых, о начавшемся вхождении города в структуру древнееврейского общества, во-вторых, о продолжавшемся ощущении ино- и чужеродности города и, в-третьих, об осмыслении города и начавшегося его вращивания в родо-племенное общество средствами столь привычной для последней системы генеалогических связей. Иными словами, в древних генеалогиях, лежавших в основе ряда родословий в I Chr. 2-8, нашла свое отражение и выражение ранняя фаза процесса вращивания города в негородское общество.

Непременными структурными компонентами т. н. «родовой саги» и созданных на ее основе хронистских родословий являются «чистые» генеалогии, в которых формула: X, отец A, и топонимы не встречаются, и детализированные перечисления мест обитания тех коллективов, генеалогии которых даны. Перечисления мест обитания коллективов имеют особое значение, чему доказательство их большой удельный вес в текстах, и применение двух специальных формул для введения этих перечислений в ткань «родовых саг»: $\sqrt{y\bar{s}b}$ (-обитать) в A (I Chr. 4,28; 5,8, 11 и др.) и *йош^ебей* A (I Chr. 8,13), в которых A всегда топоним. Обе формулы характерны для допленной ветхозаветной терминологической практики и служат они для обозначения мест обитания индивидов или коллективов, для определения их общинно-территориальной связанности (Jos. 12,2, 4; 16, 10; JdC, 1, 10, 21 и др.). Показательно, что генеалогии коллективов и перечисления мест их обитания в тексте «родовых саг» всегда четко разграничиваются, например: «И сыны Шимеона, Немуел, Йамин... (генеалогическая формула: сыны X, Y, Z и т. д.). И обитали они в Беер-шебе, Моладе... (негенеалогическая формула: $\sqrt{y\bar{s}b}$ в A)» (I Chr. 4, 24—33) и другие. Такое сочетание — различение генеалогий и перечислений мест их обитания говорит о том, что, в отличие от генеалогий, где город воспринимался как нечто вторичное по отношению к агнатическому коллективу, в «родовых сагах» город и аг-

Агнатический коллектив предстают как два качественно различных, но органически взаимосвязанных и в известной степени равнозначных структурных компонента палестинского общества 10—8/6 вв. до н. э. Все это позволяет признать, что в «родовых сагах» отражается более поздняя фаза встраивания города в древнееврейское общество, тем более, что в качестве места обитания древнееврейских агнатических коллективов упоминаются города, захваченные в 11—10 вв. до н. э. (Иерусалим, Гибен и др.) или возникшие лишь после 10 в. до н. э. (Беер-Шеба и др.).

Все вышесказанное доказывает, что древние генеалогии и «родовые саги» содержат информацию, которая может и должна быть использована при изучении этнокультурных контактов, генезиса города и других кардинальных проблем древней истории.

რუსუდან რვინიანი

არისტოტელეს წარმოდგენები აღმოსავლეთში

არისტოტელეს პოლიტიკური შეხედულებანი ჩამოყალიბდნენ ზომიერი დემოკრატიული ზნეობრივი ჩვევების კულტივაციის ატმოსფეროში¹. მისი „ათენის პოლიტია“ კეთილგანწყობას ამჟღავნებს ფერამენის კონსტიტუციის მიმართ. იგი არ იწონებდა არც ალექსანდრე მაკედონელის პოლიტიკას აღმოსავლეთის მიმართ და არც ლაკონოფილური არისტოკრატიის იდეალებს². არსებობს მოსაზრება, რომ არისტოტელეს პირადი ცხოვრების თავისებურებათა და იმდროინდელი სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების აღრეულობის გამო ახასიათებდა შეხედულებათა მერყეობა, რაც იწვევდა უღრმეს წინააღმდეგობებს³. ჩვენი აზრით, მის პოლიტიკურ შეხედულებებს წინააღმდეგობანი არ ახასიათებს. მის „პოლიტიკასა“ და „ათენის პოლიტიკაში“ გაკრიტიკებულია მონარქიაც, ოლიგარქიაც, დემოკრატიაც. უკიდურესობა არც ერთ მათგანში არ აკმაყოფილებდა⁴. ზომიერისადმი სიმპათია არისტოტელეს თანამიმდევარი თვისებაა. იგი აქებს ზომიერთა პოლიტიკურ ბელადებს. მისი კეთილგანწყობა 400-ის ოლიგარქიული მთავრობის დამარცხების შემდეგ გაბატონებული ზომიერი დემოკრატიისადმი ცხადყოფს მის პოლიტიკურ მრწამსს (A.

¹ С. Ф. Ке ч е к ъ я н, Ученне Аристотеля о государстве, М.-Л., 1947, с. 36.

² Там же. с. 126-7, 199, 200; Н. С к в о р ц о в, Политика Аристотеля, М., 1865, с. X; В. П. Б у з е с к у л, Введение в историю Греции, 1904, с. 185; 188—190; А. В а г г е, Aristote, Paris, 1896, p. 39. შდრ. Н. I. Vloeschauwer, Aristoteles en die Macedoniese Politiek de deur. Pretoria, 1956, pp. 29—31; P. Grenet, Aristote, Paris, 1962, pp. 10, 11.

³ А. Ф. Л о с е в, История античной эстетики, М., 1975, 651, 653.

⁴ Е. Л и т в и н о в а, Аристотель, С.-Петербург, 1892, с. 22; G. Mathieu, B. Hausoullier, Aristote, Constitution d'Athen, Paris, p. XVIII.

პილ., I, XI, 33). საშუალო კლასი მას სახელმწიფოს დასაყრდენად მიაჩნდა, მრავალრიცხოვნობა — ქვეყნის სიძლიერედ. საუკეთესო პოლიტიკური წყობილება ყველა ქვეყანას თავისი ბუნებისა და ისტორიული ვითარების მიხედვით სხვადასხვა აქვს, ოღონდ უმრავლესობის იდეები უნდა ედოს საფუძვლად ქვეყნის მართვას. ამის მიხედვით ბერძნული სამყაროსათვის შესაფერი იყო პოლისის პოლიტიკური წყობილება (Πολιτ., III, II, 12; IV, 2, 12). ამგვარადვე, აღმოსავლეთის ხალხების კონკრეტულ პირობებს თავისი საუკეთესო წყობილება შეეფერება, მაგალითად, ინდოეთში მას საუკეთესო მმართველობად მონარქია მიაჩნდა (Πολιτ., IV, 13). ასევე ტირანიის განანგრობების რეკომენდაციებისთვის იგი მიუთითებს ეგვიპტის, სპარსეთისა და სხვა ტირანების ღონისძიებებს. გამოჩენილი ადამიანების დათრგუნვა, რასაც ტირანები მიმართავდნენ, ელინური დემოკრატიისთვის ზედმეტად არ ეჩვენება (Πολιτ., III, 8; VIII, 9). მრავალეროვანი ქვეყნის ძლიერებისთვის, მისი აზრით, ქვეშევრდომთა დაწიოკება, როგორც ამას სპარსეთის მეფეები აკეთებდნენ, აუცილებელი იყო (Πολιτ., III, 8). მონარქიული სახელმწიფოს გამოცდილებას იგი რეკომენდაციას აძლევს საბერძნეთის სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში გასატარებლად (Πολιτ., IV, IX). მონარქია მას წარმოედგინა პირველად სახელმწიფო წყობილებად. ელადისათვის იგი გარდამავალ წყობილებად ესახებოდა, მაგრამ მისგან განვითარებულმა არისტოკრატიულმა და დემოკრატიულმა წყობილებამ მონარქიის სასარგებლო ელემენტები უნდა შეინარჩუნოს, ნაკლიც გაითვალისწინოს. აღმოსავლეთის ქვეყნები შერჩნენ ამ პირველად ფორმას. ამის მიზეზი ხალხის მონური ბუნებაა, რომელიც დესპოტიზმს ათვალისწინების გარეშე იტანს.

ამგვარად, აღმოსავლეთ ქვეყნებს შეეფერებათ მონარქიული მმართველობა; ხალხი იქ ნებაყოფლობითი სამხედრო ძალა; მონარქია ემყარება კანონის ძალას. ყოველივე ამის გამო მონარქიული წყობილება იჩენს სიმტკიცეს (Πολιτ., II, 5; III, 9, 11).

არისტოტელეს პოლიტიკურ თეორიებს ღრმა პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდა. ეს აზრი საფუძვლიანად დაამუშავა ა. დოვიტურმა⁵. ჩვენ ერთი მცირე შენიშვნა გვაქვს მის მიმართ. „პოლიტიკის“ ცნობილ ადგილას (IX, 12, 1296) მოხსენიებულ „ერთად-

⁵ ორი განსხვავებული აზრი არსებობს არისტოტელეს წყაროებზე. 1) მას ჰქონდა მზა თეორიები და სქემები, რომელთა მიხედვით შერდა ისტორიულ სინამდვილეზე. 2) იგი რეალურ ფაქტებს ეყრდნობოდა და განმარტავდა, ზოგად დასკვნებს ისტორიული სინამდვილის შესწავლით აკეთებდა. პირველის კრიტიკა მოგვცა ა. დო-

ერთ კაცში“, ა. დოვატურის აზრით, არისტოტელემ ალექსანდრე მაკედონელი იგულისხმა. ვფიქრობთ, რომ ეს არასწორია⁶. აზის დაპყრობის დაწყებისთანავე აშკარა გახდა, რომ ალექსანდრესა და არისტოტელეს პოლიტიკური იდეალები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ. არისტოტელესეული საშუალო სახელმწიფო წყობილების არსი შორს დგას ალექსანდრეს მიერ გატარებული ღონისძიებებიდან. ალექსანდრეს მიზანი, შეექმნა მსოფლიო იმპერია, სადაც აღმოსავლეთის ხალხები, თითქმის ელინთა თანასწორი იქნებოდნენ, სავსებით არღვევდა არისტოტელეს შეხედულების ძირითად დებულებას — „ბარბაროსი ელინის დამონების ღირსია“. არისტოტელეს დამოკიდებულება აღმოსავლეთის პოლიტიკური დამორჩილებისადმი აისახა მის რჩევაში — აეყარა სპარსელები, გადაესახლებინა ლიბიასა და ევროპაში, რათა არ აჯანყებულყვნენ. ბარბაროსები ალექსანდრეს უნდა ემართა როგორც მეფეს⁷. ამგვარად, ჩვენი აზრით, გამორიცხულია, რომ არისტოტელეს აღნიშნულ ადგილას ეგულისხმა ალექსანდრე მაკედონელი, რომლის პოლიტიკური იდეალები რადიკალურად განსხვავდებოდნენ არისტოტელესგან ამ საკითხში. არისტოტელეს თეორიები პოლიტიკური წყობილების დარგში პრაქტიკულ დანიშნულებას ატარებდნენ. იგი მკაფიოდ წერს ამის შესახებ „პოლიტიკაში“ (II, 3; II, I; VI, I). პრაქტიკული დანიშნულება უნდა ჰქონოდა მის რჩევებს და ახსნა-განმარტებებს სოციალურ და ნაციონალურ საკითხებშიც. დაკვირვებამ გვაჩვენა, რომ ამ საკითხებზე გამოთქმული მისი აზრები ერთგვარ წინააღმდეგობას შეიცავს. მას აქვს თეორიული დებულება იმის შესახებ, რომ მონა და ბარბაროსი ერთი და იგივე ცნებებია. (Πολιτ.. I, I; III, 9; IV, 6)⁸, ხოლო ბარბაროსს იგი ყველა არაბერძენს უწოდებს; მაგრამ

გატურმა. იხ. А. Доватур, Политика и Политии Аристотеля. М., 1965, с. 7—58.

⁶ П. Г. Виноградов, Развитие демократии в трактате Аристотеля... Историческое обозрение, 5, 1892; В. П. Бузескул. Афинская Политика Аристотеля, как источник для истории государственного строя Афин. Харьков, 1895; С. А. Жебелев, Греческая политическая литература «Политика» Аристотеля, М., 1911 (в книге: Политика Аристотеля), А. И. Доватур, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46—58.

⁷ Lettre d'Aristote à Alexandre, traduit par Z. Bielawski, Wroclaw; 1970.

⁸ R. Mischra, Political Legacy of Plato and Aristotle. Bombay, 1963, pp. 251, 308; I. Brun. Aristote et le Lycée. Paris, 1972, pp. 115—6; St. Clark. Aristotle' Man, Oxford, 1975, pp. 106, 107.

არაბერძენ ინდივიდებსაც ახასიათებს როგორც ბრძენსა და სპეციფიკურად თავისუფალისთვის დამახასიათებელი თვისებების მქონეს. ეს ეხება ეგვიპტელ ქურუმებს. მსჯელობს რა სხვადასხვა ხელოვნების შემქმნელთა გონებრივ უნარზე და აღიარებს რა, რომ ხელოვნებათა შემქმნელთაგან უფრო გონიერი არიან ისინი, რომელთაც გამოარჩენისთვის კი არ შექმნეს რაიმე, არამედ წმინდა მეცნიერული მისწრაფების წყალობით, იგი ასკვნის, რომ მათემატიკა თავისუფალია მოთხოვნილების დაკმაყოფილების შექმნის მიზეზთაგან, ხოლო ეგვიპტელი ქურუმები, რომელთაც ეს მეცნიერება შექმნეს, ყველაზე ბრძენნი არიან ადამიანებში (Μητὰφ., I, I, 98, I, 15—30; II, 98, I, 5—30). ეგვიპტელ ქურუმებს, უზრუნველყოფილთ მატერიალურად, ჰქონდათ თავისუფალი დრო, შეეძლოთ მოეხმარებინათ უნარი არაპრაქტიკული მეცნიერებისათვის. გამოდის, რომ ეგვიპტელი ქურუმები მალა იდგნენ არა მხოლოდ გრძნობადი აღქმების მქონე ადამიანებზე, არამედ იმათზეც ვისაც არისტოტელეს მიხედვით გრძნობადი აღქმები და პრაქტიკული ჩვევა აქვთ (ხელოსნები). ამ ქურუმების თვისება, სპეციფიკურად, ადამიანური გონებრივი ვარჯიშით, სულის უმაღლესი ნაწილის, ინტელექტის, ქმედებითა და სრულყოფით გამოხატონ თავისი არსი, არისტოტელეს თეორიის მიხედვით დაბადებით თავისუფალი არსების ძირითადი ნიშანია (° Η η φ, N., I.:—6)⁹.

ცხადია, რომ არისტოტელეს დებულება ბარბაროსთა მონურ ბუნებაზე ყველა ბარბაროსს არ ეხება. თვით ელინებიც ერთნაირად არ გამოიყურებიან მისი დახასიათებით. „ნიკომახეს ეთიკაში“ გამოთქმულია აზრი, რომ ბრბო, უხეშ გრძნობებს აყოლილი მოსახლეობის უმრავლესობა, მონურ აზროვნებას ფლობს მხოლოდ (I, §—3; III, §—13; X, §—10)¹⁰, ე. ი. მოკლებულია დამოუკიდებელი აზროვნების უნარს, რაც მხოლოდ დაბადებით თავისუფალს ახასიათებს. მონას გააჩნია მხოლოდ ისეთი აზროვნება, რომ შეასრულოს გონიერი განკარგულება (Πολιτ., I, 2)¹¹. აქ საკითხს უჩინდება სო-

⁹ R. Mischra, დასახ. ნაშრ., გვ. 301; R. A. Gauthier, *La moral d'Aristote*, Paris, 1973, გვ. 60, 61; В. П. Зубов, *Аристотель*, М., 1963, с. 93.

¹⁰ Е. Ф. Литвинова, *Аристотель*, С.-П., 1892, с. 24.

¹¹ „რიტორიკაში“ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ბრბოს არ შეუძლია ქეშ-მართების გაება, სიმართლის თავისთავადი შემეცნება, რადგან ხელმძღვანელობს ვნებებით, განწყობილებითი წარმოდგენებით.

ციალური ასპექტი. დაბადებით თავისუფალ ელინებშიც სობა არ ყოფილა თავისუფალისათვის სპეციფიკური სულიერი კატეგორიების მფლობელი. არისტოტელე აღიარებს, რომ ის სიქველე, სათნოება, კეთილსინდისიერება, რაც დაბადებით თავისუფალს უნდა ახასიათებდეს, იქმნება მხოლოდ ჩვევების სისტემატური ჩანერგვით, რადგან ისინი არც აფექტებია, არც უნარი, არამედ სულის შენაძენ თვისებებს განეკუთვნება. მათი არსი და გაგება საშუალებდია, ხოლო მნიშვნელობა და სრულყოფა უმაღლესი უკიდურესობა (Ἐημ., N. I, II, § 4, § 6, § 1) გამოდის, რომ თუ ქველი მშობლების შვილი ვერ დაეუფლება შენაძენ თვისებას, ვერ გახდება თავისუფალი ადამიანი. თუ ამ დებულებით ვიხელმძღვანელებთ, არისტოტელეს თეორიას ბუნებრივ მონობასა და თავისუფლებასზე ერთგვარი ბზარი უჩნდება, პრაქტიკაში ინდივიდუალურ შეფასებას მოითხოვს. ეს რომ ასეა, ამას მისი ანდერძი ამტკიცებს; იგი საკუთარ მონებს ინდივიდუალური თვისებების გამო თავისუფალის უფლებებს ანიჭებს (მისი მეორე მეუღლე, აგრეთვე საუკეთესო მეგობარი მონები იყვნენ)¹². მონებისადმი დამოკიდებულებას არისტოტელესთვის აქვს კიდევ ერთი მხარე. ხელისუფლებაში მონაწილე და ასეთისაგან თავისუფალი პირის შედარებისას იგი უპირატესობას ანიჭებს მონებზე მბრძანებლობისაგან განთავისუფლებული კაცის ცხოვრებას, რადგან მონებზე ძალაუფლებებში არაფერს ხედავს კარგს. მისი რწმენით, ესთეტიკური ელემენტი არა ჩანს აუცილებელ საგნებზე ბრძანების პროცესში (Πολιτ., IV, 4).

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანად დიოსვა საკითხი იმ წინააღმდეგობაზე, რომელიც არსებობს არისტოტელეს თეორიაში ბუნებრივი და იურიდიული მონობის შესახებ. რ. მიშრა მიუთითებს, რომ „ეთიკაში“ გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს მონასა და ბატონს შორის შეიძლება მეგობრობა (VIII, § 13), რამდენადაც მონა ადამიანია, შეიცავს წინააღმდეგობას. იგივე პრობლემას განიხილავს ჯ. პერსივალი¹³. ჩვენი აზრით, ერთი შეხედვით წინააღმდეგობის შემცველი ეს აზრი ფაქტიურად არ არის შეუთავსებელი არისტოტელეს ზოგად წარმოდგენებთან. მეგობრო-

¹² Е. Ф. Литвинова, დასახ. ნაშრ. გვ. 21. არისტოტელე ინდივიდუალობის ხელშეუხებლობის მედროზე იყო. იქვე, გვ. 28.

¹³ R. Mischra, დასახ. ნაშრ., გვ. 307; G. Percival, Aristotle on Friendship, Cambridge, 1940, p. 65.

ბა დაშვებულია კერძო შემთხვევაში, როცა დაბადებით მონა პერ-სონიფიცირებული ადამიანის ზოგიერთი თვისებითაა დაჯილდოებული. არისტოტელე ხომ არ უარყოფს, რომ ზოგიერთი შესაძლოა ბატონობდეს სხვაზე, რადგან დაბადებით მიიღო ეს უფლება; არ კი აქვს უნარი უხელმძღვანელოს მონებს. ზოგი გარეგნობით არის ბატონი და სულით კი მონაა, ან პირიქით (Πολιτ., I, I). ასევე არ უნდა გამორიცხავდეს იგი მეგობრობას ბარბაროსებთან¹⁴.

უფრო რთულია საკითხი სამართლიანი და უსამართლო ომების შესახებ, რაც ელინებსა და ბარბაროსებს შორის ურთიერთობას ეხება. თუმცა იგი განმარტავს, რომ სამართლიანი ის ომია, რომლის მიზანია დაქვემდებარებული სულის მქონე ხალხის დაპყრობა; აგრეთვე ხაზს უსვამს იმასაც, რომ გამარჯვებულის მხარეზე ყოველთვის არის მორალური უპირატესობა. საქმე რთულდება იმით, რომ მისივე თეორიით ბუნებით თავისუფალნი ყველა ქვეყანაში არიან. როგორ დაპყარდება სამართლიანობა, თუ ეს ქვეყანა მეორემ დაიპყრო? იგი ხომ ამავე დროს წერს, რომ ელინი ყველგან თავისუფალია, ხოლო ბარბაროსი ყველა მონური სულისაა და ღირსია ელინს დაემონოს (Πολιτ., 1, 2).

როგორც ვნახეთ, ბარბაროსის განსაზღვრა დაკავშირებულია მონისა და თავისუფალის განსაზღვრასთან. არის თუ არა არისტოტელე ამ საკითხში კატეგორიული? დაკვირვებული მკითხველი შეამჩნევდა, რომ იგი საოცრად ობიექტურია ოპონენტებისადმი; ხშირად ისეთ არგუმენტს მოიტანს ხოლმე, რომ იგი სასარგებლოა მისი მოპაექრისთვის და ეჭვი იბადება, ხომ არ ემხრობა თვითაც ამ დებულებას! „პოლიტიკის“ I წიგნის II თავი, სადაც მწვავედ დგას მონისა და ბარბაროსის განსაზღვრის საკითხი, ამ მხრივ სამაგალითოა. მან იცის, რომ ზოგი მოღვაწის აზრით, ბუნებით ყველა ადამიანი ერთნაირი იბადება, ხოლო კანონით დადგენილი მონობა ცხოვრებაში რომ ხორციელდება, უსამართლობაა და ბუნების საწინააღმდეგო მოვლენა. იგი საჭიროდ ცნობს დაამტიციოს, მართლა ბუნების საწინააღმდეგოა თუ არა მონობა. გულდასმით იწყებს იგი

¹⁴ R. Mischra, დასახ. ნაშრ., გვ. 304, 308, 351, 353, რ. მიზრა არ უნდა იყოს სწორი იმაში, რომ არისტოტელემ თითქოს ცხადად არ განასხვავა ბუნებით თავისუფალი ბუნებით მონისაგან (იხ. აქვე, გვ. 307). თუ ერთად თავმოყრილი განმარტება ამის შესახებ მასთან არსად გვაქვს, ეს ყველაფერს არა ნიშნავს. მთელი მისი მემკვიდრეობის გააზრება გარკვეულად პასუხობს ამ საკითხზე. ამაზე იხ. ქვევით.

ტანისა და სულის მაგალითზე იმის მტკიცებას, რომ სხვისადმი მორჩილების ბუნებიანი ადამიანი ნამდვილი მონაა; ავითარებს ამ დებულებას, იგი წერს, რომ თავისუფალი ტანითა და სულითაც განსხვავდება მონისაგან; თუმცა სულის ამოცნობა ძნელია, მაინც ცხადია, რომ ბუნებით ზოგი მონაა, ზოგი თავისუფალი, როგორც საუცეთესო ინდივიდში სული ბატონის ტანზე, ისე სასარგებლო და სამართლიანია, თუ თავისუფალს ემორჩილება მონა. აქვე მას მოაქვს ოპონენტების რწმუნება იმის შესახებ, რომ გამარჯვებული ხელშეკრულებით აიძულებს დამარცხებულს დაემონოს. მისი შეხედულებით არც ეს არის სამართლიანობას მოკლებული, რადგან მონობაზე და მონაზე არის ორგვარი წარმოდგენა. მას მოაქვს ერთ-ერთი წარმოდგენის გამართლება, რითაც იგი გონიერულ კრიტიკას გაუმკლავდება: ნამდვილად თავისუფალი ყველა პირობებში თავისუფალი დარჩება. ზოგიერთის აზრით კი მძლეველის მხარეზე ყოველთვის არის მორალური უპირატესობა. გარეგნული ძალა, როგორც ჩანს, მჭიდრო კავშირშია შინაგან ღირსებასთან. გამოდის, რომ იგი ამართლებს როგორც ბუნებრივ, ისე კანონით, ძალით თავს მოხვეულ მონობას. მაგრამ მისი სიდიდე სწორედ იმაშია, რომ ორივე შემთხვევაში ნოყიერ ნიადაგს ტოვებს კრიტიკისათვის, როცა წერს: ბუნება ცდილობს კარგისაგან კარგი შვას, ხოლო ცუდისაგან ცუდი, მაგრამ ყოველთვის ვერ აღწევს მიზანს. ეს ნიშნავს, რომ ზოგჯერ ბუნებით თავისუფალი კაცის შვილი შეიძლება არ გახდეს თავისუფლებისაკენ მიდრეკილებისა, არამედ დაჰყვება მონური სული და პირიქითაც. მონობის საწინააღმდეგოდ იგი წერს: შესაძლოა, ომი თვით იყოს არასამართლიანი და ბუნებით თავისუფალთა დასამონებლად მიმართული. კრიტიკიუმი აქაც ბუნებრივი დანიშნულებაა, ხელისუფალი, რომელიც მორჩილი ბუნების მეზობლის წინააღმდეგ იბრძვის ბუნებრივ დანიშნულებას ასრულებს (Πολιτ., VI, 2; 1, 3), რადგან ელინები თავისუფალნი არიან თავისი სულით; ხოლო ბარბაროსები კი დაქვემდებარებული ბუნებისანი, ელინები უნდა ბატონობდნენ მსოფლიოში¹⁵.

როგორც ვნახეთ, ადამიანთა საზოგადოებაში არისტოტელს ყველაზე საყოველთაოდ ბუნებრივ კანონებს მიიჩნევს. თუმცა, აუ-

¹⁵ უმრავლესი კომენტატორები „პოლიტიკის“ ამ ადგილს იგებენ როგორც ბერძნების აგრესიის გამართლების დეკლარაციას ბარბაროსების წინააღმდეგ. ალექსანდრე მაკედონელისადმი მიმართულ წერილშიც ბარბაროსების დათრგუნვის რჩევებს იძლევა იგი.

ცილებლობად აღზრდით და ჩვევებით გამომუშავებული თვისებებიც მიაჩნია.

ზევით აღვნიშნეთ, რომ არისტოტელე არაერთხელ წერს მონისა და ბარბაროსის იდენტურობაზე (II სლ., 1—2; III, 9; IV, 6). თუ უფრო დეტალურად შევისწავლით ამ საკითხს, აღმოჩნდება, რომ ბარბაროსები ყველა ადამიანურ თვისებას მოკლებული არ არიან. იგი ამტკიცებს, რომ ელინები ყველგან კეთილშობილნი არიან, ხოლო ბარბაროსების კეთილშობილება პირობითია, სამშობლოში არიან ისინი ასეთნი, სხვაგან კი მონები. აქ ირღვევა ის კატეგორიულობა, რომლითაც იგი აცხადებს, მონა და ბარბაროსი ერთიაო. მონას იგი ისევე განასხვავებს ადამიანისაგან, როგორც ცხოველს, ოღონდ მონას აქვს დამატებით გონიერების მსგავსი რამ, რათა გიგოს ბატონის ნათქვამი (II სლ., 1, 2), მაგრამ ზოგიერთი ბარბაროსის ადამიანურად სპეციფიურ განვითარებას არ უარყოფს. მას გამოყოფილი აქვს კიდევ ერთი თვისება, რითაც ნამდვილად თავისუფალი ინდივიდი უნდა განირჩეოდეს სხვათაგან. ეს არის მაღალგანვითარებული შეხების გრძნობა, რაზეც დამოკიდებულია დანარჩენი შეგრძნებები. სწვა არსებათაგან განსხვავებით ადამიანს გაცილებით მძაფრი აქვს ეს შეგრძნება, ამიტომ იგი ყველაზე მოსაზრებელია. ნიჭიერი და უნიჭო ადამიანები შეხების გრძნობის ხარისხით განსხვავდებიან ურთიერთისაგან (II სპ: ψυχῆς, II, 5, II, IX, 41, 15—25). ეს შეიძლება იძლეოდეს გასაღებს იმის გასაგებად, თუ რა აზრით ესმის ფიზიკურად მშრომელის არასრულფასოვნება და მონათა კატეგორიაში მისი მოხვედრის არსი. ფიზიკური შრომა აუხეშებს ადამიანის შეხების გრძნობას, რომელზეც მოსაზრებაა დაფუძნებული¹⁶. გამოდიოდა რა აქედან, მას არ შეეძლო არ დაენახა, რომ აღმოსავლეთშიც არიან ფიზიკური შრომისაგან განთავისუფლებული გონებრივი მოღვაწენი, რომელნიც ამ შეგრძნების სპეციფიკურად ადამიანური სიმძაფრით გამოირჩევიან. გამოდის, რომ ბარბაროსთა ნაწილი ამ მხრივაც სრულფასოვანი ადამიანის გვერდით უნდა მდგარიყო. მათში იყო მაღალი შეხების შეგრძნებისა და შესაბამისად „ნაზი ტანის“ მქონე ხალხი.

არის კიდევ ერთი სპეციფიკური თვისება, რაც არისტოტელეს რწმენით ადამიანს აამაღლებს ცხოველზე. ეს არის პოლიტიკური საქმიანობა. უამისოდ ადამიანები გადაგვარდებიან, ჯოგად გადაიქ-

¹⁶ Г. Ф. Александров, Аристотель, Москва, 1940, с. 123.

ცევიან. სახელმწიფოს მმართველობაში მონაწილეობა ადამიანის სპეციფიკაა (Πολιτ., I, I). ამ აზრით, პოლიტიკური ცხოვრების გარეშე შე დარჩენილი აღმოსავლეთის მოსახლეობა მოკლებულია ადამიან-პომოსის მაღალი სახელის ტარების ღირსებას. ამიტომ გადაჰყავს იგი მას მონის კატეგორიაში. სწორედ ეს პოლიტიკური საქმიანობაა ის მთავარი განმასხვავებელი ნიშანი ელინებსა და ბარბაროსებს შორის, რისთვისაც ამ უკანასკნელთ არისტოტელე ერთიანად მონებად ნათლავს. ასეთი მონების დამორჩილება კი კანონზომიერი მოვლენა უნდა ყოფილიყო ელინებისათვის, რომელნიც ათენის დემოკრატიის სრულფუნქციონირების, ქმედითი ელემენტების სახით შეადგენდნენ რჩეულთ, მოწოდებულთ, ებატონათ აღმოსავლეთზე. ელინებს სჭირდებოდათ მონები ფიზიკური სამუშაოსთვის. ფიზიკური შრომა, რომელიც გაბატონებული ფორმაა მონათმფლობელურ სამყაროში, აუცილებლად უნდ ყოფილიყო მონების ხვედრი, რადგან იგი თავისუფალისთვის სოციალურად შეუარაცხყოფელი იყო. ფ. ენგელსი ამას საგანგებოდ უსვამდა ხაზს¹⁷. ამის გავალისწინება აუცილებელია არისტოტელეს შეფასებისას. იგი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ აღიარებდა ფიზიკური შრომის კეთილშობილებას, რადგან მისი დროება კარნახობდა მას, რომ ფიზიკური შრომა თავისუფალს ინტელექტუალური სრულყოფის, პოლიტიკური ცხოვრების, მისი როგორც ადამიანის, სპეციფიკური დანიშნულების შესრულების უნარს მოაკლებდა. აქედან შეიძლება დავინახოთ, თუ როგორ სცდებიან ის ავტორები, რომელნიც პოლიტიკური შეგნების შეზღუდულობას და შემეცნებას თეორიის განზრახ დამახინჯებას მიაწერენ არისტოტელეს¹⁸.

არისტოტელეს შეხედულებიდან კარგად ჩანს, რომ საქმიანობის ტიპი წარუშლელ დაღს ასვამს ადამიანს. ბატონი თუნდაც თავისთვის თუ დაიწყებს ფიზიკურ შრომას, გადაგვარდება, დაკარგავს გასხვავებას მონისაგან (Πολιτ., III, 1277b, 38b, Πολιτ., I, 9, 1307b, 31). ხელოსნები კარგავენ თავისუფალის თვისებებს და მონებად იქცევიან თავისი პროფესიის წყალობით. ფიზიკური შრომა ის გადამწყვეტი ფაქტორია, რომელიც ცვლის ზნეობას, განაპირობებს ინტელექტუალურ იმპოტენციას. ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ არისტოტელე გადამწყვეტ ძალას ანიჭებს ბუნებრივ მოწოდებას ადამიან-

¹⁷ К. Маркс, Ф. Энгельс, т. 3, т. XIV, с. 450.

¹⁸ Г. Ф. Александров, д. с. н. с. М., 1919; С. Ф. Ке-
чьян, д. с. н. с. М., 1917.

ნის საზოგადოებრივი თუ სოციალური ფუნქციის ჩამოყალიბებაში, ანგარიშს უწევს აგრეთვე დასაქმების ტიპს. ამდენად ბარბაროსები, რომელთაც გეოგრაფიულმა მასტიმულირებელმა საწყისებმა ჩაუნერგეს დესპოტიის უდრტვინველად ამტანი სული, თავისი რიგებიდან გამოჰყოფენ ინტელექტუალური სრულყოფით დასაქმებულ პირებს. საზოგადოებრივი, სოციალურ-ეკონომიკური ზეგავლენა დიდ როლს ასრულებს ამ საქმეში. არისტოტელე წერს, რომ დაბადებით კეთილშობილება საკმაო არ არის კაცის ბედნიერებისათვის, არამედ საჭიროა ბედის, სოციალური პირობების და კანონის პრივილეგია (‘*Ηθικ., I, 4, 1215, 26—35*).

არისტოტელეს თეორიიდან მომდინარეობს კიდევ ერთი განსხვავება მონასა და ზოგიერთ ბარბაროსს შორის. თუმცა არისტოტელე მომხვეჭელობას, სიმდიდრის დაგროვებით გატაცებას მიიჩნევს თავისუფალი ადამიანის სიჭკელის დახვეწისათვის ხელისშემშლელ გარემოებად, მატერიალური დოვლათის უქონლობას მაინც თვლის დამაბრკოლებლად თავისუფალის სპეციფიკური ქმედებისთვის (მაგალითად, პოლიტიკური მოღვაწეობისათვის). რამდენადაც ადამიანს ურთიერთობა აქვს საზოგადოების სხვა წევრებთან, მათ მიმართ საუკეთესო ქმედებისათვის აუცილებელი პირობაა ქონება (Πολιτ., III, 8; ‘*Ηθικ. Nik. H 13, 1153b, 16—19; K 8, 1178a, 18—33; K 8 117 1—7; IV, § 1—5, 8*). თუ მონას არაფერი აქვს, რათა სიკეთე გაამყლავნოს სხვათაღმი, ასე არ იყო ყველა ბარბაროსის მდგომარეობა. თავისუფალი ადამიანის ქმედებისათვის არაერთ მათგანს ჰქონდა მატერიალური დოვლათი. მაგრამ ქონების სიდიდითა არ შეიძლება გაიზომოს სიჭკელე, რადგან თავისუფლება გაცემულის ოდენობით კი არ შედგება, არამედ სულის დისპოზიციით. ამიტომ მცირედის გამცემს ეს გარემოება ხელს არ უშლის, რომ თავისთავად იყოს უფრო თავისუფალი (‘*Ηθικ Nik. Δ I II20b 7—10*). რაც უფრო დიდია და მშვენიერი ადამიანის ქმედება მის მიერ ექსტერიორებული ქონებაც უნდა გაიზარდოს (‘*Ηθικ. Nik., K 8, 1178b 2—3*). ცხადია, რომ თავისუფლების განცხადებაში სოციალურ-ქონებრივ მომენტს სერიოზული ადგილი აქვს მინიჭებული არისტოტელეს აზროვნებაში.

განიხილავს რა ელინური პოლიტიკური ცხოვრებისათვის დამახასიათებელ საკითხებს, დემოსის უმრავლესობის აზრსა და ინდივიდის უნარს შორის დამოკიდებულების შესახებ, საბოლოოდ ეჭვის ქვეშ აყენებს უმრავლესობის აზრის ღირებულებას, რადგან ზოგი ადამიანი არაფრით არ განსხვავდება ცხოველისაგან (Πολιτ., III, VI). ცხო-

ველსმავგარა, ძალან მანკიერი ადამიანის არსებობას იგი არც ეღი-
თა შორის გამოიჩინებს, მაგრამ გაცილებით მეტი ისინი ბარბაროსებში
ეგულდება; ძირითადად მაინც ასეთი ადამიანების არსებობა პათო-
ლოგიურ მოვლენად ესახება და ელინებსა და ბარბაროსებშიც გამო-
ნაკლისად წარმოუდგება ('*Ἡθ. Ν.κ.*, 122, VII, § I; *Πολ.κ.*, V, 3).
ზოგი ბარბაროსი ტომი მას მაინც მიაჩნია მხეცური ბუნების მატარებ-
ლად, რადგან მხოლოდ შეგრძნებებით ხელმძღვანელობენ ('*Ἡθ.κ.*
Ν.κ., VII, § 6; *Πολ.κ.*, V, III). თვით ელინებში, როგორც იგი წერს,
ერივნენ წინაპრებისმავგარი უკუნური ადამიანები, დაბალი განვითარების
მქონენი (*Πολ.κ.*, II, 5).

არისტოტელე დიდ ყურადღებას უთმობს თავისუფალი მოსახ-
ლეობის ინტელექტუალურ დახვეწას. მისი აზრით, ამისთვის ერთ-
ერთი პირობაა გამრავლებაში ზომიერების დაცვა, რადგან ბერძნუ-
ლი პოლისის ტერიტორია საშუალებას არ იძლევა ზედმეტი ხალხის
მატერიალური უზრუნველყოფისთვის, ხოლო აღმოსავლეთში, მა-
გალითად, ბაბილონის ქვეყანაში, იმდენი ბუნებრივი სიმდიდრეა
და ფართობი, რომ რამდენიმე ათასი არაფრით დასაქმებული მო-
სახლეობის შენახვის შესაძლებლობა არსებობს (*Πολ.κ.* II, 3). არი-
სტოტელე პარალელურად მიმართავს ბარბაროსთა ცხოვრებიდან, აგ-
რეთვე მიწისმფლობელობის საკითხის გარჩევასა, მიუთითებს
ბარბაროსთა თემური მიწისმფლობელობის წესებზე, როცა მიწა
საერთო აქვთ, ხოლო მოსავალს, საერთო შრომა რომ დაიხარჯა,
თემის წევრებზე ანაწილებენ (*Πολ.κ.*, II, 2). ბარბაროსების მაგა-
ლითებს მიმართავს იგი აღზრდის საკითხების გარჩევასაც. სხვა-
დასხვა ერების ოჯახურ წყობილებაში ეძებს სახელმწიფო წყობი-
ლების პარადიგმებს. ასე მაგალითად, თუ ელინურ ოჯახში მამისა
და შვილების ურთიერთობა მონარქიას წააგავს (მონარქია პატრი-
არქალური მმართველობის ფორმებისავენ მისწრაფის), სპარსე-
ლების ოჯახური წესები ტირანიას მოაგონებს მას. შვილები აქ მიღე-
ბული ჰყავთ მონებად; განსხვავებას იგი ნახულობს იმაში, რომ
თუ მონები ტირანის სასარგებლოდ მოქმედებენ, სპარსულ ოჯახში
შვილებს სხვა მდგომარეობა აქვთ პერსპექტივაში. ამიტომ იგი წერს:
სპარსეთში არსებული ტირანია ცრუ არისო ('*Ἡθ.κ.* *Ν.κ.*, VIII, § 12).
პოლიტიკური უსამართლობა ოჯახში გამოიჩინებულა, რადგან შვი-
ლები მამის საკუთრებაა. ბავშვების ფიზიკური წრთობის სასარგებ-
ლო ჩვევებს ხედავს არისტოტელე ზოგი ბარბაროსი ტომის ყოფა-
ცხოვრებაში. საჭიროდ მიაჩნია, რომ ელინებმა გადაიღონ ისინი

(Πολιτ., IV, 15). აღმოსავლეთის ქვეყნების მაგალითებს მიმართავს არისტოტელე, როდესაც განიხილავს ბავშვების მუსიკალური განათლების პრობლემას. იძლევა რჩევას, რომ ყრმებს მისცენ ელემენტალური მუსიკალური ცოდნა, მაგრამ ფიქრობს, რომ იქნებ უკეთესია, მოიქცნენ საბერძნეთში ისევე, როგორც სპარსეთ-მიდიაში: სარგებლობენ სპეციალურად განსწავლულ პირთა ცოდნით, რადგან ამათ გაცილებით მეტი იციან იმათზე, ვინც მხოლოდ გასაცნობად ისწავლა რომელიმე დარგი (Πολιτ., V, 4—6)¹⁹.

არისტოტელესთან მოიპოვება აღმოსავლეთის ბარბაროსთა შესახებ მცირე ეთნოლოგიური ცნობები. ზოგი რამ აქვს მათი ფლორისა და ფაუნის შესახებაც. ამ ცნობების წყარო ძირითადად ჰეროდოტე, ჰესიოდე, კტესიასი და მეგასთენეა²⁰. ცნობილია, რომ აღმოსავლეთის ქვეყნების ფლორასა და ფაუნას იგი მაკედონიის მეფის ფილიპეს ხელშეწყობით უცხოეთში გაგზავნილი პირების მიერ შეგროვებული მასალით სწავლობდა. ჰეროდოტესგან უნდა ჰქონდეს გავონილი ერთი ბარბაროსი ტომის თავისებურების შესახებ. მათ საერთო ცოლები ჰყოლიათ და ამიტომ შეიღებულ მამებთან მსგავსების საფუძველზე ასხვავებდნენ (Πολιτ., II, 1)²¹. ელინთაგან სრულიად განსხვავებული ამ ჩვეულების აღნიშვნისას არისტოტელე არ გამოთქვამს ისეთ განწყობილებას, რაც დაამცირებდა ამ ხალხს. ეთიოპელთა შავი კანის ფერის გამოც არ იგრძნობა მათ მიმართ რაიმე ათვალისწინება.

საინტერესო ცნობები მოიპოვება არისტოტელეს Νομικά βάρβαριάζ-ში აღმოსავლეთის ზოგი ბარბაროსი ტომის შესახებ. ამ ნაშრომის ფრაგმენტებია მხოლოდ შემონახული. კიმის პოლიტიის ფრაგმენტებიდან ცნობილია ლიდიის ისტორიის რამდენიმე ფაქტი. ლიდიაში მეფედ დაუსვიათ გამოსყიდული კიმელი მონა. როგორც ჩანს, მონის პატრონმა მოიწადინა მონათმფლობელური პრივილეგიის გამოყენება და მონადყოფილი მეფის მიერ გაკეთებული ეტილის მიღება (პატივმოყვარეობის ჭარბი მოზღვავება). კიმის პოლიტიაში აღირიცხებოდა აგრეთვე ფრიგიის ისტორიის ფაქტებიც fr. 611₃₆, 611₃₇)²²...

¹⁹ ცნობა ქსენოფონტის „კიროპედიდან“ უნდა ჰქონდეს ნასესხები. იხ. VIII, II.

²⁰ P. Bolchart. Aristoteles Erdkunde. Berlin, 1908.

²¹ შდრ. Her., IV, 180.

²² R e r u m p. frag. ed. Rose. თუ როგორ იღებდა არისტოტელე ასეთი სახის გაღმორცხვებს, ამის შესახებ ა. დოვატური შენიშნავს: «Неисторические (с.на-

როგორც დავინახეთ, აღმოსავლეთის ქვეყნების შესახებ არისტოტელეს ცნობები მასალის სიუხვით არ გამოირჩევა. მისი წინადროული ელნი ავტორები იყვნენ (ჰეროდოტე, ჰესიოდე, მეგასტენე, კტესიასი და სხვ.), როგორც ჩანს, გამონაკლისი ზოგი ბიოლოგიური ხასიათის ცნობაა მხოლოდ. არისტოტელეს გამონათქვამების გააზრება და განცხადება ბარბაროსების და ე. ი. ყველა აღმოსავლეთის ხალხების შესახებ იმის თქმის უფლებას იძლევა, რომ, თუმცა იგი მონისა და ბარბაროსის იდენტურობას ხაზს უსვამს, ძირითად განმასხვავებელ ნიშნად ელინურ და ბარბაროსულ აღმოსავლურ სამყაროს შორის მას მიაჩნია პიროვნებითი ღირსების შეგრძნების სხვადასხვაობა. ბარბაროსები არ იყვნენ მოწოდებულნი აქტიური პოლიტიკური ცხოვრებისათვის. აღმოსავლეთის ხალხები ინდიფერენტობას ამჟღავნებენ სახელმწიფო მართვის საქმეში. ამ თვალსაზრისით მიიჩნევდა იგი აღმოსავლურ ხალხებს მთლიანად მონებისგან შემდგარად. ამაზე აშკარად მიუთითებს ცნობილი ადგილი მისი „პოლიტიკის“ პირველი წიგნის I თავში: „მათთან არავინ მოიპოვება, ვისაც თავისი ბუნებით ძალაუფლება (ხაზგასმა ჩვენია. — რ. რ.) გააჩნია“. აქ აქცენტირებულია ძალაუფლება, ხელისუფლება; ეს ადგილი ასე უნდა გავიგოთ: ბუნებამ არ მიანიჭა ბარბაროსებს პოლიტიკურ ძალაუფლებაში აქტიური ჩაბმის უნარი. ამიტომ იყო, რომ იგი ელინებს მოუწოდებდა საკუთარი პოლიტიკური ძალაუფლება გაეგრძელებინათ აღმოსავლეთის ბარბაროსებზე. სამართლიანობის პრინციპი მისი თვალსაზრისით აქ არ ირღვევა, რადგან ბუნებამ გააჩინა ასეთი განსხვავებული ადამიანები დედამიწაზე, რომელთაგან ერთნი უნდა ბატონობდნენ და მეორენი მორჩილებდნენ. სხვაფრივ არისტოტელეს მიაჩნდა, რომ ბევრი რამ, რაც ბარბაროსებს ახასიათებთ, სამაგალითო და დასაწერგია ელინებთანაც. იგი სათანადო პატივს სცემდა აღმოსავლეთის კულტურულ მემკვიდრეობას და მიესალმებოდა მის შეთვისებას ელინურ სამყაროში.

шей точки зрения), но лишённые сказочного налета рассказы и сообщения Аристотель давал по крайней мере иногда без всяких оговорок... иначе, можно думать, относился Аристотель к преданиям сказочного характера. Здесь он снимал с себя ответственность, ссылаясь на традицию.» იხ. ა. დოვატური, დასახ. ნაშრ., გვ. 264.

Р. С. РЦХИЛАДЗЕ

ВОЗЗРЕНИЯ АРИСТОТЕЛЯ О ВОСТОКЕ

Резюме

В работе дана попытка представить воззрения Аристотеля на Восточные страны и народы; выявить на основе политических и социальных убеждений Аристотеля отношения его к неэллинским, варварским народам. Важную роль для настоящей темы сыграло изучение антропологического наследия Аристотеля, а также, конечно, общие положения биологических трудов. Исследовав главные политические произведения Аристотеля «Политику» и «Афинскую политику», автор приходит к выводу, что Аристотель не выявил в своих политических убеждениях колебаний или противоречий, присущих некоторым другим сферам его мировоззрения. Лейтмотив политических взглядов Аристотеля везде определенно один. Это приверженность к умеренности. Для Афии таким умеренным политическим строем он считает умеренную демократию. (Солон, Ферамен). Вообще же выдавая невероятное количество рецептов политического устройства разных государств с весьма различными порядками, он приходит к выводу, что каждой стране сообразно с природой, географической средой и исторически сложившимися условиями соответствует тот строй, при котором максимально получают возможность развития ее силы. Так например, персам и подобным им восточным народам ввиду их рабской природы соответствует монархия. Монархию он считал переходным строем, давшим в дальнейшем олигархию и демократию у эллинов. Можно заключить, учитывая специфические черты высокоразвитого интеллектуального индивида (чем он выражает свою сущность), приведенные Аристотелем (высокое чувство осязания, изысканное умственное развитие, политическая деятельность), что называя рабами всех варваров, он имеет в виду именно гражданскую пассивность, индифферентность к политической деятельности массы варварских народов, так как почти все другие специфические чер-

ты свободнорожденного субъекта были присущи некоторым группам из варваров. Он четко говорит, что у варваров нет никого, кто по своей природе имел бы способность политического управления, для него это было очевидным; поэтому он призывал эллинов, по природе рожденных для господства, распространить свое политическое управление над варварами.

Однако личная жизнь и все творчество Аристотеля доказывают, что он допускал рабов, значит и варваров (идентичность этих терминов он неоднократно отмечает), к общению с свободнорожденным человеком, поскольку и они имели разум и другие черты последнего. Если он в формировании человека отдает предпочтение природе и рождению, не исключает также воспитание, среду, социальное происхождение и материальную обеспеченность. Как видно, в его воззрениях на восточные народы большую роль играло социальное начало. Аристотель считал, что варварские восточные народы имеют ряд обычаев, достойных для внедрения среди эллинов. Это свидетельствует, что он соответственно и достойно ценил культурное наследие варваров.

Г. В. КОРАНАШВИЛИ

К ВОПРОСУ ОБ ЭВОЛЮЦИИ ВЗГЛЯДОВ К. МАРКСА И Ф. ЭНГЕЛЬСА НА ВОСТОЧНОЕ ОБЩЕСТВО

(После ознакомления с теорией родового строя
Л. Г. Моргана)

Важным аспектом проблемы докапиталистических общественно-экономических формаций является уяснение взглядов Маркса и Энгельса на восточное (азиатское) общество, особенно вопрос о том, каковы были изменения взглядов классиков исторического материализма на это общество по ознакомлении с теорией Л. Г. Моргана о родовой организации. Но на эту проблему, как известно, в науке существуют огромные расхождения, что, разумеется, очень затрудняет понимание количества и последовательности чередования докапиталистических фаз (формаций) человечества. Не вызывает никаких сомнений, что ознакомление Маркса и Энгельса с моргановской теорией внесло определенные изменения в их прежние взгляды на докапиталистическую эволюцию общества. Но вопрос состоит в том, каковы именно были эти изменения, касались ли они сущности прежних воззрений классиков на восточное общество или лишь некоторых моментов их прежнего понимания восточного (азиатского) общества.

Отмеченное обстоятельство, повторяем, по-разному трактуется в науке. Согласно некоторым исследователям (В. Н. Никифоров, Б. Ф. Поршнев, Ю. В. Качановский, И. М. Дьяконов и другие), после ознакомления Маркса и Энгельса с теорией Моргана они решительно оставили свою прежнюю

«гипотезу» о восточном обществе как первобытно-коммунистическом¹, заменив его концепцией универсально распространенного первобытно-коммунистического общества и отныне, таким образом, мысли об азиатском (восточном) способе производства не осталось никакого права существования в науке; вместо представления о специфическом характере восточного общества Маркс и Энгельс эволюцию восточных обществ осмыслили-де как чередование тех докапиталистических классовых формаций, что было известно в истории западно-европейского исторического региона. В подтверждение этого взгляда эти авторы ссылаются на произведение Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства» и одно место из предисловия последнего к американскому изданию «Положения рабочего класса в Англии»².

Согласно другим (Ф. Тёкей, Е. С. Варга, Н. Б. Тер-Акопян, Л. С. Васильев, И. А. Стучевский, Л. С. Гамаюнов, Г. А. Багатурян, Э. Хобсбаум, Ц. Авинери и др.), и после ознакомления Маркса и Энгельса с теорией Моргана о родовом строе, они свои прежние взгляды на восточное общество оставили в неизменном виде. Но перечисленные авторы молчаливо обходят трудности интерпретации наследия классиков марксизма 1880-х годов, что В. Н. Никифоровым, Б. Ф. Поршневым и другими были использованы для выводов, о которых мы уже упоминали.

По мнению М. Годелье и Ж. Сюре-Канала, Энгельс в период написания книги «Происхождение семьи» оставил

¹ С другой стороны, полемизируя с Б. Ф. Поршневым, Никифоров правильно отмечает, что «восточное общество», согласно классикам, было антагонистическим, а не «тот первобытно-общинный строй, каким его К. Маркс и Ф. Энгельс определили впоследствии и какой мы имеем в виду сейчас!» См. его «Восток и всемирная история», М., 1975, с. 135—136.

² «Восточное общество» считал синонимом «первобытно-коммунистического» А. В. Ефимов во время прежних дискуссий. См. его «Концепция экономических формаций у Маркса и Энгельса и их взгляды на структуру восточных обществ», «Историк марксист», 1930, № 16. Заметим, что в двадцатых годах «восточное общество» считалось специфической формацией В. В. Струве, что было повторено последним и в 1965 году. См. статью автора «Понятие „азиатский способ производства“, „Народы Азии и Африки“, 1965, № 1.

точку зрения об особом, специфическом характере восточного общества, поскольку-де под ошибочным воздействием Моргана восточное общество он осмыслил как общество военной демократии. По Л. Крейдеру, между позицией, занятой Энгельсом в «Анти-Дюринге» и позицией периода написания «Происхождения семьи» очень большая разница. В последнем труде ранние формулировки, сделанные Энгельсом насчет возникновения и длительности существования сельской общины, частной собственности (на землю) и государства (в форме восточной деспотии) были оставлены. Отсюда Крейдер заключает большое различие в конечных взглядах на восточное общество между Марксом и Энгельсом. Но, отмечая неизменность в основных чертах мыслей Маркса об азиатском способе производства, Крейдер не останавливается специально на интерпретации изменения взглядов Маркса на восточное общество в набросках письма В. Засулич. (То же самое можно сказать и о М. Соуер).

По мысли К. Витфогеля, Маркс и Энгельс, выдвинув теорию о восточном обществе (азиатском способе производства), затем оставили ее, поскольку-де побоялись возможности регенерации деспотического государства в будущем, коммунистическом обществе, основанном также на общественной собственности на средства производства³.

Из перечисленных выше позиций мы остановимся пока на критике точки зрения В. Н. Никифорова, Б. Ф. Поршнева, Ю. В. Качановского и других⁴. Книга Моргана «Древнее общество» касается, как известно, родового строя, т. е. общества, основанного на общем производстве, равном распределении, не знавшего эксплуатации, государства и т. д.

³ Этот взгляд К. Витфогеля «дополняет» Е. Констас (см. ее выступление на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук, т. IV, М., 1967, стр. 460—461). Согласно ей, открытие Морганом родовой организации в условиях первобытного коммунизма «успокоило» Маркса и Энгельса насчет возможности восстановления в будущем, коммунистическом обществе демократической организации общества. Таким образом, по Витфогелю и Констас, выходит, что Маркс и Энгельс мыслили будущее человечества лишь исходя из формальной диалектики (действия закона отрицания).

⁴ Нашу позицию по проблеме мы излагали в монографии «Маркс и Энгельс о докапиталистических формациях» (на груз. яз.), Тбилиси, 1976.

Она ничего не говорит о древнеазиатском обществе, основанном на сельских общинах и объединенном политической организацией (государством). Уже а priori можно усомниться, как можно было случиться, чтобы теория родовой организации американского этнографа внесла такие радикальные изменения во взгляды Маркса и Энгельса, что они отrekliсь от прежнего обобщения фактов об азиатском обществе и пришли к выводу об одинаковых фазах (формациях) эволюции Востока (а внутри Востока — множества отдельных обществ) и Западной Европы. Легко понять, что такие корифеи научной и философской мысли как Маркс и Энгельс, не могли сделать такие широкие выводы исходя из такой предпосылки как теория родовой организации Морганана. Произведение Морганана, повторяем, не дает абсолютно никакого основания для утверждения в истории Азии рабовладельческой и феодальной формаций. Основание для подтверждения этой мысли историки не находят не только в труде Морганана, но и даже в первоисточниках по истории Востока. То, что классики заключили из Морганана — это универсальное распространение родового строя, в том числе и в древнейшую эпоху истории Востока.

Мы пока задержимся на позиции Маркса. Начнем с набросков его письма В. Засулич (само письмо написано 8 марта 1881 года). Стоит подчеркнуть, что данный документ марксовской мысли имеет огромное преимущество перед «Происхождением семьи» Энгельса в смысле понимания сущности восточного общества. Если в «Происхождении» Энгельс от родового строя прямо переходит к классовым (рабовладельческому и феодальному) состояниям, очень коротко задерживаясь на разложении родовых общин (все это, конечно, на примере истории Западной Европы), то Маркс в «набросках» специально останавливается на ситуации, когда сельские общины, проявляя чрезвычайную устойчивость, становятся базой специфической формы общества.

К этому времени⁵ Марксу уже стало ясно изменчивый характер первобытных общин, то обстоятельство, что «зем-

⁵ Конспект на книгу Морганана Марксом был составлен в период между октябрем 1880 года и началом февраля 1881 года. Надо заметить, что строй

«земледельческая община» не была первичным образованием, что ей предшествовала община более архаического типа. Последняя основывалась на кровном родстве общинников, общей собственности даже на жилище, общем производстве и равном распределении продуктов. В отличие от этого в «земледельческой общине» принцип кровного родства нарушен, материальное производство опирается на отдельные семьи. Появилась и трещина в общей собственности: дом и двор являются уже собственностью семьи, но пахотная земля по-прежнему в коллективном владении, имеет место ее периодический передел между крестьянами-общинниками, тем более леса и пастбища составляют общественную собственность. Индивидуализация производства, хотя бы в данной форме, уже порождает определенное неравенство в собственности, присвоении, потреблении и накоплении.

Вообще, такой дуализм «земледельческой общины», по Марксу, может стать источником большой жизненной силы: общая собственность на землю и обусловленные ею общественные отношения, с одной стороны, частный дом, парцеллярная обработка земли и частное присвоение ее продуктов, относительно высокое развитие индивида, разрушение кровно-родственных связей, с другой стороны, дают земледельческой общине устойчивость. Но сила диалектики проявляет себя и здесь. Тот же самый дуализм общины в дальнейшем развитии общества становится источником ее разложения. Оставляя в стороне вражеское воздействие на «земледельческую общину», накопление движимого имущества (скота, рабов, крепостных крестьян, денег), воздействие последнего на сельскохозяйственное производство и т. д. — все это действует как разлагающие экономическое и социальное равенство элементы. В недрах самой общины имеет место столкновение интересов, что вызывает превращение пашни в частную собственность, в конечном счете кончающееся частным присвоением лесов, пастбищ и других угодий.

«восточного общества» не был изначальным состоянием для Маркса и Энгельса. Уже в «Немецкой идеологии» (см. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, с. 20, 65; также Соч., т. 46, ч. I, с. 462—463) они излагали более примитивное экономическое и социальное состояние. В этом смысле концепция Моргана для Маркса и Энгельса не была абсолютно новой.

Именно поэтому «земледельческая община» всюду являет собою новейший тип архаической общественной формации. Но переходной является она не везде, а только в Западной Европе как в античное, так и в новое время⁶ (в широком смысле, начиная со средневековья).

Таким образом, по мнению Маркса, «земледельческая община» стала переходной фазой от общественной собственности к частной, тем самым переходным этапом от «первичной формации» ко «вторичной» только в ограниченном историческом регионе (в Западной Европе).

Маркс приводит пример германцев. Во время Цезаря они жили в условиях древнейшей формы общины (кровно-родственной). В эпоху же Тацита эта община сменяется «земледельческой» формой. Германцы тем самым, по Марксу, не принесли с собою «земледельческую общину» в готовом виде из Азии, последняя представляла продукт местного спонтанного развития, который в свою очередь после периода переселения народов заменяется уже общиной частных собственников. В отличие от такой динамики, в Индии «земледельческая община» была широко распространена даже в XIX столетии⁷. Странами, где «земледельческая община» со-

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 19, с. 404, 412, 413, 417. Более конкретно о механизме разложения сельских общин Маркс говорил в «Формах, предшествующих капиталистическому производству». Согласно высказанной в этом труде мысли, предпосылки, способствующие разложению сельской общины, «первоначальной общности людей», заключались: в благоприятной географической среде (способствующей индивидуализации сельскохозяйственного производства), историческом окружении, росте населения и т. д. (см. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 46, ч. I, с. 465—466). Данная марксовская мысль очень актуальна сегодня, когда так сильно недостает конкретного представления разложения родового строя и возникновения классового общества. (Кстати, это замечание можно адресовать не только к философам, но и многим историкам).

⁷ По мнению В. Н. Никифорова, в Индии поздней эпохи наблюдались лишь остатки сельских общин. Между тем, по Марксу, индийское общество даже в первую половину прошлого столетия представляло «систему сельских общин». Более того, государство и религию этого типа общества в Индии и других восточных странах Маркс выводил именно из сельских общин. Насколько неверно представление Никифорова, это легко можно проверить хотя бы по книге М. К. Кудрявцева «Община и каста в Хиндустане», М., 1971.

ставляла широкую социальную базу даже в XIX веке, Маркс считал и Россию (см. также само «Письмо») и Афганистан⁸. В отмеченных, а также других странах, изолированность общины—«локализованного микрокосма» — от внешнего мира, по мысли Маркса, порождала над общинами в форме политической надстройки централизованную деспотию. Все эти рассуждения Маркса, бесспорно, опираются не на «Древнее общество» Моргана, а на прежние свои и Энгельса взгляды на восточное общество (особенно на примере Индии). В трактовке этих вопросов идеи Моргана мало что могли дать, поскольку последний был далек от понимания «восточного общества» каким оно было создано в европейской философии и политэкономии.

Итак, «земледельческая община» не всюду развилась в более высокую форму. Если в исторической действительности Западной Европы такое развитие совершилось дважды, то на Востоке данный тип общины сохранился в господствующей форме даже в период развития капитализма. Поэтому дальнейшая эволюция «земледельческой общины» не идет по одинаковому пути, ее конститутивная форма допускает такую альтернативу: или элемент частной собственности преодолевает коллективный, или наоборот. Но в новейшей исторической ситуации дело не ограничивается только отмеченной альтернативой: развитая капиталистическая историческая среда создает возможность непосредственного перехода «земледельческой общины» в высшую форму коллективизма (без непосредственного действия закона отрицания отрицания). Если в завоеванной Индии этот переход затруднен, то, по Марксу, в имеющей собственную государственность России он легче может совершиться.

Такова была мысль Маркса о первобытном обществе после изучения им научного наследия Моргана. Каковы бы ни были изменения марксовских взглядов на первобытное общество, это ни в каком случае не означало отрицание концепции азиатского способа производства, представление истории Азии теми же фазами что и Западной Европы. Вме-

⁸ В перечислении этих стран Маркс ограничивался лишь индоевропейскими народами.

сто признания в истории Азии рабовладельческой и феодальной формаций, Маркс стал оперировать новым понятием «порвичной» или «арханчной» формации, последний этап которой представляет основанное на сельских общинах древнеазиатское общество. Эту формацию сменяет «вторичная» формация (античное или рабовладельческое, феодальное, буржуазное общества⁹), основанная на частной собственности.

В 1881 году (апрель-июнь) Маркс составил конспект книги английского автора Дж. Фира «Арийская деревня в Индии и на Цейлоне», где (в конспекте) дается резкая критика автора за утверждение в Индии феодализма. Это еще одно доказательство того, насколько в осмыслении истории Индии Маркс остался на прежней концепции восточного общества. Доказательство этому также и то, что Маркс не внес соответственные изменения в рукописи II и III томов «Капитала» (см. также хронологические выписки по истории Индии, сделанные Марксом в последние годы жизни).

Сейчас перейдем к наследию Энгельса интересующего нас периода. В начале 80-ых годов прошлого столетия Энгельс усиленно занимался первобытной историей, что стала основой написания (всего за два месяца) книги «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Для подтверждения своей мысли об оставлении Энгельсом своих прежних и марксовских взглядов В. Н. Никифоров, Б. Ф. Поршнев и другие рассматривают только названный Энгельсовский труд. Тем самым они почти совершенно игнорируют написанные автором за 1880—83 годы труды. Из этих трудов мы пока рассмотрим «Франкский период» (написан в 1881—82 годах)¹⁰. К этому времени Энгельс (хотя не непосредственно, а через Маркса) уже знал основные положе-

⁹ Безусловно прав Г. А. Багатурия, включая и капитализм во «вторичную формацию». См. его «Первое великое открытие Маркса», в книге «Маркс — историк», М., 1968.

¹⁰ Стоит отметить, что «Франкский период» тоже дает синтез родовой и сельско-общинной теорий. Кстати, труд впервые полностью был опубликован в Сочинениях К. Маркса и Ф. Энгельса в 1937 году, что тоже отразилось на недостатках прежних дискуссий по докапиталистическим формациям.

ния Моргана о родовом строе. Поэтому древнюю социальную жизнь германцев (до переселения на римские территории) Энгельс описывал как основанную на родовом строе, который начал распадаться после их переселения в западную Римскую империю. Энгельс так описывал новую ситуацию: «Таким образом, народ растворился в союзе мелких сельских общин, между которыми не существовало никакой, — или почти никакой, — экономической связи, так как каждая марка удовлетворяла свои потребности собственным производством, а отдельные соседние марки производили к тому же почти в точности те же самые продукты. Обмен между ними был поэтому почти невозможен. Вследствие такого состава народа только из мелких общин, экономические интересы которых были, правда, одинаковые, но именно поэтому и не общие, условием дальнейшего существования нации становится государственная власть, возникшая не из их среды, а враждебно им противостоящая и все более их эксплуатирующая»¹¹. Упоминание Энгельсом характерной для восточного общества ситуации здесь не случайно. Он вполне *explicité* сравнивал судьбы дальнейшей эволюции Востока и Запада. Форма государства этого периода, отмечал Энгельс, обусловлена формой общин; там, где (у азиатских арийских народов и русских) государство возникает в тот период, когда еще не возникла частная собственность на землю и таким образом, землю обрабатывают общими силами, или же, по крайней мере, она (земля) передана отдельным семьям во временное пользование, в этих условиях государственная власть принимает форму деспотии. На завоеванных же германцами римских территориях пашня и сенокосы уже составляли частную собственность-аллод, а на основе аллода возник совершенно другой социальный и политический строй.

Уже с того момента, когда возник аллод — свободно отчуждаемая земельная собственность, земельная собственность как товар-возникновение крупной земельной собственности представляло лишь вопрос времени. Энгельс излагал

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, с. 496.

те экономические и социальные условия, в которых место генезис классового общества у германских народов. В созданной ситуации господствующим классом могли стать лишь крупные собственники земли, а формой его политического государства — аристократический строй.

Проблема характера восточного общества затронута в письме Энгельса к Э. Бернштейну (от 9 августа 1882 года). По взгляду Энгельса, от Ирландии до России, с Малой Азии до Египта существует специфическая форма эксплуатации крестьян, что исторически идет со времен Ассирийского и Персидского царств. Соответствующей этой форме эксплуатации западной формой Энгельсом считается купец и юрист (не рабовладелец, феодал или капиталист!). И потом он добавляет: «Сатрап-иначе, паша-это главная фигура восточного эксплуататора»¹².

Тема древнеазиатского общества фигурирует также и в письме Энгельса к Каутскому (написано 16 февраля 1884 года, т. е. в канун написания «Происхождения») ¹³. Здесь отмечается, что первобытный коммунизм (термин употребляется в широком смысле, включая и азиатское общество) представляет очень широкую базу для эксплуатации и деспотизма. Конкретно перечислены Ява, Индия и Россия, как примеры отмеченного типа общества. В связи с этим надо упомянуть критику Энгельсом т. н. государственного социализма; в лице данной формы голландцы нашли солидную основу для эксплуатации живущего сельскими общинами населения Явы.

Таким образом, факты начала 1880-х годов ясно говорят о том, что в осознании древневосточного социального строя Энгельс ничего существенного не изменил (и не мог изменить!) в своих прежних взглядах. Таких изменений мы не видим и в «Происхождении», что (этот труд) некоторыми считается конечным итогом развития мыслей Энгельса (а так-

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 35, с. 291. Из приведенной цитаты абсолютно ясен окончательный взгляд Энгельса на «феодальный» характер турецкого общества.

¹³ К этому времени Энгельс ознакомился с марксовским конспектом книги Моргана.

же Маркса) о восточном обществе, свидетельством снятия им «гипотезы» восточного общества.

В предисловии первого издания книги Энгельс говорит о росте производительности труда, развитии частной собственности и обмена, о возникновении в результате этих процессов — классов и государства. Но это никак не означает, что, по Энгельсу, аналогичные же процессы лежали в основе возникновения классов и государства всюду, в том числе у восточных народов. Только плод недоразумения то обстоятельство, что высокое развитие товарного производства, частной собственности (на землю), — они явились главными предпосылками появления классов и государства в греко-римском мире, — «распространяют» всюду, с тем, чтобы обосновать возникновение этих институтов. Если у греков и римлян разложение родового строя произошло в условиях и в результате широкого развития товарно-денежных отношений, что это говорит нам об экономической основе (базисе) возникновения классов и государства в древнем Египте или Китае? Конечно, ничего. Но тем не менее именно из этого неверного представления идет распространенная среди части советских историков мысль о возникновении классового общества и государства на Востоке вследствие высокого развития товарного производства, разложения сельских общин и развития частной земельной собственности. Их старания, разумеется, были бы оправданы в том случае, если бы они исходили из непосредственной исторической действительности, но они исходят из априорных соображений, не имеющих никакой связи и с наследием классиков...

Но вернемся же к «Происхождению». Она начинается с периодизации культуры (в широком значении термина), в чем автор следует за Морганом. Для исследователей истории Востока представляет большую трудность как она (эта схема) прилагается к изучаемым ими странам. Так, например, средняя ступень варварства характеризуется как эпоха перехода к земледелию и скотоводству (металлургия меди и даже бронзы в книге считается второстепенной) или же пользуясь современным научным термином — эпохой неолитической революции. Стоящими на этой ступени народами

Энгельс считал индейцев Мезоамерики и древних перуанцев олицетворяющих цивилизацию (в смысле распространенного в науке XX века значения) и ничуть не уступающих древнейшим цивилизациям Азии.

Более того. Сама металлургия железа в «Происхождении» связывается только с высшей ступенью варварства, что, по Энгельсу, впервые олицетворялась греками героической эпохи и римлянами царского периода. Здесь нет места распространяться о том, что в истории древнего Востока железо долгое время оставалось практически неизвестным. Только на основе высокого развития данной ступени началась, по Энгельсу, цивилизация, развертывание и расцвет которой были связаны с высоким развитием товарного производства, распространением денег в виде монет (на Востоке позднее явление), появлением частной собственности на землю, разложением общин, развитием различных форм собственности, классического рабства. Энгельс в книге заявлял, что возраст цивилизации насчитывает 2500 лет, что такую же временную длительность имеет и история частной собственности (на землю)¹⁴.

Одним словом, генезис и развитие цивилизации Энгельсом связывались с античным миром¹⁵. Тем самым разложение родового строя и возникновение классового общества в «Происхождении» дается не универсальным образом, а только в греко-римском мире. Что касается древнего Востока, то в книге читаем: «Рамки настоящей работы не позволяют нам подробно рассмотреть институты родового строя, существующие еще поныне у самых различных диких и варварских народов в более или менее чистой форме, или следы этих институтов в древней истории азиатских культур-

¹⁴ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стр. 99, 115. Заметим, что Энгельс имел достаточно четкое представление о хронологическом параметре возникновения древневосточных обществ. В добавлениях к III тому «Капитала» он писал, что начало обмена товаров уходит в глубь веков — в Египте за 3—5 тысяч лет, а в Вавилонии — за 4—6 тыс. лет до н. э. См. Капитал, т. III, М., 1951, с. 913.

¹⁵ В понимании цивилизации Энгельс следовал не за Морганом, а за Фурье.

ных народов»¹⁶. Разложение родового строя и развитие классового общества Энгельс рассматривал «на трех отдельных крупных примерах греков, римлян и германцев»¹⁷ (у кельтов рассмотрена лишь родовая организация). А эти народы, особенно греки и римляне, по Энгельсу, непосредственно перешли от родового строя к цивилизации.

Разложение родового строя и формирование классового общества в греко-римском мире происходили по другому, чем на древнем Востоке. Также отличался этот путь у германцев. Если в античных странах высокое развитие товарного хозяйства, — отделение ремесла (в городской форме, а не в рамках сельских общин) от сельского хозяйства, от последних торговли, — разложило родовое общество, в результате чего развились классы рабовладельцев и рабов, возникло государство — в развитой форме, форме республики и т. д., то у германцев дифференциация ремесла и торговли от сельского хозяйства имела незначительные размеры, следствием чего новая социальная структура и государство имели другой характер.

В связи с развитием рабства в «Происхождении» встречается одно место, что В. В. Струве и его сторонники восприняли как теоретическую основу универсального распространения этого социального института, а именно: «Из первого крупного общественного разделения труда возникло и первое крупное разделение общества на два класса — господ и рабов, эксплуататоров и эксплуатируемых»¹⁸. Но это высказывание нельзя широко обобщить; на средней ступени варварства, о чем идет здесь речь, замечаются лишь зачатки рабства. Двумя страницами позже читаем: «...рабство, на предыдущей ступени развития только возникавшее и носившее

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 21, стр. 130. В труде Энгельс упоминал некоторые отсталые народы Азии. В другом месте (письмо Каутскому от 10 февраля 1883 года) говорится о родовом строе у финикийцев, вавилонян, индийцев.

¹⁷ Стр. 156. см. также с. 169. Легко понять, что смысл этих утверждений можно понять лишь с точки зрения истории Европы.

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, с. 161.

спорадический характер»¹⁹. Высший предел развиваемой здесь мысли мы встречаем в высказывании: «С появлением рабства, достигшего при цивилизации своего наивысшего развития, произошло первое крупное разделение общества на эксплуатирующий и эксплуатируемый классы. Это разделение продолжало существовать в течение всего периода цивилизации. Рабство — первая форма эксплуатации, присущая античному миру»²⁰. И наконец, в книге Энгельс различал «античную форму рабского труда» и «восточное домашнее рабство»²¹.

Заканчивая анализ «Происхождения», мы еще раз подчеркиваем, что возникновение семьи (моногамной), частной собственности (на землю) и государства (в высшей, демократической форме) в книге рассматривается лишь с точки зрения истории Западной Европы, тем самым здесь дается опыт истории Западной Европы. Перенесение сделанных в книге выводов на историю древней Азии, их универсализация глубоко ошибочна не только с точки зрения фактов, но и с точки зрения истории мысли (включая, разумеется, «Происхождение» Энгельса)²².

¹⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, с. 163.

²⁰ С. 175. Кажется излишним утверждать, что под «античным миром» Энгельс, как и Маркс, мыслил лишь греко-римский мир. Соответственно сказанному, Энгельс писал: «...античное государство было, прежде всего, государством рабовладельцев для подавления рабов», с. 171.

²¹ с. 155.

²² По мнению В. Н. Никифорова, В. И. Ленин при осмыслении проблемы докапиталистических формаций исходил непосредственно из «Происхождения» как конечного итога изучения данной проблемы. Он категорически заявляет: «В произведениях В. И. Ленина нет ни одного упоминания — от собственного имени автора — категории азиатского способа производства». См. Восток и всемирная история, с. 168. При объективном подходе к вопросу смысл этого заявления становится ошибочным. Об этом см. В. Г. Попов, В. И. Ленин об азиатском способе производства, в книге: — «Вопросы исторического материализма и критика некоторых концепций буржуазной социологии», М., 1969; нашу статью «В. И. Ленин о возникновении классов и государства» (на груз. яз.), «Мнатоби», 1969, № 12; Sur les sociétés précapitalistes. Textes choisis de Marx, Engels, Lénine, P., 1973, p. 410 — 414.

В 1885 году в предисловии второго издания «Анти-Дюринга» Энгельс отмечал, что он хотел бы изменить историю первобытного общества, поскольку, в период написания и опубликования книги, открытия Моргана были ему неизвестны. Но постольку, продолжал Энгельс, он имел случай использовать новый исторический материал в «Происхождении», он довольствуется лишь указанием на последнюю книгу. Но отмеченное касается лишь ступени родового строя первобытности, а никак не концепции восточного общества, развиваемой в «Анти-Дюринге». Ее фундаментальные положения не были ни развиты в «Происхождении», ни устранены из «Анти-Дюринга».

В энгельсовском труде «Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии» (написан в начале 1886 года) процесс возникновения государства передается таким же образом как в «Анти-Дюринге». Здесь государство представлено как первая (в смысле времени его возникновения) идеологическая сила (поскольку олицетворяющие его лица не осознают обусловленности политического строя экономическим бытием общества). В его лице общество создает орган для защиты своих общих интересов. Возникнув, государство получает самостоятельность по отношению к обществу и тем больше отчуждается от последнего, чем больше оно становится органом, выражающим интересы одного класса. Во всяком случае, ясно, что возникновение государства в труде не связывается с господствующим классом²³.

В письме К. Шмидту (от 27 октября 1890 г.) возникновение и формирование государства объясняется опять-таки необходимостью выполнения общих интересов общества. Возникнув на такой основе, представители государства становятся независимыми по отношению к обществу. Вместе с тем это отчуждение от общества Энгельс объяснял не только появлением господствующего класса.

Оба приведенных примера отражают древневосточную реальность. В античном мире, по крайней мере в нормаль-

²³ В «Происхождении» этот сюжет затронут, но не развит. См.: К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, с. 164—165.

ных условиях, такая ситуация исключалась: государство здесь представляло дело самих же граждан.

В 1887 году в предисловии к американскому изданию своей книги «Положение рабочего класса в Англии» Энгельс писал: «В азиатской и классической древности преобладающей формой классового угнетения было рабство, то есть не столько экспроприация земли у масс, сколько присвоение их личности»²⁴. Данную цитату сторонники пятичленной схемы эволюции общества рассматривают как доказательство того, что рабовладельческое общество Энгельс считал существующим и на древнем Востоке. Такое заключение нам кажется так же ошибочным, как в случае утверждения рабовладельческой классовой структуры на средней ступени варварства (см. выше). Приведенная цитата подразумевает другое, а именно: эксплуатация крестьян-общинников государством не была классовой (отличная от «Анти-Дюринга» мысль), поскольку верховным земельным собственником Энгельс, как и Маркс, с 80-х годов начал считать сельскую общину, а не государство как прежде. Тем самым из формы чисто классовой эксплуатации на древнем Востоке преобладало рабство. Но сказанное никак не означает превращение рабства в способ производства, его развитие в классическую форму и на Востоке. При господстве сельско-общинной земельной собственности, сращенности большинства крестьянских масс с землей, становление рабства способом производства на Востоке исключалось. Понять это в контексте теоретического наследия Маркса и Энгельса не представляет трудности.

Сказанное можно прояснить и следующей мыслью Энгельса, которую мы встречаем в письме Н. Даниельсону (от 10 июня 1890 года). Здесь Энгельс отмечает что земельный налог, выплачиваемый индийским райятом государству, англичане превратили в «ренту», в результате чего, во всяком случае в Бенгалии, земиндар (сборщик налогов в пользу падишаха) превратили в «лендлорда». Думаем, что ясен вопрос о том, что прежние мысли Энгельса и Маркса об Индии, как классическом восточном обществе не претерпели ра-

²⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, с. 348—349.

дикальные изменения и в последний период их творчества. Изменение наблюдается в другом: если прежде Маркс, согласно сложившейся в политэкономии традиции, утверждал совпадение ренты с налогом в Азии, то в дальнейшем Энгельс снял это положение. Это надо понять так: рента предполагает реализацию права собственника на собственность (в данном случае на землю), тем самым совпадение ренты с налогом должно было иметь место лишь при господстве государственной собственности. По позднейшему же взгляду Энгельса, в Азии верховным земельным собственником было не государство, а сельская община (в «Анти-Дюринге» по этому вопросу автор занимал колеблющуюся позицию), таким образом, прибавочный продукт, изымаемый с крестьян-общинников, представлял только налог.

В примечании английского издания (в 1888 году) «Манifestа Коммунистической партии» Энгельс подчеркивал, что общинная земельная собственность была исходным пунктом в развитии германских народов. Она, соответственно сельская община, существовала и существует (sic!) как первобытная форма общества от Индии до Ирландии. В предисловии того же издания говорится, что история является историей классовой борьбы по разложению общинного землевладения²⁵. Ту же самую мысль мы встречаем в послесловии труда «О социальном вопросе в России» (написан в начале 1894 года), где отмечается, что общинная собственность на землю первоначально была общей у всех индоевропейских народов, в большинстве же случаев она разложилась (разумеется, с точки зрения этой группы народов), в Германии же осталась в виде пережитка, а в Индии существует и поныне²⁶.

В труде «К истории первоначального христианства» (написан в 1894 году) отмечено резкое различие последствий социальных движений на Западе (в Западной Европе) и мусульманском Востоке. Если в Западной Европе классовая борьба, проходившая под религиозной оболочкой, двигала общество вперед, то на Востоке даже в случае победы угнетенных (здесь противоборствовали бедуины и феллахи)

²⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, с. 424.

²⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, с. 438.

экономические и социальные условия общества оставались в неизменном виде²⁷. Таким образом, имела место повторяемость в истории этого региона. И это обстоятельство, думаем, наглядно иллюстрирует резкое различие Энгельсом минувших исторических судеб Западной Европы и Востока.

Наконец, отметим и то, что ни в издании II тома, ни в издании III тома «Капитала» Энгельс ни разу не скорректировал марксовские мысли о восточном обществе.

Таким образом, суммируя содержание нашей статьи мы приходим к выводам о том, что 1) мысли Маркса и Энгельса о специфической сущности восточного общества остались прежними и по ознакомлении с теорией Моргана о родовой организации²⁸; 2) в «Происхождении семьи, частной собственности и государства» возникновение данных социальных и политических институтов Энгельс рассматривал лишь на историческом материале Западной Европы; 3) ошибочно говорить, что в 80-х годах прошлого столетия Энгельс резко изменил свои прежние взгляды на восточное общество и тем самым противопоставить его Марксу; 4) неправильно утверждать (как это делал Плеханов), что начиная с 80-х годов классики материалистического понимания истории начали рассматривать восточное и античное общества как параллельно сосуществующие; таковыми они были лишь синхронно, в логическом же смысле восточное общество было не параллельным, а низшим по отношению к античному²⁹; 5) изменения взглядов классиков на восточное общество заключались в другом: данное общество ими стало рассматриваться как бесклассовое, стоящее на последнем этапе «первичной», «архаической» формации, с отсутствием или незначительным развитием классовой эксплуатации; был снят (Энгельсом) тезис о совпадении ренты с налогом на Востоке. Все это дает нам право утверждать, что Маркс и Энгельс, вопреки буржуазным ученым, а также сторонникам пятичленной схемы, были далеки от мысли об однолинейном (unilinear) развитии общества.

²⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 28, с. 468.

²⁸ Г. В. Плеханов верно заметил, что родовой строй был исходным состоянием и восточного и античного обществ. См.: Основные вопросы марксизма, М., 1959, с. 56.

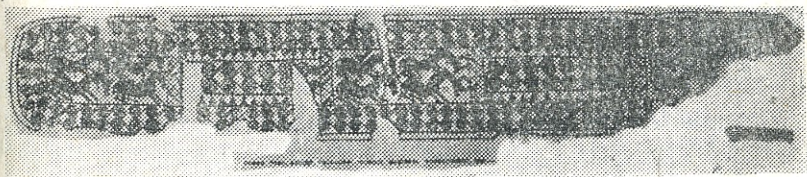
²⁹ Там же.

მანანა ხიდაშელი

ცენტრალური და აღმოსავლეთამიერკავკასიური ბრინჯაოს
სარტყლების მხატვრული სტილის საკითხები

უძველესი ხელოვნების უაღრესად თავისებური ძეგლები, ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლები ფართოდ არის გავრცელებული ამიერკავკასიაში. ისინი აღმოჩენილია, როგორც საქართველოში, ასევე ჩრდილოეთ სომხეთსა და დასავლეთ აზერბაიჯანში. საქართველოში აღმოჩენილი ნიმუშების შესწავლას მივუძღვენიot სპეციალური წერილი¹. ამჯერად შევეხებით დღევანდელი ჩრდილო სომხეთისა და დასავლეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მოპოვებულ სარტყლებს. ქვემოთ ვიძლევიot მათ მოკლე აღწერას.

სარტყელი აღმოჩენილია სევანის მახლობლად, ნორ-ბაი-აზეთში. ინახება სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში, ინვ. № 995 (ნახ. 1). სარტყელს გარშემო მოუყვება ვიწრო ჩარჩო. ამ ძეგ-

ნახ. 1. სარტყელი აღმოჩენილი სევანის ტბის მახლობლად.

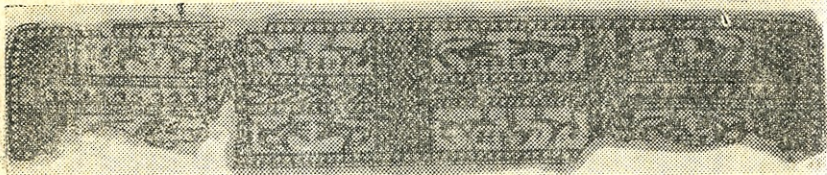
ლის მთელი სიბრტყე ვერტიკალური ორნამენტული სვეტების საშუალებით დაყოფილია ოთხ კადრად. თითოეული კადრი ორ ფრი-

¹ მ. ხ ი დ ა შ ე ლ ი. საქართველოში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სარტყლების მხატვრული სტილის საკითხები. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიკისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1977, № 4.

ზად ორნამენტული ჰორიზონტალური ხაზით; სარტყელზე ვხედავთ ფანტასტიკური ცხოველებისა და ირმების გამოსახულებებს.

სარტყელი აღმოჩენილია სანაინში, ინახება სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში, ინვ. 1787 (ნახ. 2). გარშემო მო-

ნახ. 2. სარტყელი სანაინიდან.

უყვება სპირალური ორნამენტის ორი რიგისაგან შემდგარი ჩარჩო. სარტყლის სიბრტყე ოთხი ორნამენტული სვეტის საშუალებით დაყოფილია ხუთ კადრად; სამ ერთმანეთის მსგავს კადრში ჩახატულია სიმეტრიულად ერთმანეთის ზევით გამოხატული ოთხი ცხენის გამოსახულება. დანარჩენი ორი კადრი ამოვსებულია სპირალების ორი რიგით.

სარტყლების სამი ნიმუში შემთხვევით აღმოჩნდა ლჭაშენში. ყველა მათგანი ინახება სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში.

სარტყელი ინვენტარის № 2115 გარშემო მოუყვება ფართო სპირალური ჩარჩო. ჩარჩოს შიგნით დარჩენილი სივრცე დაყოფილია ოთხ კადრად: კადრები გამოყოფილია ერთმანეთისაგან ორნამენტული ვერტიკალური სვეტებით. სარტყელზე წარმოდგენილია ერთი ტიპის ირმის გამოსახულება.

სარტყელი ინვ. № 2152. ჩარჩოს ქმნის სპირალური ორნამენტის სამი რიგი; სარტყლის ზედაპირი დაყოფილია სამ კადრად. ისინი ერთმანეთისაგან გამოყოფილია სამკუთხედებით დაფარული სამი პარალელური სვეტით. სარტყელზე წარმოდგენილია ირმების, ჯიხვებისა და გარეული თხების ფიგურები.

სარტყელი ინვ. № 2153. გადარჩენილია მხოლოდ ერთი დიდი ფრაგმენტი. გარშემო მოუყვება სპირალური ჩარჩო. კომპოზიცია იწყება მარცხენა კუთხეში წარმოდგენილი შიშველი მამაკაცის ფიგურით. მის წინ გამოსახულია ორბორბლიანი ეტლი. ეტლში შებმულია ორი ფანტასტიკური ცხოველი. მათ წინ წარმოდგენილია ორი ფრინველი. ეტლის წინ მეორდება მამაკაცის გამოსახულება, რომლის წინ შემორჩენილია სამი ფანტასტიკური ცხოველის ფრაგმენტი.

ს ა რ ტ ყ ლ ი ს ფ რ ა გ მ ე ნ ტ ი, აღმოჩენილი სევანის ტბის სანაპიროზე, ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ინვ. № 2205. გარშემო მოუყვება სპირალური ორნამენტისაგან შემდგარი ჩარჩო. ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზების შეხამება, ვერტიკალუბით კადრების აქცენტირება, როგორც ჩანს, ამ ნიმუშისთვისაც იყო დამახასიათებელი. ფრაგმენტზე შემორჩენილია ორი ვერტიკალურად განლაგებული მშვილდოსანი მონადირის ფიგურა, მათ შორის ორ რიგად განლაგებულია ორი ცხენი. იქვე წარმოდგენილია თევზი და წრეში ჩახატული ვარდული.

სარტყელის ფრაგმენტი აღმოჩენილი ასტალაში ქაჯ დე მორგანის მიერ (ნახ. 3) მთელი კომპოზიცია კადრებად არის დაყოფილი ვერტიკალუბით, რომლებსაც ქმნის ადამიანთა მთელი სიმაღლის წარმოდგენილი ფიგურები.

მშვილდოსნის წინ ერთმანეთის თავზე გამოხატულია ორი ცხოველი. პირველ პლანზეა დიდი ზომის ირემი, ხოლო მის უკან ჯიხვის ფიგურაა წარმოდგენილი. მშვილდოსნის უკან ჰორიზონტალურ ხაზზე ორი ცხენის ფიგურაა მოცემული.

სარტყელის მეორე ფრაგმენტი, აღმოჩენილი იქვე ქაჯ დე მორგანის მიერ. ფრაგმენტი წარმოგვიდგენს ორთვილიან ეტლს, რომელშიც შებმულია ორი ცხენი. ეტლში ზის ადამიანის ფიგურა, რომელსაც მარცხენა ხელი ზევით აქვს აწეული.

ს ა რ ტ ყ ე ლ ი აღმოჩენილი ასტიბლურის სამაროვანზე. ინახება სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტში (ნახ. 4). გარშემო მოუყვება სპირალური ორნამენტისაგან შემდგარი ფართო ჩარჩო. ჩარჩოს შიგნით დარჩენილი სივრცე უჭირავს რთულ სიუჟეტურ კომპოზიციას, რომელიც სიბრტყეზე სიგრძივ არის გაშლილი.

კომპოზიცია იწყება მარჯვენა კუთხეში გამოხატული ირმის ფიგურით, რომლის ფეხებთან გამოხატულია ნუკრი. იქვეა მამაკაცის მთელი სიმაღლით წარმოდგენილი ფიგურა, რომელიც ისარს უმიზნებს ირემს. შემდეგი გამოსახულება წარმოადგენს ორბორბლიან ეტლს, რომელშიც შებმულია უღლით ერთმანეთთან დაკავშირებული ოთხი ცხენი. ეტლზე დგას შიშველი ქალი, რომელსაც ხელში უჭირავს ციური მნათობი. იქვეა ფრინველი. ეს ჯგუფი შემდეგი კადრისაგან გამოყოფილია მთელი სიმაღლით წარმოდგენილი მონადირის ვერტიკალური ფიგურით. შემდეგი კადრი წარმოგვიდგენს ოთხ ცხენს, ორ მათგანზე მამაკაცის ფიგურებია ამხედრებული. ეს

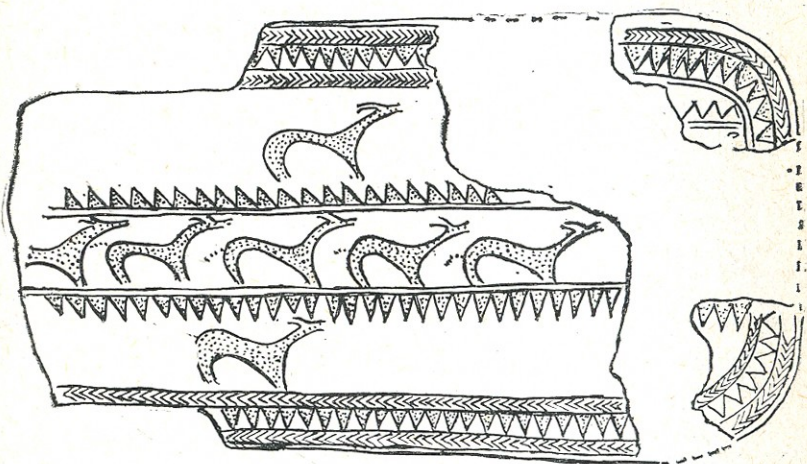

ნახ. 3. სარტყელი აღმოჩენილი აბტაუში.

ნახ. 4. სარტყელი აბტაუშიდან.

ჯგუფი შემდეგი კადრისაგან კვლავ ადამიანის ვერტიკალური ფიგურით არის გამოყოფილი, რომელიც ამჯერად მარჯვნივ იყურებს. მარჯვნივ მიემართება მის წინ გამოსახული ყველა გამოსახულება. შემდეგი კადრი კვლავ წარმოგვიდგენს ეტლს, რომელზედაც ქალის შიშველი ფიგურაა ამხედრებული, იმ განსხვავებით, რომ ქალს ამჯერად ხელში უჭირავს არა ციური მნათობი, არამედ მათრახი. აღარ ჩანს ფრინველი. შემდეგ კვლავ ვხედავთ მონადირის ვერტიკალურ ფიგურას, მის წინ გამოსახულ ორ ცხენს და კვლავ მონადირეს. სარ-

ნახ. 5. სარტყელი აპპატიდან.

ტყლის უკანასკნელი კადრი იმეორებს ეტლისა და შიშველი ქალის კომპოზიციას. უკანასკნელი გამოსახულებაა მაღალრქიანი ირემი, მას მოხვედრილი აქვს მონადირის მიერ ნასროლი ისარი. ირმის ფეხებთან ნუკრი აღარ ჩანს.

სარტყელი აღმოჩენილი ლორი — პამბაკის რაიონში, აპპატის სამაროვანზე (ნახ. 5). ინახება სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში. ინვ. № 1309. შემორჩენილია ერთი ფრაგმენტი. ჩარჩო შექმნილია პარალელური ხაზებითა და თევზიფხური ორნამენტით. სარტყლის ცენტრში, მთელ სიგრძეზე გავლებულია ჰორიზონტალური ზოლი, რომელიც სარტყლის მთელ ზედაპირს სამ ჰორიზონტალურ ფრიზად ყოფს. ზედა ფრიზზე, ცენტრში მოცემულია ერთი ირმის გამოსახულება, შუა ფრიზზე ერთმანეთის უკან განლაგებულია პირით მარჯვნივ მიმართული ხუთი ირემი. ქვედა ფრიზის

ცენტრში კვლავ ერთი ირემია მოცემული. სარტყელზე წარმოდგენილი ირემის ფიგურები გამოირჩევიან ძლიერი სტილიზაციითა და სქემატურობით.

ჩვევა აღმოჩენილი მეორე სარტყლის ფრაგმენტი. ინვ. № 1309. გარშემო მოუყვება სპირალური ორნამენტი. ჩარჩოს შიგნით დარჩენილი არე შუაზე გაყოფილია ფართო ვერტიკალური სპირალური სახეებით დაფარული სვეტით; ამ სვეტის მარცხენა მხარეს მოქცეულ სიბრტყეზე დიაგონალურად გავლებულია ფართო ორნამენტული ზოლი. ამ დიაგონალზე გამოსახულია უკანთავშემობრუნებული მაღალრქიანი ირემის სქემატური ფიგურა. სვეტის მარჯვნივ მოქცეული არე შუაზეა გაყოფილი ფართო ჰორიზონტალური არე-შით, რომლის ქვედა ფრიზზე ასეთივე სქემატური ირემის ფიგურა იყო მოცემული.

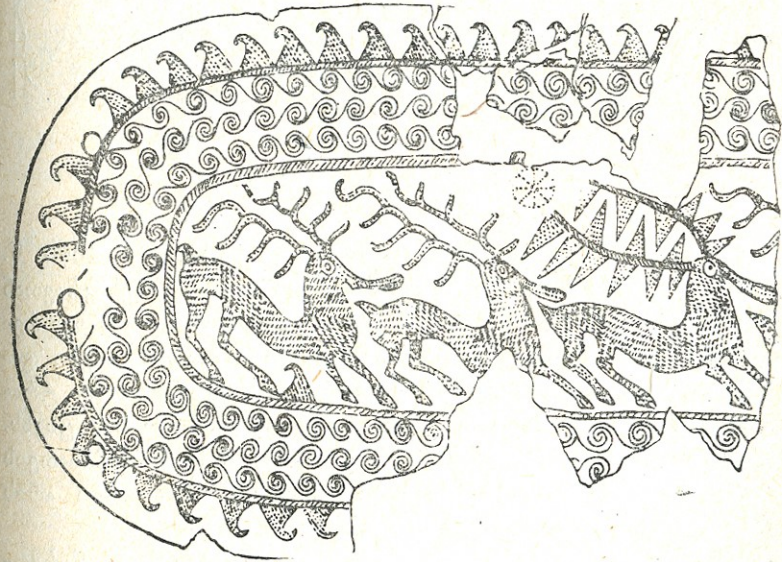
სარტყლების საინტერესო ნიმუშები აღმოჩნდა ალავერდის რაიონში, ტაკიას სამაროვანზე. ისინი ინახება სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში. ინვ. № 186 (46—49) სამი სარტყელი სადაა, მეოთხე ორნამენტირებული. მისი ორი ფრაგმენტია შემორჩენილი; ერთზე გამოსახულია თევზიფხური ორნამენტის ვიწრო ზოლი, მეორეზე პუნქტირით არის შესრულებული ირემის გამოსახულება. მეხუთე სარტყლის ფრაგმენტი წარმოგვიდგენს ლომისა და ირემის ფიგურებს.

სარტყელი აღმოჩენილი ტაზაკენტში ინახება ქ. ერევნის ისტორიის მუზეუმში. ჩარჩოს ქმნის თევზიფხური ორნამენტის ორი ზოლი, რომელთა შორის ჩახატულია დაშტრიხული სამკუთხედები. შესაკრავთან გამოხატულია სამკუთხედის ფორმის მოსართავი. სარტყლის ცენტრში თევზიფხური ორნამენტის საშუალებით შექმნილია მოგრძო ფრიზი, რომელშიაც ჩახატულია ოთხი ცხოველის სქემატური გამოსახულება. ფრიზის ქვევით ჩვენ ვხედავთ ერთი ცხოველის სქემატურ ფიგურას. მარცხენა კუთხეში გამოსახულია სიცოცხლის ხე. ქვედა ფრიზზე წარმოდგენილია ურთიერთგადამკვეთი სწორი ხაზებით შექმნილი ადამიანის მეტად სქემატური გამოსახულება.

სარტყელი აღმოჩენილი სტეფანავანში. ინახება სომხეთის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში, ინვ. № 2613. შემორჩენილია მხოლოდ სამი დიდი ფრაგმენტი. ჩარჩოს ქმნის თევზიფხური ორნამენტით შესრულებული ოთხი ჰორიზონტალური ხაზი. შესაკრავთან გამოსახულია დიდი სამკუთხედები.

სართყელზე წარმოდგენილია სიუჟეტური კომპოზიცია, რომელიც ბატალურ სცენას უნდა ასახავდეს. გამოსახულებანი სიბრტყეზე სართყლისებრად არიან განლაგებული. კომპოზიციის წამყვანი ელემენტებია მხედრები და ფეხოსნები. აქვეა წარმოდგენილი ფართა და მახვილით შეიარაღებული დიდი ზომის ფიგურა. კომპოზიციაში გამოსახულია აგრეთვე დიდი ორბორბლიანი საბრძოლო ეტლი, რომელშიც სამი ცხენია შებმული. აქვეა ორბორბლიანი საბრძოლო ურემი. კომპოზიციის აზრობრივ ცენტრს დიდი ზომის შეიარაღებული ადამიანის ფიგურა წარმოადგენს. მისკენ მიემართება კომპოზიციაში წარმოდგენილი ყველა ფიგურა.

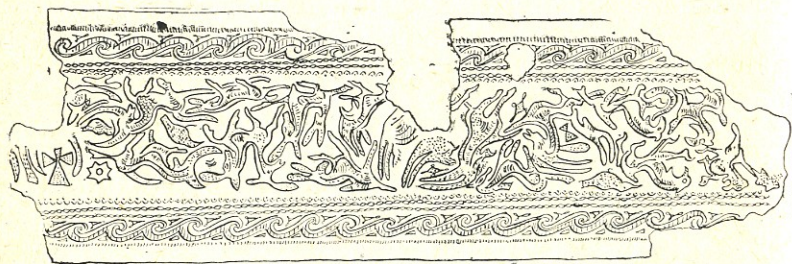
სართყლების მეტად საინტერესო ნიმუშები აღმოჩენილია დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. ისინი პირველად აღმოჩნდა გასული საუკუნის დასასრულს, ქედაბეკის რაიონში ა. ბელკის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. სართყლების საინტერესო ნიმუშები მოიპოვა აგრეთვე ა. რესლერმა ხოჯალიში. მოპოვებული მასალა გადაიტანეს ბერლინში. ამ სართყლების შესწავლას სპეციალური წერილი უძღვნა რ. ვირხომმა. ქვემოთ ვიძლევი მათ მოკლე აღწერას.

ნახ. 6. სართყელი ქედაბეკიდან.

სარტყელი აღმოჩენილი ქედაბეკში 1889 წ. (ნახ. 6). გარშემო მოუყვება სპირალური ორნამენტის ჩარჩო. ჩარჩოს შიგნით დარჩენილი არე უჭირავს ერთი მხრივ მიმართული ირმების პროცესიას. ირმის ყველა ფიგურა ერთგვაროვანია. განსხვავებულად არის შესრულებული მხოლოდ რქები — ზოგიერთი მათგანის რქები ძლიერ დატოტვილია, ხოლო რიგ შემთხვევაში ირმის რქის მთავარი ღერო შემკულია სამკუთხედებით.

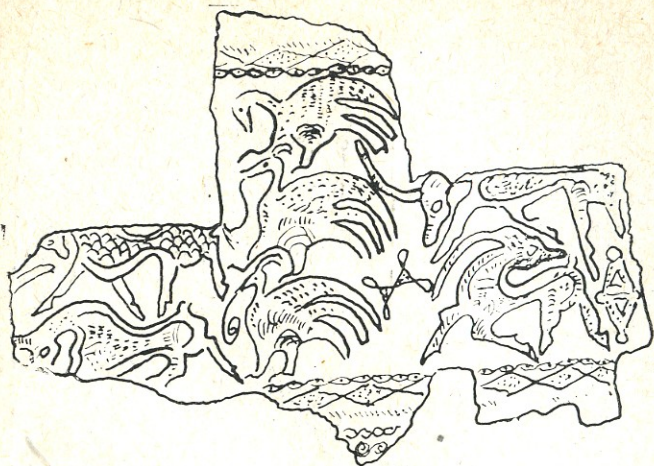
სარტყელი აღმოჩენილი ქედაბეკში 1890 წ. გარშემო მოუყვება საშუალო სიდიდის ჩარჩო, შექმნილი სპირალური სახეებითა და სამკუთხედებით. ჩარჩოს შიგნით დარჩენილი სივრცე მაქსიმალურადაა ამოვსებული ცხოველთა გამოსახულებებით. კომპოზიციის მთავარი ელემენტებია ირმები, ცხენები, გველები, ფრინველები და სხვადასხვა გეომეტრიული სახეები. ცხოველთა სხეულის ნაწილები ისე ავსებენ ერთმანეთს, რომ სარტყლის ზედაპირზე თავისუფალი არე თითქმის არ გვხვდება (ნახ. 7).

ნახ. 7. სარტყელი ქედაბეკიდან.

სარტყლის ფრაგმენტი, აღმოჩენილი ქედაბეკში 1890 წ. გარშემო მოუყვება სპირალური ორნამენტის ჩარჩო. შესაკრავთან კომპოზიცია ჩაკეტილია ვერტიკალურად წარმოდგენილი ფიგურებით, ისინი წარმოგვიდგენენ ადამიანს და ერთმანეთის თავზე გამოსახულ ირმებს. შემდეგ კი ჩვენ ვხედავთ სარტყლებისათვის ტრადიციულ კომპოზიციას, ერთმანეთის თავზე გამოსახულ სამ ცხენს. სარტყლის ცენტრალური ნაწილი იმეორებს წინა ნიმუშისათვის დამახასიათებელ კომპოზიციას, სადაც სივრცე მთლიანად არის ამოვსებული ფანტასტიკური ცხოველებით.

სარტყლის ფრაგმენტი აღმოჩენილი ქედაბეკში. აქ წარმოდგენილია ერთმანეთის თავზე განლაგებული სამი ფანტასტიკური

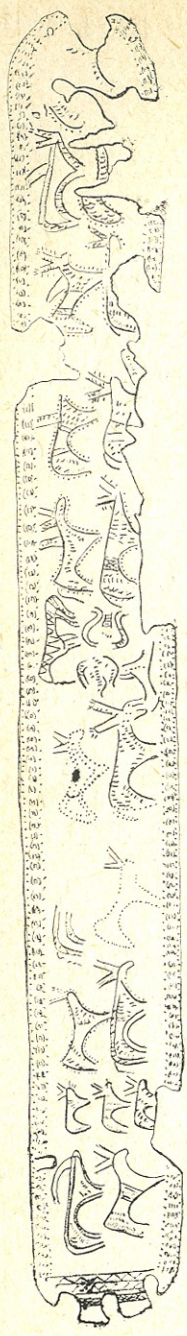
ნახ. 8. სარტყლის ფრაგმენტი ქედაბეკიდან.

სარტყელი აღმოჩენილი კალაქენტში. გარშემო მოუყვება ვიწრო ჩარჩო. ჩარჩოს შიგნითა არე უჭირავს სქემატური ცხოველების ორ რიგად განლაგებულ პროცესიას (ნახ. 9).

სარტყელი აღმოჩენილი ხოჯალიში, 1895 წ. ფრაგმენტზე წარმოდგენილია ორი ფანტასტიკური ცხენი. მათ ფეხებთან მოცემულია გველის გამოსახულება. გარშემო განლაგებულია ციური მნათობები და გეომეტრიული სხეულები.

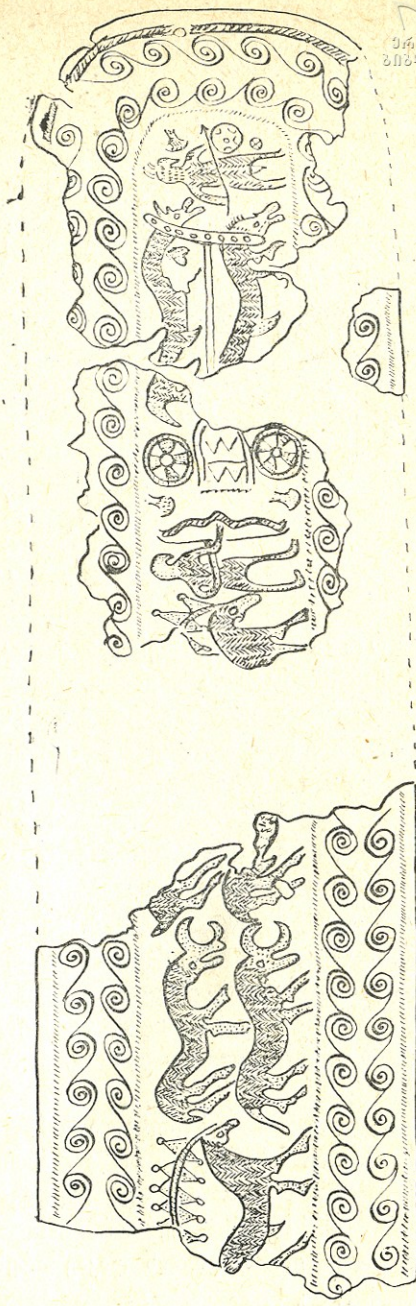
სარტყელი აღმოჩენილი ქედაბეკში ა. ივანოვსკის მიერ, ინახება მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში, ინვ. № 47713. გარშემო მოუყვება ფართო ორნამენტული არშია. თავისუფალი რჩება ვიწრო ზოლი, რომელშიც ერთ მწკრივად სიმეტრიულად არის განლაგებული ხუთი ფანტასტიკური ცხოველი. მათ შორის გამოიყოფა ორი ტიპი — ფანტასტიკური ლომისებრი და ჯიხვისებრი ცხოველი.

სარტყელი აღმოჩენილი ხაჩბულაკში, გარშემო მოუყვება სპირალური ორნამენტული არშია. ჩარჩოს შიგნით ჩასმულია სიუჟეტური კომპოზიცია. აქ ჩვენ ვხედავთ ორ რიგად განლაგებულ ფანტასტიკურ ხარებს. აქვეა ორბორბლიანი ეტლი, რომელშიც შებმულია ორი ერთმანეთთან დაკავშირებული ცხენი. გამოსახულები

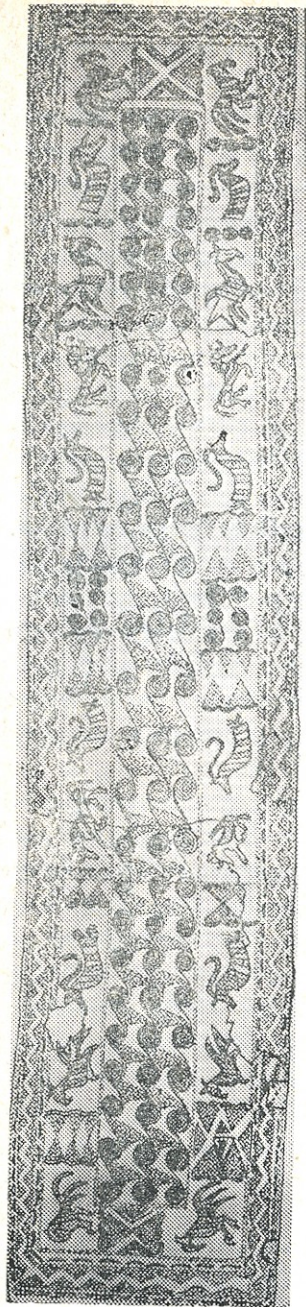

ნახ. 9. სარტყელი აღმოჩენილი კალაენტში.

26.1

ნახ. 10. სარტყელი აღმოჩენილი ხაჩბულაკში.

ნახ. 11. სარტყელი აღმოჩენილი ყარაბაღში.

ნახ. 12. სარტყელი მიწეჩაუბრიდან.

ნახ. 13. სარტყელი აღმოჩენილი ჩაბარუხში.

ბათა ჰორიზონტალური რიგი აქცენტირებულია ვერტიკალებით რომლებსაც ქმნის მაღალრქიანი ირმები და მამაკაცთა მთელი სიმალლით წარმოდგენილი ფიგურები (ნახ. 10).

სარტყელი აღმოჩენილი ყარაბაღში, ინახება სახელმწიფო ერმიტაჟში (ინვ. № 1836). (ნახ. 11). საერთო ხასიათით სარტყელი დეკორატიულია. გარშემო მოუყვება ჩარჩო, რომელსაც ქმნის ორი ჰორიზონტალური ხაზი შიგ ჩახატული ნახევარწრეებითა და სამკუთხედებით. სარტყლის ცენტრი გამოყოფილია ფართო სპირალური სახეებით დაფარული არშიით. შესაკრავთან იქმნება რომბისებრი სახე. სარტყელზე იქმნება გამოსახულებათა ორი ფრიზი. ისინი კადრებად არის დაყოფილი ორნამენტული ვერტიკალებით. თითოეულ კადრში მოცემულია ოთხი სხვადასხვა სახის ფანტასტიკური ცხოველების გამოსახულება. ორივე ხაზზე, ერთმანეთის ზევით, ჩვენ ერთი და იგივე ცხოველის გამოსახულებას ვხედავთ.

ბრინჯაოს სარტყლების რამდენიმე ფრაგმენტი აღმოჩნდა აზერბაიჯანის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მინგეჩაურის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ. სარტყლის ფრაგმენტი ინახება აზერბაიჯანის ისტორიულ მუზეუმში ინვ № 2416. გარშემო მოუყვება საკმაოდ განიერი ჩარჩო, რომლის ორნამენტი ტეხილი ხაზებით არის შედგენილი. ფანტასტიკური ცხენები განლაგებულია ერთ ხაზზე, მაგრამ ისინი ერთი მიმართულებით კი არ მიემართებიან, არამედ განლაგებულნი არიან წყვილ-წყვილად და ერთმანეთისაკენ პირით არიან მიმართულნი (ნახ. 12).

ამიერკავკასიაში მოპოვებული სარტყლები ზოგადად ერთგვაროვანია. ყველა მათგანი წარმოადგენს წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის ბრინჯაოს თხელ ფირფიტას, რომლის ბოლოები კუთხეებში ოღნავ მომრგვალებულია. ყველა მათგანი დამზადებულია ერთი ტექნიკით — ან გრავირებით, ან ერთდროულად გრავირებითა და პუნსონით. ამ ძეგლებზე გადმოცემულია დეკორატიულად გადაწყვეტილი, გარკვეული სიუჟეტის მქონე კომპოზიციები.

ამ ძეგლებზე დეკორის აგებასა და მხატვრულ გადაწყვეტაში მთელი რიგი სიახლეები იჩენს თავს. ოსტატის წინაშე დგას იმ დროისათვის საკმაოდ რთული ამოცანა, რომელიც გულისხმობს სიბრტყეზე ადამიანთა და ცხოველთა განლაგებას, სიბრტყეზე ფიგურათა განაწილებას, გარკვეული კანონზომიერების, სიმეტრიისა და რიტმის ელემენტების დაცვას.

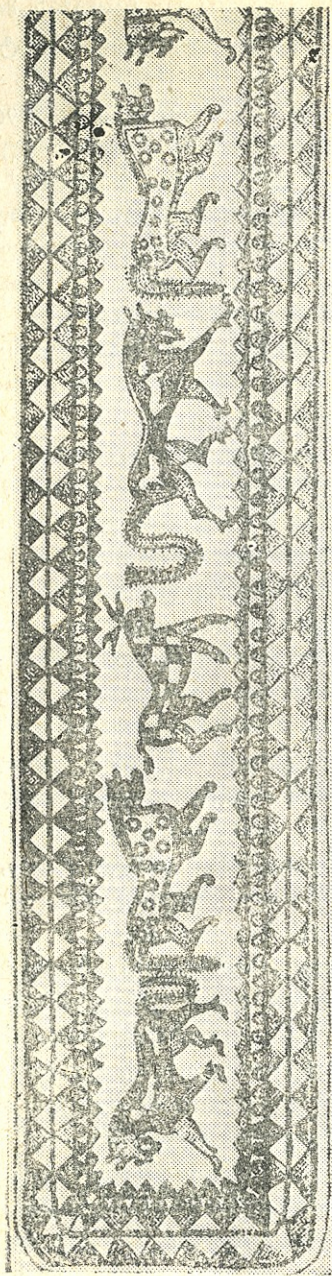
სარტყლებზე წარმოდგენილი ყველა კომპოზიცია გარკვეული კანონზომიერებით არის აგებული და სავსებით მოწესრიგებულია.

კომპოზიციის აგების ძირითადი პრინციპებისა და ნიშნების მიხედვით გამოვყავით სიუჟეტური კომპოზიციების შემცველი სარტყლების ხუთი ჯგუფი.

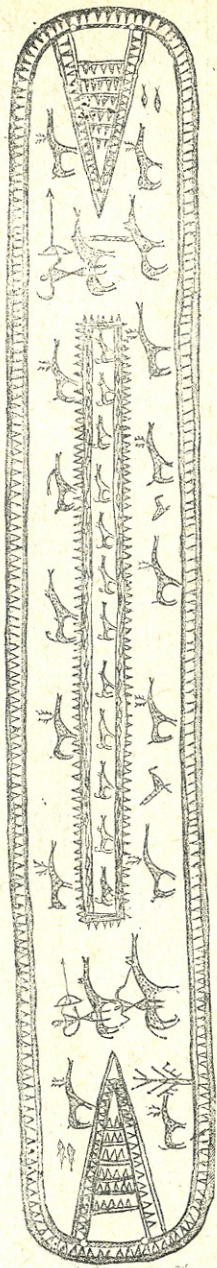
სარტყლების პირველ ჯგუფში გაერთიანებულ კომპოზიციებში გამოსახულებანი განაწილებულია ერთ მწკრივად. ზუსტად არის დაცული მეტრის ელემენტი რიტმში, რაც ერთი და იმავე მოტივის რიტმულ განმეორებას მოითხოვს. კომპოზიციაში ზუსტადაა დაცული სივრცობრივი პაუზები. თითოეული გამოსახულება წარმოადგენს ერთ განუწყვეტელ რიტმულ ერთეულს. ასეთ შემთხვევაში, სიბრტყეზე ფიგურათა განლაგებაში ხაზგასმული სიმეტრიაა დაცული (სამთავრო სამარხი № 121, 168, ჩაბარუხი სარტყ. № 2, თლი სამარხი № 76 ბელკის მიერ ქედაბეკში და ხოჯალიში აღმოჩენილი სარტყლები, მინგეჩაური. ნახ. 6, 12, 13, 14).

ჩვენი კლასიფიკაციის მეორე ჯგუფში შემავალ სარტყლებზე გამოსახულებანი ფრიზეზად არის განაწილებული. ამ შემთხვევაში ფიგურათა სიმეტრიულ განლაგებას ხაზს უსვამს და აწესრიგებს კომპოზიციის ცენტრში გავლებული ფართე ორნამენტული ზოლი, რომელიც სიბრტყის გაყოფისა და სიბრტყეზე ფიგურების შესაბამისი განაწილებისათვის არის გამოყენებული. სარტყლის ცენტრში გავლებული არშია კომპოზიციას ორ ფრიზად ყოფს; ამ ჯგუფის სარტყლებს უჩნდებათ ახალი მოსართავი, სარტყლის კიდეებში მოთავსებული, წვეროთა ცენტრისაკენ მიმართული სამკუთხედი, სამკუთხედის სოლი ცენტრში გავლებულ არშიას უერთდება. წარმოიქმნება წაკვეთილი ფრონტონის მსგავსი ფორმა, სადაც გამოსახულებანი განლაგებულია კადრის ფორმის ზუსტი გათვალისწინებით (სამთავრო სამარხი № 276, 56, 591, აჰპატი, ტაკია, მუსიერი, ტაზაკენტი სომხეთში და ყარაბაღი აზერბაიჯანში. იხ. ნახ. 5, 11, 15).

მესამე ჯგუფში გაერთიანებულ სარტყლებზე, ცენტრში, კვლავ ვხედავთ ჰორიზონტალურ არშიას, რომელიც კომპოზიციაში გამოსახულებათა ორ ფრიზს იძლევა; გამოსახულებათა ჰორიზონტალური რიგი ვერტიკალური ორნამენტული სვეტების საშუალებით დაყოფილია კადრებად, რაც დეკორში ორნამენტით დაფარული ჰორიზონტალური და ვერტიკალური სვეტების თავისებურ შესამებას იძლევა (ყარაბაღი აზერბაიჯანში, სანაინი, ლჭაშენი, ნორ-ბაიზნეთი სომხეთში) თრელი, სამთავრო სამარხი № 281 (ნახ. 1, 2, 16). თრელისა და სამთავროს სარტყლებზე ამ სვეტებს კომპოზიციაში მეორეხარისხოვანი როლი ეთმობა. ისინი აწონასწო-

ნახ. 14. სარტყელი სმოვიდან. (სამაზი № 163).

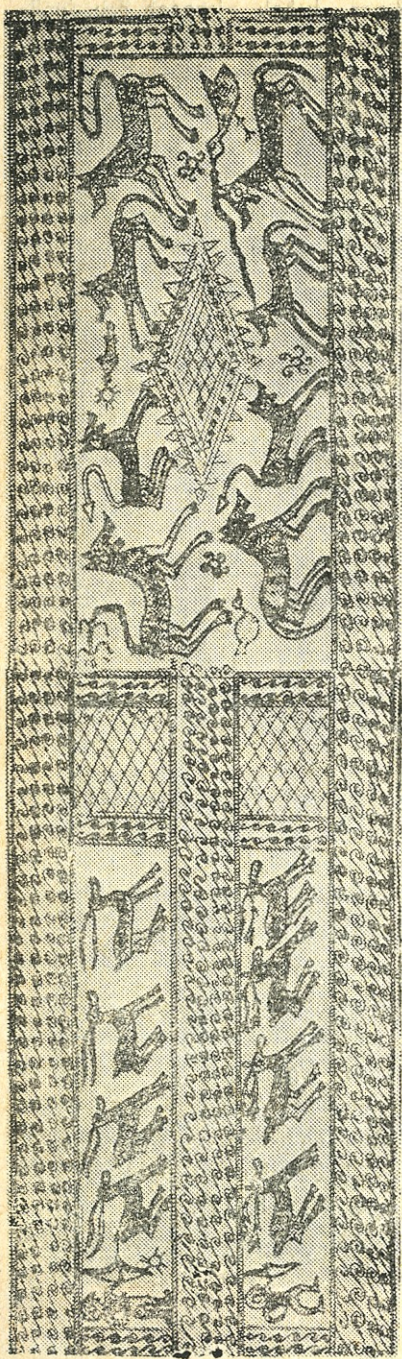
ნახ. 15. სარტყელი სმოვიდან (სამაზი № 591).

რებენ კომპოზიციას და მოწესრიგებულ სახეს აძლევენ მას. სომხეთის ნიმუშებზე კომპოზიცია მკვეთრად გამოყოფილ კადრებად არის განაწილებული ამ ვერტიკალური სვეტებით. ძლიერად სტილიზებული ცხოველთა გამოსახულებანი მთლიანი ორნამენტის განუყოფელ ნაწილად გვევლინებიან. ამიტომ დეკორში ორნამენტს განსაკუთრებული როლი ეთმობა. უნდა აღინიშნოს, რომ მკვეთრად გამოყოფილ კადრებად დანაწილება მთელ კომპოზიციას ჩაკეტილ სახეს აძლევს, სადაც თითოეული კადრი თითქოს ხელოვნურად ებმის ერთმანეთს.

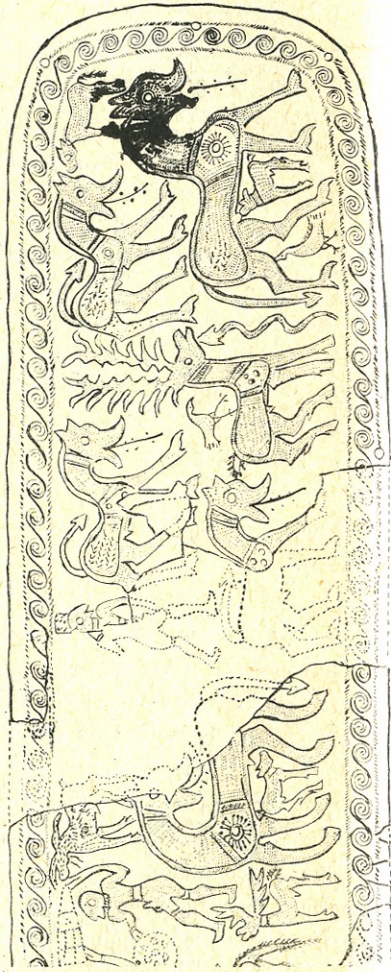
მეოთხე ჯგუფის სარტყლებზე გამოსახულებანი ორ ფრიზად არიან განაწილებული. მაგრამ ამ ნიმუშებზე ვერ ვხედავთ წინა ჯგუფისათვის დამახასიათებელ სარტყლის ცენტრში გავლებულ ჰორიზონტალურ ზოლს. მეოთხე ჯგუფში ჩვენს მიერ გამოყოფილია ორი ქვეჯგუფი. პირველ ქვეჯგუფში ჰორიზონტალურ ხაზზე ორ რიგად გაშლილი კომპოზიცია თითქოს კადრებად არის დაყოფილი. მაგრამ აქ ცალკეული ჯგუფები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია არა სვეტებით, არამედ ადამიანთა მთელი სიმაღლით წარმოდგენილი შვეული ფიგურებით. წინა ჯგუფის სარტყლებისაგან განსხვავებით, აქ კადრებად დანაწილება მიღწეულია არა დეკორით, არამედ მას სახვითი, ფიგურალური ხასიათი აქვს, რის გამოც სარტყლებზე იქმნება უწყვეტი ფრიზი (ასტიბლური, სევანის ტბა, ახტალა, ლჰაშენი სომხეთში, ხაჩბულადი აზერბაიჯანში, იხ. ნახ. 3, 4, 10).

მეორე ქვეჯგუფში გაერთიანებულ სარტყლებზე გამოსახულებანი ორ ფრიზად არიან განლაგებული. ზოგჯერ ფრიზული განლაგების სიმკაცრე ბოლომდეა დაცული (თლი სამარხი № 224, კალაკენტი ნახ. 9). ზოგიერთ ნიმუშზე კი ფრიზული განლაგების სიმკაცრე დარღვეულია მთელი რიგი ელემენტებით. ჩაბარუხის № 1 სარტყელზე მოცემულია გამოსახულებათა ორი ფრიზი, მაგრამ ცხოველთა სიმეტრიული განლაგების სქემა არაა ბოლომდე დაცული. ხშირად ქვედა რიგში გამოსახული ცხოველის რომელიმე კომპონენტი მაგალითად, რქები ზედა რიგშია შეჭრილი, ერთი მეორის თავზე განლაგებული ცხოველები სხვადასხვა ზომამია მოცემული, რაც, ცხადია, არღვევს სიმეტრიულობის შეგრძნებას, მაგრამ აცოცხლებს დეკორს და ცხოველხატულობას მატებს მას (ჩაბარუხი, № 1, თორილეთი, სტეფანავანის სარტყელი იხ. ნახ. 17).

სხვა ჯგუფებისაგან სრულიად განსხვავებულ, საკუთარი სახის მქონე ვარიანტს ქმნის აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მოპოვებუ-

ნახ. 16. სარტყელო სპოვებრიან (სამარხი № 281)

ნახ. 17. სარტყელოთილომბრელო ჩაბარეზე.

ლი სარტყლების რამდენიმე ნიმუში (ნახ. 7, 8) ჩვენ ისინი მეხუთე ჯგუფში გავაერთიანეთ; აღნიშნულ სარტყლებზე წარმოდგენილი კომპოზიციის წამყვანი ელემენტებია ამიერკავკასიის ყველა სარტყლებისათვის დამახასიათებელი მხატვრული სახეები: ირემი, გველი, ცხენი, ფრინველი და გეომეტრიული სახეები ციურმნათობებისა და ჯვრების სახით. მაგრამ სტილისტურად ეს ჯგუფი რიგი თავისებურებებით გამოირჩევა. სარტყლის ზედაპირი აქ მაქსიმალურად არის დატვირთული გამოსახულებებით. ცხოველთა სხეულის სხვადასხვა ნაწილი ისე ავსებს ერთმანეთს, რომ სიბრტყის გლუვ ზედაპირზე თავისუფალი არე სრულებით არ რჩება, სივრცობრივი პაუზები არ ჩანს, რის გამოც სიბრტყე მაქსიმალურად, თითქოს ხალიჩისებრად ივსება. ერთი შეხედვით ფორმის წაკითხვა თითქოს არ ხერხდება. მაგრამ როდესაც დაუკვირდები, ცხადი ხდება, რომ თითოეული გამოსახულება გამოირჩევა საოცარი პლასტიურობით, დინამიურობით. ზოგიერთ ნიმუშზე ჩვენ ვხედავთ სარტყლებისათვის დამახასიათებელ კომპოზიციისა და თავისუფალი, თითქოს იმპროვიზირებული ნახატის ერთგვარ შეხამებას, თანაარსებობას. მაგრამ ყველა შემთხვევაში კომპოზიცია ატარებს თავისუფალი იმპროვიზაციის ხასიათს, წარმოგვიდგენს თითქოს „აბსტრაქტულ“ ნახატს, რომელსაც მკვეთრად გამოხატული ინდივიდუალური ხასიათი აქვს, რითაც ისინი გამოირჩევიან ყველა სხვა ჯგუფისაგან².

ამგვარად, შეიძლება ითქვას, რომ ამიერკავკასიაში გავრცელებულ სარტყლების ყველა ჯგუფს დაახლოებით ერთი და იგივე კომპოზიციური ამოცანები აქვს, მაგრამ ეს ამოცანები სხვადასხვა ჯგუფში ხშირად განსხვავებულად არის გადაწყვეტილი. სწორედ ეს აპირობებს მათ შორის არსებულ სტილისტურ სხვაობას, განაპირობებს ცალკეული ვარიანტის თავისებურებებს და თითოეულ ჯგუფს მისთვის დამახასიათებელ სახეს აძლევს.

სარტყელზე გამოსახული ყველა კომპოზიცია დეკორატიულია თავისი ხასიათით. მაგრამ დეკორატიულობა ამ ძეგლებზე სხვადასხვა ხერხით არის მიღწეული. დეკორატიულობას განსაკუთრებით უსვამს ხაზს კომპოზიციაში გამოყენებული ორნამენტი. უნდა აღი-

² უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსი პრინციპებით აგებული კომპოზიცია დამახასიათებელია ერთი უნიკალური სარტყლისათვის, რომელიც აღმოაჩინა წეროვანში შ. ირემაშვილმა. სარტყელი ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელია, რის გამოც მას ვერ შევხვებით.

ნიშნოს, რომ ორნამენტის სახეები ამიერკავკასიის სარტყლებში ვის საერთოა. ყველაზე გავრცელებული სახეა სპირალი, რომელიც აქ სხვადასხვა ვარიაციას იძლევა. ჩარჩოზე წარმოდგენილია სპირალთა რიგის სხვადასხვა რაოდენობა. იგი ხშირად გართულებულია სხვა სახეებით — თავმოკალტური სამკუთხედებით ან ნახევარწრეებით. ამგვარ სარტყლებზე ჩარჩოს შიგნით დარჩენილი არე მაქსიმალურად არის შევსებული ცხოველთა ფიგურებითა და ორნამენტებით. განსაკუთრებული დეკორატიულობით სომხეთში აღმოჩენილი მესამე ჯგუფის სარტყლები გამოირჩევა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აქ სიბრტყე კადრებადაა დაყოფილი ორნამენტით დაფარული ჰორიზონტალური და ვერტიკალური სვეტებით. მაგრამ ამასთან ერთად უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად შესრულების ტექნიკის მაღალი დონისა, ზოგიერთი ნიმუშის დეკორი ერთგვარი სიხისტით გამოირჩევა. ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზების მკაცრი შეფარდება დეკორს სიმშრალეს ანიჭებს. ერთმანეთისაგან გამოყოფილი კადრები ჩაკეტილ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ისინი თითქოს მექანიკურად ებმიან ერთმანეთს (სანაინი, ლუაშენი, ნორ-ბაიაზეთი).

უნდა აღინიშნოს, რომ სამთავროში მოპოვებული ზოგიერთი ნიმუშის (სამარხი № 56, 23, 591) სტილი განსაკუთრებულ სიახლოეს იჩენს სომხეთის ტერიტორიაზე მოპოვებულ და ჩვენს მიერ მეორე ჯგუფში გაერთიანებულ ნიმუშებთან (ნახ. 5, 15). როგორც ზემოთ უკვე გვქონდა აღნიშნული, საერთოა ამ ძეგლების კომპოზიციის აგების ზოგადი სტრუქტურა. ამ ნიმუშებს ახასიათებთ კიდევ ერთი საერთო თავისებურება — კომპოზიციის გამარტივება. ჩარჩოსათვის დამახასიათებელი დინამიკური სპირალური ორნამენტი ადგილს უთმობს გეომეტრიული სახის, სამკუთხედებით შექმნილ მარტივ ორნამენტს. ჩარჩოს ზომა შემცირებულია. შემცირებული სახით არის წარმოდგენილი აგრეთვე გამოსახულებანიც. მათი გამარტივებული ფორმა სქემატურია. პლასტიური ხაზით შემოხაზულია ცხოველთა ზოგადი კონტური. ფორმის დეტალიზაცია სრულებით არ ჩანს. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ცხოველთა პოზა საოცრად ცოცხალი და ექსპრესიულია.

ოსტატის სწრაფვა სიბრტყის გამოსახულებებით შევსებისაკენ, რაც ძლიერად იყო დამახასიათებელი სხვა ჯგუფების სარტყლებსათვის, ამ ნიმუშებზე სრულიად არ ჩანს. პირიქით, ამ კომპოზიციებში ფონს დიდი ადგილი ეთმობა. ფართო გლუვ ფონზე მცირე

ზომის ფიგურების განლაგება მთელს ორნამენტულ კომპოზიციას მეტ სიმსუბუქეს ანიჭებს. როგორც გამოსახულებათა გამარტივებული ფორმები, ასევე ფიგურათა განაწილებაში შესამჩნევი სიმარტივე, ხელს უწყობს გლუვი სიბრტყის ფართო ჩვენებას და აღნიშნული სარტყლების სტილს გარკვეულ სისადავეს ანიჭებს.

დეკორატიულად არის გადაწყვეტილი სარტყლებზე ცხოველთა და ადამიანთა სახეები. ცხოველთა გამოსახულებებს ამიერკავკასიურ სარტყლებზე ერთიანი პრინციპი უდევთ საფუძვლად. სიბრტყეზე ფორმის მოდელირება პირობითია, ხაზოვანი. ცხოველი გრაფიკულად არის შესრულებული, სხეულის კონტურები მკაფიო მეტყველი ხაზებითაა შემოხაზული. თითქმის ყველა ცხოველი გამოირჩევა მაღალი და თხელი პროპორციებით. ცხოველს უმეტესად აქვს ვიწრო წელი, რომელიც მის სხეულს თითქმის ორ ნაწილად ყოფს. ერთი ნაწილია მისი მკერდი, ხოლო მეორე ოდნავ ჰიპერტროფირებული თეძო. ცხოველი თითქმის ყოველთვის მოძრაობაშია მოცემული. ცხოველთა ფიგურების შესრულების მანერის ძირითადი ნიშანია ძლიერი სტილიზაცია, რომელიც სრულდება ერთი ხერხით — ხაზგასმით დეკორატიულად, რაც თითოეულ ფიგურას ორნამენტულ სახეს აძლევს. სტილიზაციის მოდული ესაა ორნამენტს მიმსგავსებული პლასტიური ხაზი. ხშირად ცხოველთა სხეული დაფარულია სხვადასხვა ორნამენტებით ან შტრიხებითა და პუნსონებითაა დამუშავებული. ეს ყველაფერი სიბრტყეზე ფორმის აქცენტირებას იწვევს და გამოჰყოფს ფორმას სიბრტყის გლუვ ზედაპირზე.

განსაკუთრებული პლასტიკურობით გამოირჩევა ნახატი. იგი სუსტად, მაგრამ მაინც იძლევა მოცულობითობის გარკვეულ შეგრძნებას, სადაც ფორმა ან წრეებით, ან წერტილებითა და შტრიხებით არის მოდელირებული. მაგრამ კომპოზიციაში მოცულობითობის შეგრძნებას მაინც ძირითადად იძლევა ხაზი, რომელიც თავის ორნამენტულ დინებაში დიდი პლასტიკურობით გამოირჩევა. ამავე დროს სიბრტყის აქცენტირება წრეებით და ფორმის პუნსონით დამუშავება დეკორატიული მოდელირების ფუნქციას ასრულებს, გარკვეულად ტვირთავს ზედაპირს, მატებს მას სიმკვრივეს, ანიჭებს თავისებურ ფაქტურასა და მატერიალურობას.

ხაზი უნდა გაეგვას სარტყლების სტილის ერთ თავისებურებას. ძლიერი სტილიზაციის გამო პლასტიკური ელემენტები დეკორატიულ-ორნამენტულ ელემენტებად გარდაიქმნება, რის გამოც მათი ერთმანეთისაგან გამიჯვნა ვერც ხერხდება. მაგრამ თუ ამ გამოსახუ-

ლებებში დეკორატიულ მხარეს არ მივაქცევთ ყურადღებას, რათა გადმოცემაში ადვილად შევიგრძნობთ გარკვეულ ნატურალიზმს, მხოლოდ და მხოლოდ ამ ჯიშის ცხოველისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშნების ოსტატურად გადმოცემის უნარს.

შედარებით პრიმიტიულად არის ნაკეთები სარტყლებზე ადამიანთა სახეები. უნდა ითქვას, რომ ადამიანთა გამოსახულებებსაც ერთიანი პრინციპი უდევთ საფუძვლად. თავი ყოველთვის პროფილშია გამოსახული, სხეული გადმოცემულია მოკლე პროპორციებით. ზოგჯერ ჩანს სწრაფვა ფორმის დეტალიზაციისაკენ — აშკარადაა გამოხატული ხელისა და ფეხის თითები. ზოგჯერ ადამიანები გარკვეულ ჩაცმულობაში არიან მოცემულნი. თლის, თრელის, ჩაბარუხის სარტყლებზე გამოხატულ მამაკაცის ფიგურებს წელზე არტყიათ განიერი სარტყელი, აცვიათ ჭკინტიანი ფეხსაცმელი. მათი სამოსი წერტილებით არის ამოვსებული. ღიად არის დარჩენილი მხოლოდ ხელის მტევნები. თლის სარტყლებზე გამოსახული ადამიანის თავი ცხოველის ნიღაბს მოგვაგონებს. აშკარად გამოირჩევა დიდი ნესკარტისებრი ცხვირი და მრგვალი თვალი. თავსა და კისერზე მოკლე შტრიხებით არის გადმოცემული ადამიანის თმები.

უნდა აღინიშნოს, რომ სომხეთში აღმოჩენილ ზოგიერთ ნიმუშზე ადამიანთა გამოსახულებანი უკიდურესად სქემატურია. ადამიანის მთელი ფიგურა მიღებულია X-ის მავარი ურთიერთგადაკვეთილი ორი ხაზით. ეს ნიშანი უკვე საკმარისია იმისთვის, რომ გადმოგვეცეს ადამიანის მთელი სხეული — ვიწრო წელი, სწორხაზოვანი მხრები, პატარა ზოლი გამოჰყოფს სამოსს, რის გამოც სხეულს სამკუთხედის ფორმა ეძლევა. ამავე ფორმისაა ადამიანის თავიც. ფეხები სწორხაზოვანია. ისინი სწორხაზოვნად აგრძელებენ X-ის ფორმას და მხოლოდ ტერფებთან იხრებიან.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სარტყლებზე საქმე გვაქვს ფორმის სრულიად გარკვეულ მხატვრულ გადაწყვეტასთან. ოსტატი ძლიერი, უწყვეტი, ტალღისებრი ნახატის საშუალებით გადმოგვეცემს რეალურ ფორმას. იგი სიბრტყობრივად აზროვნებს. კომპოზიციის საერთო ხასიათის შექმნაში ძირითად როლს თამაშობს ფიგურის კონტური, რომელიც საოცრად მოქნილი და გამომხატველია. ეს პლასტიური ხაზი მოცულობითობის გარკვეულ შეგრძნებასაც იძლევა, მაშინ როდესაც ფორმის აქცენტირება პუნსონითა და ორნამენტით დეკორატიული მოდელირების ფუნქციას ასრულებს. ამიტომაც კომპოზიციაში წინა პლანზეა წამოწეული სილუეტის ძირი-

თადი გარშემომწერი კონტურის დინებისა და ხაზთა დინამიურობის წარმოდგენა.

ამგვარად, სამხრეთ ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლები გამოირჩევიან ფუნქციონალური, მხატვრულ-დეკორატიული და სტილისტური ერთიანობით. ყველაფერი ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ საქმე გვაქვს ერთ მხატვრულ ფენომენთან, რომელიც საერთოა ყველა კულტურული ცენტრისათვის. ამ ძეგლებს შორის არსებული განსხვავება დასტურდება არა რეგიონებს შორის, არამედ ერთი და იგივე რეგიონის შიგნით. სარტყლების სხვადასხვა ჯგუფს შორის არსებული სხვაობა არ სცილდება საერთო, ერთიანი სტილის ფარგლებს, ერთი და იმავე მხატვრული ფენომენის ვარიაციებს წარმოადგენს და ერთი და იგივე მხატვრული სტილის ვარიანტებად გვევლინება.

მ. შ. ХИДАШЕЛИ

ВОПРОСЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИЛЯ ПОЯСОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО И ВОСТОЧНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ

Резюме

Бронзовые гравированные пояса широко распространены по всему Восточному Закавказью.

В данной статье публикуются пояса, покрытые многофигурными сюжетными композициями, обнаруженные на территории пограничных с Грузией районов Северной Армении и Западного Азербайджана.

Поскольку обнаруженные в Восточной Грузии пояса уже опубликованы нами¹, в данной статье дается попытка общей классификации всех поясов Восточного Закавказья. Общим для всех поясов является наличие орнаментальной каймы, окружающей изображения животных и людей. Декор строится

¹ М. Ш. Х и д а ш е л и, Некоторые вопросы художественного стиля бронзовых поясов, обнаруженных в Грузии. «Мацне», Серия истории, 1977, № 4.

по-разному. В основу нашей классификации кладется принцип композиционного построения декора. Нами выделено пять основных групп поясов.

К первой группе относятся те экземпляры, на которых изображения распределены в одну линию, строго соблюдается элемент метра в ритме, требующий ритмичного повторения одного и того же мотива; в этом случае композиция строго симметрична (Самтавро, погр. № 121, 23, 168, Чабарухи пояс № 2, Тли погр. № 76 в Грузии, пояса, обнаруженные Бельком в Кедабеке и Ходжали, Мингечаурский и Карабахский пояса в Азербайджане (рис. 6, 12, 13, 14).

Во второй группе изображения распределены отдельными фризами, подчеркнутыми орнаментальными горизонтальными линиями, разделяющими плоскость на отдельные фризы (Самтавро, погр. 276, 56, 591 в Грузии, Ахнат, Такия и Тазакент в Армении (рис. 15).

На поясах третьей группы орнаментальная горизонтальная линия делит плоскость на две части. Кроме того, внутреннее пространство пояса разделено на отдельные кадры вертикальными орнаментальными столбиками. В декоре создается своеобразное сочетание горизонтальных и вертикальных линий. Строгое разделение плоскости на отдельные кадры придает композиции замкнутый характер. (Санаин, Лчашен, Нор-Баязят в Армении, Карабахский пояс из Азербайджана, Трели, Самтавро, погр. 281 в Грузии, рис. 1, 2, 11, 16).

На поясах четвертой группы при отсутствии разделительной горизонтальной линии, изображения распределены двумя фризами. Нами выделено две подгруппы. В первой подгруппе распределенная двумя фризами композиция делится на отдельные кадры. Но в этом случае вертикальные столбики заменяются представленными во весь рост вертикальными человеческими фигурами. Деление плоскости на отдельные кадры имеет не декоративный, а изобразительный, фигуральный характер, что и создает на поясах непрерывный фриз. (Астхилур, Севан, Ахтала, Лчашен в Армении, Хачбулаг в Азербайджане, Самтавро погр. 211 в Грузии, рис. 4, 10.

На поясах второй подгруппы изображения распределе-

ны двумя фризами. На некоторых экземплярах композиция строго симметрична (Тли погр. 224, Калакентский пояс, рис. 9).

На некоторых экземплярах изображения на плоскости построены также двумя рядами. Но симметричность нарушена, поскольку размеры представленных животных различны, иногда отдельные компоненты нижнего ряда вклиниваются в верхний ряд. Все это нарушает симметрию, но оживляет декор и придает ему определенную живописность. (Триалети, Чибарухи, рис. 17).

К пятой группе относится одна группа Азербайджанских поясов, композиция которых носит вольный, импровизированный характер; ярко выраженный индивидуальный облик этой группы резко отличает ее от всех поясов Закавказья (рис. 7, 8).

Примечательно, что пояса из погр. № 56, 23, 591 Самтавро выявляют особую близость с поясами из Ахпата, Такна и Степанавана. Построенная по общей структуре композиция сильно упрощена. Распределение небольших схематичных фигур на широком фоне придает стилю этих поясов определенную простоту и легкость (рис. 5, 15).

Изображенные на поясах фигуры подчеркнута декоративны. Моделировка формы на плоскости условна и линейна. Особой выразительности достигает пластический рисунок, дающий известное ощущение объема. Объемность подчеркнута также декоративным выделением формы пунсоном и штриховкой.

Таким образом, пояса восточного Закавказья характеризуются функциональных, художественно-декоративным и стилистическим единством. Можно предположить, что мы имеем дело с одним художественным феноменом, который является общим для всех культурных центров. Различия проявляются не между отдельными регионами, а внутри каждого региона. Каждая группа поясов выявляет отдельные варианты одного и того же художественного стиля.

გერი ინაძე

ანტიკური ხანის კოლხეთსა და თრაკიაში სახელმწიფოს წარმოქმნა-განვითარების ისტორიული პარალელები

საქართველოს ტერიტორიაზე წარმოქმნილი ადრეული პოლიტიკური გაერთიანებების—კოლხეთისა და იბერიის სამეფოების აღმოცენების დროის, მიზეზების, მათი პოლიტიკური თუ სოციალური წყობის საკითხები ქართული ისტორიოგრაფიის უაღრესად რთულ და აქტუალურ პრობლემათა წრეს განეკუთვნება. ეს პრობლემები ადრევე იდგა ქართველ მეცნიერთა წინაშე¹ და დღესაც საქართველოს ძველი ისტორიის მკვლევართა შესწავლის ერთ-ერთ უმთავრეს საგანს წარმოადგენს. ამჟამად დასახელებული პრობლემები მუშავდება როგორც წერილობითი წყაროებისა და ნუმიზმატიკური ფაქტების ანალიზის, ასევე უკანასკნელ წლებში მოზოგებულ არქეოლოგიური მასალის ფართოდ გამოყენების საფუძველზე². მაგრამ ზემოაღნიშნული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების შესწავლა მეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონეზე მოითხოვს არა მხოლოდ უახლესი არქეოლოგიური და სხვა დამხმარე დისციპლინათა მონაცემების გამოყენებას, არამედ იმ შედეგების

¹ საქართველოს ისტორია. ნაწ. I, ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბ., 1946: ს. 8 ანაშთი, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 50 და შემდ.

² Г. А. М е л и к и ш в и л и, К истории древней Грузии, Тб., 1959: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970: М. П. И н а д з е, Причерноморские города древней Колхиды, Тб., 1968; ოთ. ლ ო რ თ ქ ი დ ა ნ ი ძ ე, არქეოლოგია და საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგადი საკითხი. „მაცნე“ (ისტორიის სერია), 1976 № 2, გვ. 127 და შემდგ. მისივე, ვანის ნაქალაქარი, გათხრები, ისტორია, პრობლემები, ვანი, III, თბ., 1977, გვ. 13 და შემდ.; Т. К. М и к е л а д з е, К вопросу о периодизации истории древней Колхиды, «Вопросы древней истории (Кавказско-ближневосточный сборник)», IV, Тб., 1973, გვ. 126 და შემდ.; Г. Л о р д к и п а н и д з е, Колхида в VI—II вв до н. э., Тб., 1978.

გათვალისწინებასაც, რომლებიც მიღებულია ამ ბოლო დროს მახლობელი აღმოსავლეთისა და შავიზღვისპირეთის ძველ საზოგადოებებში ადრეკლასობრივი სახელმწიფოების ისტორიის შესწავლის ხაზით.

ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს დასავლეთ შავიზღვისპირეთში თრაკიელთა სახელმწიფოს (ე. წ. ოდრისთა სამეფოს) ისტორიის კვლევა-ძიებით მოპოვებული უახლესი მიღწევები³.

თრაკიელ ტომებში სახელმწიფოს (ოდრისთა სამეფოს) წარმოქმნა-განვითარების პროცესის განხილვა გვარწმუნებს, რომ იგი დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს კოლხურ საზოგადოებაში მიმდინარე ამავე რივის პროცესთან. საგულისხმოა ის გარემოება, რომ მსგავსება შეინიშნება არა მხოლოდ ამ სახელმწიფოთა ფორმირების მსვლელობაში, მის გამომწვევ მიზეზებში, არამედ მათი პოლიტიკური ორგანიზაციის ხასიათსა და სოციალურ-ეკონომიკურ წყობაშიც. რასაკვირველია, ჩვენ შორსა ვართ იმ აზრისაგან, რომ მხოლოდ ოდრისთა სამეფოსთან პარალელების გავლებით და მათზე დაყრდნობით ვამტკიცოთ კოლხეთში ამა თუ იმ სოციალური, თუ პოლიტიკური ინსტიტუტის არსებობა, ანდა კონკრეტულად ვიმსჯელოთ კოლხეთის საზოგადოებისა და სახელმწიფოს რაობაზე, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ასეთი შედარებითი შესწავლა სასარგებლოა, რადგან იგი შესაძლებლობას გვაძლევს უფრო ღრმად გავიზრთოთ ჩვენ ხელთ არსებული საისტორიო (წერილობითი, არქეოლოგიური, ნუმიზმატიკური) მონაცემები კოლხეთის სამეფოს შესახებ და ამასთან უფრო დაბეჯითებით ვამტკიცოთ როგორც ჩვენი, ასევე სხვა მკვლევართა მიერ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრება ზემოდასახელებული საკითხების შესახებ.

პროცესები, რომლებიც თრაკიაში მიმდინარეობდა აღებულ ხანაში, საგულისხმოა ძველი კოლხეთის ისტორიის მკვლევართათვის იმ თვალსაზრისითაც, რომ მათში განსაკუთრებით მკვეთრად გამოვლინდა წინაკლასობრივიდან ადრეკლასობრივ საზოგადოებაში გადასვლის მთელი ის კანონზომიერება, რომელიც ანტიკური

³ თრაკიელთა სახელმწიფოს საკითხები სადღეისოდ ყველაზე სრულად, უახლესი არქეოლოგიური და ნუმიზმატიკური მონაცემების გამოყენებით, შესწავლილია შემდეგ ნაშრომებში: Т. Д. Златковская, Возникновение государства у фракийцев, М., 1971; Хр. Д а н о в, Древна Тракия, София, 1969; Хр. М. Д а н о в, Древняя Фракия, Л., 1969 (авторферат докт. диссертации).

სამყაროს პერიფერიისათვის იყო დამახასიათებელი. ამასთან, სხვა ქვეყნებთან შედარებით, უფრო დიდხანს და უფრო სახით შემოინახა ადრეკლასობრივი საზოგადოების განვითარებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები.

გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ისევე, როგორც კოლხეთში, თრაკიაშიც სახელმწიფოებრიობა ისახება უფრო ადრე, ვიდრე აღნიშნული საზოგადოებები მოექცეოდნენ ბერძნული ცივილიზაციის სოციალური და პოლიტიკური გავლენის სფეროში. ეს გარემოება შესაძლებლობას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ იმ ფაქტორებს, რომელთაც მოამზადეს აქ სახელმწიფოს წარმოქმნა მათ თვითმყოფად მდგომარეობაში, ე. ი. შევისწავლოთ ამ სახელმწიფოების წარმომშობი შინაგანი მამოძრავებელი ძალები. მეორე მხრივ, ეჭვი არ არის, რომ სიანხოვემ და მჭიდრო ურთიერთობამ ელინური სამყაროს მსხვილ ცენტრებთან, რომლებსაც დამახასიათებელი იყო უფრო განვითარებული ეკონომიკა და რომლებმაც ადრე მიადრწეს სახელმწიფოებრიობას, აგრეთვე გაცხოველებულმა სავაჭრო ურთიერთობებმა და მრავალსაუკუნოვანმა კულტურულმა კავშირებმა ცივილიზაციის სხვა კერებთან (წინა აზია, ანატოლია), ერთგვარად დამაჩქარებელი როლი ითამაშეს როგორც თრაკიის, ასევე კოლხეთის საზოგადოებების ეკონომიკურ და სოციალურ განვითარებაში.

* * *

მკვლევართა დიდი ნაწილი ოდრისთა სამეფოს წარმოქმნის თარიღად ასახელებს ძვ. წ. 480—460 წლებს, ანდა ძვ. წ. V ს. დასაწყისს⁴. ჯერ კიდევ ოდრისთა პირველი მეფე ტერესი ცდილობდა თავისი სამეფოს ფარგლების გაფართოებას ჩრდილოეთით მდ. ისტროსამდე (თანამედროვე დუნაი), ხოლო სამხრეთით პროპონტიდამდე. მის გავლენას სცნობდნენ ბერძნული ახალშენები — აპოლონია და მესემბრია. ოდრისთა სამეფო თავისი აღმავლობის მწვერვალს აღწევს ტერესის შვილის სიტალკსის დროს⁵.

⁴ Х р. Д а н о в, Древна Тракия, გვ. 172—194; მისივე, Social and Economic Development of the Ancient Thracian in Homeric, Archaic and Classical times, «Etudes historiques à l'occasion du XI Congrès Internationale des sciences historiques à Stockholm», I, Sofia, 1960, გვ. 3—30.

⁵ Х р. Д а н о в, Древна Тракия, გვ. 175.

სიტალკესის მეფობა ოდრისთა სახელმწიფოს ფორმირების ისტორიაში გვევლინება თვისობრივი გარდატეხის, ერთგვარი კულმინაციის ხანად. სამეფოს საზღვრები ამ დროს უჩვეულოდ ფართოვდება (იგი მოიცავს ვრცელ ტერიტორიას — თითქმის მთელ დასავლეთ შავიზღვისპირეთს მდ. დუნაიმდე), იზრდება. სამეფო ხელისუფლების მნიშვნელობაც, მტკიცდება სამხედრო ორგანიზაცია, რომელიც წარმოიქმნება სატომო და სახელმწიფო საწყისების შერევის საფუძველზე. ამავე დროს განეკუთვნება აგრეთვე თრაკიის მნიშვნელობის ზრდა ანტიკური ხმელთაშუაზღვისპირეთის პოლიტიკურ სარბიელზე⁶.

ანალოგიური სურათი იშლება აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ. წ. VI ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და V ს-ში. ეს არის კოლხური ტომების სახელმწიფო გაერთიანების საბოლოო ფორმირების ხანა. ამავე დროს, ისევე როგორც ოდრისებში, აქაც სახელმწიფოს წარმოქმნის პროცესის დასრულებას ემთხვევა კოლხთა სატომო ბირთვის განსაკუთრებული გააქტიურება, მისი პოლიტიკური გავლენის ზრდა (სამხრეთით და ჩრდილოეთით მცხოვრებ მეზობელ ტომებზე) და სახელმწიფოს ტერიტორიის გაფართოება⁷. ბერძენ ავტორთა (პეროდოტე⁸, ფსევდო სკილაქს კარიანდელი⁹ და სხვ.) ცნობების თანახმად, ამ დროს კოლხთა გაერთიანების საზღვრები მოიცავს მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს; მას დომინირებული მდგომარეობა უკავია მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და წარმოგვიდგება საკმაოდ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ძალად, რომელიც რთულ საგარეო ვითარებაში, სპარსეთის იმპერიის მიმართ გარკვეული დათმობების გზით, ახერხებს ერთგვარი დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას¹⁰.

⁶ Т. Д. Златковская, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 8 და შემდ.

⁷ М. П. Инадзе, *О времени образования Колхидского царства по данным древнегреческих авторов*, «Вопросы древней истории (Кавказско-ближневосточный сборник)», IV, Тб., გვ. 156.

⁸ Her., *Hist.*, IV, 37, 38.

⁹ P s.-S c y l., *Peripl.*, 77—84.

¹⁰ М. П. Инадзе, *О времени образования...*, გვ. 167. ოდრისთა და კოლხთა წამყვანი როლი დასავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში სახელმწიფოს წარმოქმნის პროცესში გაპირობებული იყო მთელი რიგი ფაქტორებით. როგორც ოდრისებმა, ასევე კოლხებმა, რომელთაც ეჭირათ ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილში მდებარე ნაყოფიერი და ბუნებრივი რესურსებით მდიდარი მიწები, თავისი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებით მნიშვნელოვანად გაუსწრეს წინ მეზობელ ტო-

კოლხთა და თრაკიელ ტომთა პოლიტიკური გაერთიანებების შედარებითი შესწავლისას, უპირველეს ყოვლისა, ჩვენი ყურადღება უნდა შევაჩეროთ მათ წარმომშობ მიზეზებსა და პოლიტიკური ორგანიზაციის ხასიათზე, რომელნიც დიდ მსგავსებას იჩენენ.

როგორც მკვლევარნი ვარაუდობენ, თრაკიელ ტომთა პოლიტიკური გაერთიანების აღმოცენებას საფუძველი მოუშადა ქვეყნის ეკონომიკის განვითარებამ, სახელდობრ, საერთოთრაკიული ეკონომიკური ერთობის შექმნამ. იგი გაივლის რამდენიმე ეტაპს. უკვე ძვ. წ. VIII—VII სს-ში წარმოება თრაკიაში ემყარება ადგილობრივ ნედლეულს და ემსახურება აქ არსებულ ტომთა კავშირს ან რამდენიმე ტომის გაერთიანებას. ძვ. წ. VII—VI სს-ში, პერიოდში, რომელიც უშუალოდ წინ უსწრებდა ოდრისთა სამეფოს წარმოქმნას, შეინიშნება საერთოთრაკიული ეკონომიკური კავშირების ზრდა, კერძოდ, ხელოსნური ნაწარმი ვრცელდება მისი დამამზადებელი ცენტრებიდან საკმაოდ დაშორებულ რაიონებში¹¹. ძვ. წ. VI—V სს-ში თრაკიელთა ეკონომიკური კონსოლიდაცია კიდევ უფრო ძლიერდება, რაც გამოიხატა მატერიალური კულტურის საერთოთრაკიული ტიპების შექმნაში, ასევე სახელოსნო ნაწარმის უნიფიკაციაში (ერთი და იმავე ტიპის ნაწარმი მზადდება მთელი ქვეყნის მასშტაბით). საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ამდროინდელი ლითონისა და კერამიკული ნაწარმი ზუსტად თავსდება ოდრისთა სამეფოს საზღვრებში. მკვლევართა აზრით, სწორედ ეს ფაქტი არის არსებითი ნიშანი თრაკიაში ეკონომიკური ერთობის შექმნისა, რაც საფუძველად დაედო აქ მოსახლე ტომთა პოლიტიკურ კონსოლიდაციას¹².

უნდა აღინიშნოს, რომ ანალოგიური ვითარება დასტურდება კოლხეთშიც, პოლიტიკური გაერთიანების შექმნის ხანაში. დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის საფუ-

მებს. გარდა ამისა, სამდინარო კომუნიკაციებით მათ ადგილად შეეძლოთ ქვეყნის მრავალ რაიონსა და ზღვისპირა ბერძნულ ახალშენებთან დაკავშირება. უდავოა აგრეთვე ოდრისთა, ისევე როგორც კოლხთა, ადგილსამყოფელის უპირატესობა სტრატეგიული თვალსაზრისითაც. მათ ნაკლებად შეეხო ის პოლიტიკური გართულებები, რომლებიც თან სდევდა სპარსეთის მეფეთა (კიროსის, კამბისეს, დარიოსის) ლაშქრობებს მახლობელ აღმოსავლეთსა და სკვითების ქვეყანაში.

¹¹ Т. Д. Златковская, დასახ. ნაშრ., გვ. 46 და შემდ.; Х р. Д а н о в, Древна Тракия, გვ. 317.

¹² Т. Д. Златковская, დასახ. ნაშრ., გვ. 56 და შემდ.; С h r. D а н о в, Social and Economic Development..., გვ. 3—30.

ქველზე სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ კოლხეთში ძვ. წ. VI—IV სს-ში სავსებით აშკარად შეინიშნება ხელოსნური ნაწარმის ძირითადი ფორმების სტანდარტიზაცია: სხვადასხვა საწარმოო ცენტრი, ზოგჯერ, ალბათ, ტერიტორიულად ერთმანეთს საქმოდ დაშორებულიც, მზადებს ფორმითა და ორნამენტაციით ერთგვაროვან პროდუქციას.

ხელოსნური ნაწარმის უნიფიკაცია და ამგვარად საერთოკოლხური ტიპის ნივთიერი კულტურის შექმნა შედეგი იყო არა მხოლოდ შინაკოლხური ეკონომიკური კავშირებისა (რაც გვიანბრინჯაო-აღრურკინის ხანაშიაც შეინიშნება), არამედ, პირველ რიგში, შინაკოლხური ეკონომიკური ერთობისა¹³.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პირობა, რომელიც თრაკიის, ისევე როგორც კოლხეთის, ცალკეულ ოლქებს ერთიან ეკონომიკურ სისტემაში აქცევდა, ხელოსნური ნაწარმის უნიფიკაციასთან ერთად, იყო ფულადი მიმოქცევა, დაფუძნებული ერთიან სისტემაზე. შინათრაკიული და შინაკოლხური ბაზრებისათვის მოჭრილი მონეტების არაჩვეულებრივი სიმრავლე ქვეყნის სხვადასხვა ოლქში თავისთავად მეტყველებს წარმოების სასაქონლო ხასიათსა და ვაჭრობის ორგანიზაციის მაღალ დონეზე.

ამრიგად, ძვ. წ. VI—IV სს-ში ხელოსნური წარმოებისა და სამონეტო სისტემის ასეთი განვითარება სრულ უფლებას გვაძლევს დავინახოთ თრაკიაში, ისევე როგორც კოლხეთში, საზოგადოების რთული სოციალური, პოლიტიკური და ეკონომიკური სტრუქტურა, რაც საფუძვლად დაედო ერთიანი სახელმწიფოს წარმოქმნას, მის პოლიტიკურ კონსოლიდაციას.

მაგრამ საერთოთრაკიული პოლიტიკური გაერთიანების წარმოქმნის პროცესის კვლევა-ძიების შედეგების განხილვა გვარწმუნებს, რომ ეკონომიკური ერთობა არ იყო ერთადერთი წინამძღვარი, რამაც განაპირობა აღნიშნული პროცესის დასრულება და ოდრისთა სამეფოს საბოლოო ფორმირება. აქ გასათვალისწინებელია კიდევ ერთი ფაქტორი, რომელსაც, მკვლევართა აზრით, არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა თრაკიელ ტომთა პოლიტიკურ კონსოლიდაციაში. ეს იყო გარეპოლიტიკური ვითარება, რომელიც იქმნება თრაკიის მახლობლად სახელმწიფოს შექმნის ხანაში. იგულისხმება ის დიდი ძვრები, რომელიც გამოიწვია აღმოსავლეთ ხმელ-

¹³ ოთ. ლ ო რ თ ქ ი დ ა ნ ი ძ ე, არქეოლოგია და საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 127 და შემდ.

თაშუაზღვისპირეთში ძვ. წ. VI ს. დასასრულსა და V ს. დასაწყისში იმდროინდელი ოიკუმენეს უმსხვილესი პოლიტიკური ძალები¹⁴. ელინური სახელმწიფოებისა და სპარსეთის სამეფოს შეტაკებამ¹⁴. ზოგიერთი მკვლევარი (ქრ. დანოვი) ვარაუდობს, რომ რამდენიმე სატომო ერთეულის ერთმანეთთან შეკავშირება-გაერთიანების ტენდენცია გარეპოლიტიკური სიტუაციის გართულების გამო უფრო ადრეც (ჭერ კიდევ ძვ. წ. VI ს. უკანასკნელ მეოთხედში) ჩნდება თრაკიაში. სახელდობრ, ეს იდეა პირველად უნდა ჩასახულიყო თრაკიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მოსახლე ტომებში, რომელთაც განსაკუთრებით მწვავედ განიცადეს სპარსელთა დაპყრობების შედეგები¹⁵. პოლიტიკური შეკავშირებით ამ ტომებს სურდათ თავი დაეღწიათ სპარსეთის მბრძანებელთა აგრესიისაგან. მომდევნო ხანაში (ძვ. წ. V ს. დასაწყისი), საგარეო ვითარების გართულებასთან ერთად, ერთიანი სახელმწიფო ორგანიზაციის შექმნის იდეა თანდათან ძლიერდება და რეალურ სახეს იღებს.

ამრიგად, მკვლევართა აზრით, გარეპოლიტიკური სიტუაციის გამწვავება დაემთხვა თვით თრაკიის საზოგადოებაში ეკონომიკური პირობების მომწიფებას (საერთოთრაკიული ეკონომიკური ბაზის მომზადებას), რასაც შედეგად მოჰყვა თრაკიელთა შეკავშირება ოდრისთა სატომო ბირთვის გარშემო და თავისებურ სახელმწიფო ორგანიზაციად ჩამოყალიბება¹⁶.

უნდა აღინიშნოს, რომ ანალოგიური მოსაზრება გარეპოლიტიკური ფაქტორის მნიშვნელობის შესახებ კოლხეთის სამეფოს საბოლოოდ ფორმირების პროცესში გატარებულა ჩვენს ნაშრომებშიაც, რომლებშიაც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ისტორიის სხვა საკითხებთან ერთად განხილულია კოლხეთის სამეფოს წარმოქმნის პირობები და მიზეზები¹⁷. სახელდობრ, ძველ ბერძენ ავტორთა — ჰეკატე მილეტელის, ჰეროდოტეს, ფსევდო-სკილაქსის ცნობების ურთიერთშედარებისა და ანალიზის საფუძველზე ვვარაუდობთ, რომ კოლხთა სამხრეთი მეზობელი ტომები (ბეჭირები და

¹⁴ K. Beloch, Griechische Geschichte. Berlin-Leipzig, 1923, III, 2, გვ. 85; X p. M. Д а н о в, Древняя Фракия, გვ. 56; Т. Д. З л а т к о в с к а я, დასახ. ნაშრ., გვ. 8, 9.

¹⁵ X p. M. Д а н о в, Древняя Фракия, გვ. 57, 69, 70.

¹⁶ Т. Д. З л а т к о в с к а я, დასახ. ნაშრ., გვ. 9, 10.

¹⁷ М. П. И н а д з е, Причерноморские города древней Колхиды, გვ. 162 და შემდ.: მ ი ს ი ე ე, О времени образования Колхидского царства... გვ. 156 და შემდ.

ბიძერები) კოლხებთან უნდა შეკავშირებულიყვნენ სწორედ დარი-
ოსის მიერ იმპერიის სატრაპიებად დაყოფის წინ (ძვ. წ. VI ს. 20-
იან წლებამდე) იმ მიზნით, რომ თავი დაეღწიათ სპარსეთის აგრე-
სიისაგან და არ მოხვედრილიყვნენ მის უშუალო შემადგენლობაში
(ე. ი. არ გადაქცეულიყვნენ იმპერიის ფისკალურ-ადმინისტრაციულ
ერთეულად, მის შემადგენელ ნაწილად). ამავე ხანას მივაკუთვნებთ
და ძირითადად ამითვე ვხსნით კოლხთა გარშემო სხვა მეზობელი
სატომო ერთეულების შემომტყიცებას და მათი დიდი გაერთიანე-
ბის შექმნას (ძვ. წ. VI ს. უკანასკნელი მეოთხედისათვის). ოდრისთა
სამეფოს წარმოქმნასთან პარალელების გაღება შესაძლებლობას
გვაძლევს მეტი დაბეჯითებით ვამტკიცოთ კოლხეთის პოლიტიკური
გაერთიანების ფორმირების პროცესში საგარეო ფაქტორის მნიშვნე-
ლობა.

ამრიგად, თავისი ფორმირების დასასრულისათვის (ძვ. წ. VI
ს. 20-იანი წლები) კოლხთა პოლიტიკური გაერთიანება, ისევე რო-
გორც ოდრისთა სამეფო, წარმოგვიდგება თავისი პოტენციალით
ერთიან და საკმაოდ ძლიერ სახელმწიფო ორგანიზმად, რომლის-
თვისაც დამახასიათებელი იყო მრავალი სატომო ერთეულის თავ-
მოყრა და ტერიტორიის სიფართოვე.

მაგრამ აქვე დგება მეორე საკითხი — გულისხმობს თუ არა
კოლხურ და თრაკიულ ტომებში მიმდინარე ეკონომიკური და პო-
ლიტიკური კონსოლიდაციის პროცესი იმას, რომ მათ მიერ შექმნი-
ლი გაერთიანებანი წარმოადგენდნენ მყარ, საკმარისად ორგანიზე-
ბულ და მტკიცედ ადმინისტრირებულ სახელმწიფოებს; რამდენად
შეესაბამებოდა კოლხეთის ან თრაკიის საზოგადოების ამდროინდე-
ლი ეკონომიკური განვითარების დონე მათი პოლიტიკური კონსო-
ლიდაციის ხარისხს, ანდა რამდენად განსაზღვრავდა ზემოაღნიშნუ-
ლი ერთიანი, ეკონომიკური სისტემის არსებობა ამ ქვეყნებში მათი
პოლიტიკური ორგანიზაციის ფორმებს?

ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა მოითხოვს შევეხოთ ოდრისთა
და კოლხთა სახელმწიფოების პოლიტიკური და სოციალური წყო-
ბის საკითხს.

წერილობითი და ეთნოგრაფიული წყაროები მოწმობენ, რომ
ოდრისთა პოლიტიკური გაერთიანების არსებობის ადრეულ ეტაპ-
ზე (V—IV სს-ში) მეფე ერთპიროვნულად წყვეტდა საგარეო პოლი-
ტიკასთან დაკავშირებულ საკითხებს. ამ დროს თრაკიის მბრძანე-
ბელთა ხელში გაერთიანებული იყო მეფისა და ქურუმის ფუნ-

ქცია¹⁸. მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, თრაკიელ მემფისურ ხელისუფლება მაინცდამაინც არ გამოირჩეოდა სიძლიერით. ამასთან დაკავშირებით ძალზე საყურადღებოა პარადინასტების ინსტიტუტი, რომელიც ოდრისთა სამეფოს პოლიტიკური ორგანიზაციის ერთ-ერთ ყველაზე დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს.

წერილობით წყაროებსა და ნუმიზმატიკურ მონაცემებზე დაყრდნობით მკვლევარნი ოდრისთა სამეფოს პოლიტიკურ სტრუქტურას შემდეგნაირად წარმოგვიდგენენ. სამეფო (უფრო სწორად მისი ერთი ნაწილი) დაყოფილი იყო საგამგეო ოლქებად, რომელთა სათავეში იდგნენ მათი მმართველი პარადინასტები — თრაკიის უძლიერესი ტომების მეთაურები. ისინი ხშირად ნათესაურ კავშირში იმყოფებოდნენ ოდრისთა მეფესთან (სამეფო საგვარეულოს წარმომადგენლებად გვევლინებიან)¹⁹. ჩვეულებრივ პარადინასტები მეფისაგან იღებდნენ საგამგეო ოლქებს, ამასთან თავდაპირველად მათ სამმართველოდ შეიძლებოდა გადასცემოდათ სხვადასხვა ოლქი. ოდრისთა სახელმწიფოს ასეთ წყობაში თითქმის ერთგვარი წინსვლა უნდა დავინახოთ სატომო კავშირის სტრუქტურასთან შედარებით, ხოლო პარადინასტები წარმოვიდგინოთ ადმინისტრაციულ პირებად²⁰. მაგრამ საკითხი ასე მარტივად არ წყდება. საქმე ის არის, რომ პარადინასტები მხოლოდ ადმინისტრაციულ მოხელეებად არ წარმოგვიდგებიან. როგორც წერილობითი წყაროებიდან (თუკიდიდე²¹, ქსენოფონტი²² და სხვ.) ირკვევა, თავიანთ საგამგეო ოლქებში ისინი ხშირად თითქმის არ განსხვავდებოდნენ მეფისაგან, დიდი გავლენით სარგებლობდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და თავის მმართველობის ცალკეულ პერიოდში იჩენდნენ სრული გამოყოფისა და დამოუკიდებლობის ტენდენციას²³.

¹⁸ Т. Д. Златковская, О происхождении некоторых элементов кукерского обряда у болгар, СФ, 1967, № 3, გვ. 31—46. საგულისხმოა, რომ დერონების სატომო მონეტებზე გამოსახულია ხარბშეზემულ ეტლზე მდგომი მეფე, რომელიც რიტუალური ზენის ცერემონიას ასრულებს (Т. Д. Златковская, Возникновение государства у фракийцев, გვ. 225 და შემდ.).

¹⁹ В. Добруски, Исторически поглед върху нумизматика на тракийските царе (Т. Д. Златковская, Возникновение государства..., გვ. 230 და შემდ.).

²⁰ Т. Д. Златковская, Возникновение государства..., გვ. 232.

²¹ Thuc., II, 97, 3.

²² Xen., Anab., VII, II, 32—34; VII, VII, 26.

²³ წერილობით ცნობებთან ერთად ამაზე მეტყველებენ ნუმიზმატიკური ფაქტებიც. კერძოდ ძალზე საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ზოგჯერ მონეტა იჭრება

მაგრამ არსებობს სხვა ისტორიულ-ლიტერატურული გადმოცემებიც, რომელთა მიხედვით პარადინასტების შედარებით დამოუკიდებლობასთან ერთად მკვეთრად შეინიშნება სამეფო ხელისუფლებისადმი მათი მორჩილება, გარკვეული დაქვემდებარება. ზოგ შემთხვევაში ოდრისთა მეფეები აქტიურად ერევიან პარადინასტების საქმიანობაში, აუქმებენ ან ცვლიან მათ გადაწყვეტილებებს, ანდა მათ მიერ გაცემულ უფლება-პრივილეგიებს ამა თუ იმ პირებისადმი²⁴. პარადინასტების ასეთი დაქვემდებარებული მდგომარეობა ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ განსაკუთრებით მკვეთრად იჩენს თავს ოდრისის მეფეთა ძლიერების ხანაში.

ამრიგად, თრაკიის მეფეთა ხელისუფლების ხასიათისა და პროგრაციების შესახებ არსებულ წერილობით წყაროებში თვალნათლივ შეინიშნება წინააღმდეგობა. წყაროთა ერთი ნაწილი აშკარად მეტყველებს პოლიტიკური ცენტრალიზაციის ელემენტებზე, ხოლო მეორე ნაწილი, პირიქით, თითქოს მიუთითებს მის შეზღუდვასა და პარადინასტთა შედარებით დამოუკიდებლობაზე²⁵.

წყაროთა ამ წინააღმდეგობის საფუძველზე მკვლევარნი ვარაუდობენ, რომ ოდრისთა სამეფო წარმოადგენდა ერთიან პოლიტიკურ ორგანიზმს მეტად სუსტი შინაგანი კავშირებით²⁶. საქმე ის არის, რომ ქვეყნის პოლიტიკური ორგანიზაცია არ ამოიწურებოდა მხოლოდ პარადინასტთა საგამგეო ოლქებად დაყოფით. ეს ოლქები თავის მხრივ აერთიანებდნენ ცალკეულ ტომებს, რომელთა სათავეში იდგნენ სატომო არისტოკრატის წარმომადგენელი, ე. წ. სუბპარადინასტები²⁷. როგორც არქეოლოგიური მასალიდან ჩანს, აღნიშნული სატომო არისტოკრატია, ტომის ბელადები თუ მეთაურები საკმაო ძალაუფლებით სარგებლობდნენ ოდრისთა სამეფოში. საკმარისია აღინიშნოს, რომ მთელ თრაკიაში გაბნეულია მათი მდიდრული სამარხები, რომლებიც ძვ. წ. V—IV სს. განეკუთვნება²⁸.

როგორც ოდრისთა მეფის, ასევე მისი თანამმართველი პარადინასტის სახელით. ამასთან, მათ მიერ მოჭრილი მონეტების ტიპები ერთმანეთს ემთხვევა. განსხვავება არ ჩანს არც სამონეტო ლეგენდაში. ორივე შემთხვევაში ფიგურირებს მონეტის მომჭრელთა სახელები მათი ტიტულს გარეშე (Т. Д. Златковская, Возникновение государства..., გვ. 235, 236).

²⁴ Х е п., Апах., VII, III, 36; VII, V, 8; VII, VI, 43; VII, VII, I; VII, VII, 50.

²⁵ Т. Д. Златковская, Возникновение государства..., გვ. 238.

²⁶ Х р. М. Данов, Древняя Фракия, გვ. 69 და შემდ.

²⁷ Т. Д. Златковская, Возникновение государства..., გვ. 240.

²⁸ იქვე, გვ. 168, 239.

ასევე დადასტურებულია ამ ადგილობრივ სატომო ხელისუფალთა რეზიდენციები, ციხესიმაგრეები და სხვ. ამას უნდა დავამატო ისტორიულ-ლიტერატურული გადმოცემები, რომელთა თანახმად საქმოდ გვიანდელ ხანაშია ცი თრაკიის არმიის ძირითადი დანაყოფების ფორმირება ხდებოდა სატომო პრინციპის მიხედვით და თითოეული მათგანის სათავეში იდგა ტომის ბელადი, მეთაური²⁹.

აღნიშნული საკითხის გასაშუქებლად ძალზე მნიშვნელოვანია აგრეთვე გვიანდელი ხანის (დაახლოებით ძვ. წ. 300 წლის) ნუმიზმატიკური მასალებიც, კერძოდ ბრინჯაოს მონეტები ავერსზე ჰერაკლეს გამოსახულებით (რევერსზე გამოხატულია ხარი). მონეტას ახლავს წარწერა „ოდროეს“, „ოდროსიტონ“, „ოდროსონ“, „ოდროს“, რაც ოდროისთა სატომო სახელს წარმოადგენს. მონეტაზე მეფის სახელის ნაცვლად ასეთი წარწერის მოთავსება აშკარად მოწმობს სამეფოში საგვაროვნო-სატომო ინსტიტუტების შემონახვას³⁰. ასეთი წარწერის გამოჩენა ოდროისთა მონეტებზე სამეფოს დაცემისა და დასუსტების ხანაში, რაც კელტების შემოსევას სდევდა თან, მკვლევართა აზრით, უნდა მოწმობდეს სატომო ტრადიციებისა და სატომო მმართველობის ორგანოების შენარჩუნებას თრაკიის ყველაზე განვითარებულ ტომში — ოდროისებშიც კი³¹.

სახელმწიფოს მმართველობის ორგანოების არსებობის პირობებში ამ სატომო ინსტიტუტების შენარჩუნებასა და სიმყარეში მკვლევარნი ხედავენ სწორედ თრაკიის ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს დამახასიათებელ ნიშანს, მის სუსტ სიცოცხლისუნარიანობას, რაც გარეშე მტრების მიერ მიყენებული პირველი დარტყმისთანავე გამოვლინდა. მაკედონელთა დაპყრობების, კელტების შემოსევების ან რომელთა ლაშქრობების დროს ცალკეული თრაკიელი ტომები და მათი მეთაურები ისტორიის ასპარეზზე ჩნდებიან და იქიდან არ ქრებიან რომის იმპერიის შექმნის ხანაშიც³².

სატომო ორგანიზაციის სიცოცხლისუნარიანობა აშკარად იჩენს თავს თრაკიაში მაშინაც, როდესაც რომელ დამპყრობთა მიერ იგი პროვინციად გადაკეთდა და სტრატეგიებად დაიყო. ეს სტრატეგიე-

²⁹ Т. Д. Златковская. Возникновение государства..., გვ. 240.

³⁰ იქვე.

³¹ Т. Д. Златковская, Мезия в I—II вв. н. э. М., 1951, გვ. 50-51, 130—133.

³² Н. Ф. Мурыгина, Фракия и Рим. Борьба фракийских племен против римской агрессии во II—I вв. до н. э. и в начале I в. н. э. М., 1951 (автореферат).

ბი ტომთა სახელებს ატარებდნენ და, როგორც ჩანს, მათ მიხედვით იყვნენ შედგენილნი. რომაელებმა ადმინისტრაციულ ერთეულებს — სტრატეგიებს საფუძვლად დაუდეს ქვეყნის სატომო დაყოფა, რომელიც ოდრისთა სამეფოშიც არსებობდა. სტრატეგია ფაქტიურად წარმოადგენდა სატომო ტერიტორიას³³.

ყოველივე ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ ადმინისტრაციული დაყოფა, რომელიც შემოღებული იყო ოდრისთა სამეფოში, თავდაპირველად არ მოიცავდა ამ სახელმწიფოს მთელ პოლიტიკურ სისტემას. ეს სისტემა ძირითადად ეყრდნობოდა სატომო დაყოფას. ოდრისთა სამეფოს ორგანიზაციის პრინციპების ასეთ ორბუნებოვნებაში (სატომო და ტერიტორიული) კარგად ვლინდება მისი ადრეკლასობრივი ხასიათი³⁴.

ოდრისთა სამეფოს პოლიტიკური წყობის თავისებურებათა დამახასიათებელი მთელი ეს მრავალმხრივ საინტერესო მასალა იმისათვის მოვიტანეთ, რომ აღნიშნული პოლიტიკური სისტემა თავისი სატომო ტრადიციებით გასაოცარ მსგავსებას ავლენს კოლხეთის სახელმწიფო ორგანიზაციასთან, რომელიც ჩვენ ხელთ არსებულ მწიბრი წერილობითი წყაროების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ძირითადად ასევე ტომურ-ტერიტორიულ პრინციპზე იყო აგებული.

თრაკიის სინამდვილიდან მოტანილი ეს ფაქტები მნიშვნელოვნად ავსებენ ჩვენს წარმოდგენებს კოლხთა პოლიტიკური წყობის, მისი ხასიათის შესახებ. ამასთან ისინი საფუძველს გვაძლევენ დავარწმუნდეთ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ანტიკურ მწერლობაში შემონახული ზოგიერთი ცნობის საფუძველზე ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში შემუშავებული დებულების სისწორეში.

როგორც არაერთხელ აღნიშნულა, ამ ცნობათაგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს სტრაბონის გადმოცემა (XI, 2, 18), რომლის თანახმად აიეტის მემკვიდრე „მეფეებმა სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა (კოლხეთი. — მ. ი.) და ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება“³⁵.

მოტანილი ცნობის ანალიზის, აგრეთვე იმავე სტრაბონის სხვა მონაცემების განხილვის საფუძველზე სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება, რომლის თანახმად სტრაბონის ცნობაში

³³ Н. Ф. Мурыгина, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 14.
³⁴ Т. Д. Златковская, *Возникновение гос ударства...*, გვ. 241.
³⁵ თ. ყ ა უ ხ ი ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის „გეოგრაფია“, თბ., 1957, გვ. 124.

მოსხენიებულ სკეპტუხიებში უპირველეს ყოვლისა უნდა იგულისხმებოდეს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულები, მაგრამ აღინიშნა ისიც, რომ სკეპტუხიათა რეალურ-ისტორიული შინაარსი ამით არ ამოიწურება. სტრაბონის ცნობები უნდა მიუთითებდეს არა ჩვეულებრივ ადმინისტრაციულ დაყოფაზე, არამედ „კოლხეთის დანაწილებაზე ცალკეულ ტომურ ორგანიზაციებად“. „კოლხეთში ტომთა ორგანიზაცია მთლად გამქრალი არ იყო, მაგრამ ეს ტომები უკვე ცენტრალურ ხელისუფლებას ექვემდებარებოდნენ“³⁶.

სტრაბონისა და სხვა ბერძენ თუ რომაელ ავტორთა ნაშრომებში დაცული ცნობების ანალიზმა და შემდგომმა კვლევამ ჩვენც იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ კოლხეთის სამეფოს ადმინისტრაციული დანაწილება ტერიტორიულ პრინციპზე კი არ მოხდა, არამედ მას საფუძვლად დაედო ქვეყანაში არსებული სატომო ორგანიზაციები. ეს სატომო ერთეულები კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში შესვლისა და ადმინისტრაციულ დანაყოფებად გადაქცევის შემდეგაც ერთმანეთში არ გათქვეფილან და მეტ-ნაკლებად ინარჩუნებდნენ თავიანთ „ტომურ“ მთლიანობას³⁷.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ოდრისთა სამეფოს ანალოგიურად, ამ სატომო-საგამგეო ერთეულების სათავეში მდგომი პირები — სკეპტუხები გარკვეულ პერიოდში (სამეფოს ძლიერების ხანაში), უთუოდ ერთგვარად კიდევ ემორჩილებოდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას, მაგრამ ხელსაყრელ ვითარებაში ყოველ-

³⁶ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 210; მსივე, ფეოდალური ურთიერთობის წარმოშობისათვის საქართველოში, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 156, 157.

³⁷ მ. ი ნ ა ძ ე, კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის, სმამ, ტ. XXVI, № 6, 1961, გვ. 783—790. ანალოგიური მოსაზრებაა გამოთქმული აკად. ნ. ბერძენიშვილის არქივში დაცულ მასალებში, რომლებიც 1975 წელს გამოქვეყნდა: „კოლხეთი რომ სახელმწიფო ყოფილიყო, ისე როგორც ვერისი იყო გვიან, ის არც აგრე ადვილად გაქრებოდა და ტომები, რომელნიც ასე თავშემონახული აღმოჩნდა კოლხეთის დაშლის შემდეგ, გაითქვეფებოდნენ კოლხთა სახელმწიფოში. ეს იყო ტომთა დიდი გაერთიანება კოლხთა მეთაურობით“ (საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. VIII, თბ., 1975, გვ. 365, შეად. ო. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ვანის ნაქალაქარი). ავტორი აღნიშნავს, რომ კოლხეთის ტერიტორიაზე „მკაცრი კულტურული და ეკონომიკური ერთიანობა“ (ადრეანტიკურ ხანაში) „გულსხმობს პოლიტიკური კონსოლიდაციის ისეთ ფორმას, რომლის დროსაც ტომობრივი ორგანიზაციის საფუძვლები უკვე დაძლეულია და წაშლილი“ (ვანი, III გვ. 16 შენ. 14).

თვის იჩენდნენ პოლიტიკური დამოუკიდებლობისა და განკერძოების ტენდენციას³⁸.

ქვეყნის სკეპტუხიებად, ანუ სატომო-საგამგეო ერთეულებად დაყოფა, ჩანს, მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო, რომელიც არსებითად განსაზღვრავდა კოლხეთის სამეფოს ხასიათსა და მის პოლიტიკურ წყობას. სატომო ორგანიზაციის ელემენტების შემორჩენის პირობებში, ბუნებრივია, კოლხეთში, ისევე როგორც თრაკიაში, არ შეიძლებოდა შექმნილიყო საკმარისად ცენტრალიზებული, მყარი სახელმწიფო, მიუხედავად იმისა, რომ თავისი არსებობის ადრეულ პერიოდში (ოდრისთა სამეფოს მსგავსად) იგი თავისი პოტენციალით უთუოდ წარმოადგენდა ერთიან და ძლიერ პოლიტიკურ გაერთიანებას საერთო-კოლხური ეკონომიკური ბაზისით³⁹.

ყოველივე ზემოთქმული გვარწმუნებს, რომ ეკონომიკური ერთობის, ვაჭრობის მაღალგანვითარებული ფორმებისა და ერთიანი სამონეტო სისტემის არსებობა, რის შესახებაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი და რაც დასტურდება თრაკიასა და კოლხეთში ადრეანტიკურ ხანაში, ჯერ კიდევ არ მოასწავებს აქ წარმოქმნილი სამეფოების პოლიტიკური ცენტრალიზაციის სიმყარეს. იგი არ იყო ძირითადი, განმსაზღვრელი ფაქტორი სახელმწიფოს პოლიტიკური ორგანიზაციის ფორმებისა, თუმცა თავისთავად აუცილებელ წანამძღვარს წარმოადგენდა მისი წარმოქმნა-ჩამოყალიბების პროცესში.

თრაკიის და კოლხეთის სახელმწიფოების პოლიტიკური წყობის დახასიათებისას არ შეიძლება არ შევეხოთ მათი სოციალური სტრუქტურის საკითხსაც. როგორც ირკვევა, მიუხედავად საკმაოდ ძლიერი სოციალური და ეკონომიკური დიფერენციაციისა, ამ საზოგადოებებში ექსპლოატაციას არასოდეს არ მიუღია „კლასიკური“ ფორმები.

არსებული მონაცემები მოწმობენ თრაკიის საზოგადოებაში ექსპლოატაციის მრავალი ფორმის არსებობას⁴⁰. აღნიშნული გარემოება, როგორც ვიცით, საერთოდ დამახასიათებელია არაერთი ადრეკლასობრივი საზოგადოებისათვის. თრაკიაში ექსპლოატაციის ფორმები ძირითადად წარმოდგენილია ორი სახით. პირველი — ეს

³⁸ მ. ი ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 788.

³⁹ М. П. И н а д з е, Причерноморские города..., გვ. 164, 165.

⁴⁰ Т. Д. З л а т к о в с к а я, О формах эксплуатации в европейских раннеклассовых обществах Фракии, ВП, 1968, № 7, გვ. 103 და შემდ.

არის თავისუფალ მეთემეთა ექსპლოატაცია მეფის, მისი საგვარეუ-
ლოსა და სხვა წარჩინებულ პირთა მიერ. მიწის მუშაკი — მეთემე
გადასახადის სახით იხდიდა ზედმეტ პროდუქტს. მიწათმოქმედის
თავისუფლება უზრუნველყოფილი იყო მისი თემისადმი კუთვნი-
ლებით, ამასთან დაკავშირებით იგი ფლობდა წარმოების საშუალე-
ბებსაც. სოფლის მეურნეობა, რომელიც თავისთავად ქვეყნის ეკო-
ნომიკის წამყვან დარგს წარმოადგენდა, ძირითადად სწორედ ამ თა-
ვისუფალ მეთემეთა შრომაზე იყო დამყარებული⁴¹

ამავე დროს შეინიშნება თემის დაშლა მცირე ოჯახებად და მდი-
დარ გვარებად.

მეორე, უფრო მძიმე ფორმა ექსპლოატაციისა იყო მონობა. იგი
წარმოდგენილია თრაკიაში მონათა მცირე რაოდენობით. მათი შრო-
მა ძირითადად გამოიყენებოდა საშინაო მეურნეობაში. ისინი ხში-
რად გვევლინებიან შინამსახურებადაც. მონის შრომის შეზღუ-
დული გამოყენება, რაც აღრეკლასობრივი საზოგადოებისათვის იყო
დამახსიათებელი, ძალზე მკვეთრად ვლინდება თრაკიაში⁴².

მონათმფლობელობის განვითარების შენელებულ ტემპს თრა-
კიაში, მკვლევართა აზრით, გარდა საშინაო ფაქტორებისა, განსა-
ზღვრავდა ისიც, რომ მონების დიდი რაოდენობა ინტენსიურად
გაყავდათ უფრო განვითარებულ ბერძნულ პოლისებში. როგორც
ჩანს, მონის გაყიდვა სხვა ქვეყანაში უფრო ხელსაყრელი იყო,
ვიდრე მათი გამოყენება ქვეყნის შიგნით⁴³. ოდრისთა სახელმწი-
ფოს შემდგომ ისტორიულ განვითარებას, თრაკიის ჩაბმას იმპე-
რიის მონათმფლობელურ სისტემაში, უნდა გამოეწვია მონის შრო-
მის ხვედრითი წონის ზრდა მის ეკონომიკაში.

საზოგადოების ზემოჩამოთვლილი ორი კატეგორიის (თავისუ-
ფალთა და მონათა) გარდა არსებობდა სხვა ფენებიც, რომელთა
მხოლოდ ნაწილია მკვლევართათვის ცნობილი. ზოგიერთნი, ისევე
როგორც მონები, მოკლებულნი იყვნენ თავისუფლებას, მაგრამ
ფლობდნენ წარმოების საშუალებებსა და იარაღს. ისინი თავისი
შრომის უდიდეს ნაწილს უზღიდნენ პირებს, რომელთა მორჩილე-

⁴¹ Т. Д. Златковская, О формах эксплуатации... გვ. 108.

⁴² Е. М. Штаерман, Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи, М., 1957, გვ. 32; Т. Д. Златковская, О формах эксплуатации..., გვ. 110.

⁴³ Chr. Dapov, Social and Economic Development of the Ancient Thracian..., გვ. 526, და შემდ.

ბაშიც იმყოფებოდნენ. აქვე შეინიშნება გარეეკონომიური იძულების სხვადასხვა ვარიანტი, მაგრამ ყველა ეს ფორმა ჯერ კიდევ არასრულყოფილი და დაუმთავრებელი სახითაა წარმოდგენილი⁴⁴.

მართალია, ჩვენ ძალზე მცირე მონაცემები გვაქვს კოლხეთის სოციალური წყობის დასახასიათებლად, მაგრამ მეზობელი იბერიის საზოგადოების შესწავლამ ძველადმოსავლური საზოგადოებების სოციალური სტრუქტურის ანალიზთან ერთად საფუძველი მისცა მკვლევართ (გ. მელიქიშვილი) გამოეთქვათ მოსაზრება, რომლის თანახმად კოლხეთში, როგორც იბერიაში, მონის შრომა არ თამაშობდა წამყვან როლს მატერიალური დოვლათის წარმოებაში⁴⁵. მკვლევართა მიერ აქ არსებული საზოგადოებები განიხილება, როგორც ადრეკლასობრივი, რომელთათვის დამახასიათებელია, უპირველეს ყოვლისა, მრავალწყობიანობა, როცა ერთმანეთის გვერდით თანაარსებობენ ექსპლოატაციის მონათმფლობელური და ფერდალური წესები. ამასთან ერთად მოსახლეობის ძირითად მწარმოებელ მასას შენარჩუნებული აქვს პირადი თავისუფლება და სამეურნეო საქმიანობაში დამოუკიდებელი მდგომარეობა⁴⁶.

უკანასკნელი ხანის არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ ვანის ნაქალაქარზე დაადასტურა ადრე გამოთქმული მოსაზრების სისწორე კოლხეთის საზოგადოებაში ექსპლოატაციის ადრეკლასობრივი ფორმების, მათ შორის თავისუფალ მეთემეთა და პატრიარქალური მონობის არსებობის შესახებ (ადრეანტიკურ ხანაში). ელინისტურ ეპოქაში ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში შეიმჩნევა მონის შრომის გამოყენების შედარებითი ზრდა⁴⁷.

ამრიგად, კოლხეთი, ისევე როგორც ოდრისთა სამეფო, განეკუთვნებოდა ადრეკლასობრივ სახელმწიფოთა ისეთ ტიპს, რომელთათვის დამახასიათებელი იყო დაწინაურებულ ეკონომიკასთან (სამონეტო სისტემის, ვაჭრობისა და ხელოსნური წარმოების განვითარებულ ფორმებთან) ერთად ტომურ-გვაროვნული ძლიერი ტრადიციების არსებობა, რაც თავის გამოხატულებას ჰპოვებს ამ სა-

⁴⁴ Т. Д. Златковская, Возникновение государства..., გვ. 157 და შემდ.

⁴⁵ გ. მელიქიშვილი, ძველი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური წყობილების საკითხი, „მაცნე“ (ისტორიის სერია), 1966, № 1, გვ. 52 და შემდ.

⁴⁶ გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 52 და შემდ., Т. К. Микеладзе, К вопросу о периодизации истории древней Колхиды. გვ. 126 და შემდ.

⁴⁷ Г. Лордкипанидзе, Колхида в VI—I вв. до н. э., Тб., 1978.

ზოგადოებების სოციალურ-ეკონომიკურ სტრუქტურაში, ასევე მათი
ლიტერატურული ორგანიზაციის ფორმებსა და სახელმწიფო წყობილების
სისტემაში.

М. П. ИНАДЗЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА ВО ФРАКЦИИ И В КОЛХИДЕ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ

Резюме

В статье рассмотрены пути и условия процесса возникновения и формирования государства у фракийцев и колхов в античную эпоху, а также их социально-экономическая структура и форма политической организации, проявившие много общих черт.

В результате сравнительного изучения рассмотренных процессов установлено, что кроме достаточно высокого уровня экономического развития как колхов так и фракийцев, проявившегося в создании единого экономического базиса, общей монетной системы и т. д., в окончательном становлении государств у колхов и фракийцев решающую роль играли и внешние факторы, военная угроза со стороны агрессивной Персии и т. д., что содействовало сплочению более слабых соседних племен вокруг колхов и одриссов в единые и обширные политические объединения.

Анализ имеющихся источников (письменных, нумизматических и археологических данных) показал, что создание значительной экономической общности как у колхов, так и фракийцев не означало еще наличия в стране прочных форм политической консолидации. Здесь еще долгое время сохранялись сильные родо-племенные традиции, племенные институты, что определяло как социально-экономическую структуру указанных обществ, их раннеклассовый характер (ограниченное применение рабского труда в ремесленном произ-

водстве и сельском хозяйстве), так и политическую организацию их государств, основанную на племенном принципе формирования основных административных единиц. Именно в этой двойственности принципов организации Одрисского и Колхидского царств (племенной и территориальной) улавливается основная общая характерная черта их политической структуры.

ნანა ხაზარაძე, გიორგი ცქიტიშვილი

ციხია-გორას კრამიტი

1971 წლიდან ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი გ. ცქიტიშვილი) სწავლობს კავთისხევის ციხია-გორას¹.

ციხია-გორა კომპლექსური ძეგლია. მასში შედის: ნასოფლარი, სამაროვანი და სამოსახლო გორა. ამ უკანასკნელზე ცხოვრება აღრებრინჯაოს ხანაში დაწყებულა, შემდეგ გვიანბრინჯაოსა და აღრე-რკინის ხანაში გაგრძელებულა და ძველ და ახალ წელთაღრიცხვათა მიჯნამდე არ შეწყვეტილა. ჯერჯერობით ყველაზე უკეთ III ფენა შესწავლილი. იგი ძვ. წ. IV—III საუკუნეებით თარიღდება. უფრო ზუსტად, ამ ფენაში დადასტურებული ნაგებობების აშენების დროდ ძვ. წ. IV საუკუნეა მიჩნეული, ხოლო ნგრევისა — ძვ. წ. III ს. პირველი ნახევარი.

III ფენაში გამოვლენილია რთული კომპლექსი, რომლის 13 სათავსო უკვე გათხრილი და შესწავლილია. გაირკვა, რომ ძვ. წ. IV ს-ში გორის თხემს ალიზის აგურით ნაშენი გალავანი შემოუყვებოდა. გათხრილი ნაგებობებიდან ცენტრალური შენობა ტაძრადაა გაგებული. დანარჩენი შენობებიდან იგი საკუთარი, დამოუკიდებელი გალავნითაა გამოყოფილი. ტაძრის წინ, ეზოში, ქვით ნაგები

¹ ციხია-გორა მდებარეობს დღევანდელი კავთისხევის უბნის ჩოჩეთის განაპირას, კასპისკენ მიმავალ გზაზე, მდ. კავთურას მარცხენა სანაპიროზე, იქ საღაც შეეწყალა კავთურას უერთდება. გეომორფოლოგიური თვალსაზრისით ციხია-გორა ამოზიდული ტიპის გორებს განეკუთვნება. სადღეისოდ მისი სიმაღლე 12 მ. უდრის, ხოლო თხემის ფართობი — 100×40 მ²-ს. იხ. ზ. შ ა ტ ბ ე რ ა შ ვ ი ლ ი, გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები, „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, 1972“ (მოკლე ანგარიშები), თბ., 1973, გვ. 61.

ოთხკუთხა, ორ მეტრამდე სიმაღლის საკურთხეველია აღმართული. ტაძრის გალავნის კედელზე აღმოსავლეთის მხრიდან სატაძრო ბედელია მიდგმულ-მიშენებული. ჩრდილოეთიდან ტაძარს 90 მ² ორსართულიანი ერთი შენობა ეკვრის, რომელიც პირობითად სასახლედაა გააზრებული. ტაძრისა და სასახლის კედლები 3,5 მეტრის სიმაღლემდე უხეშად დამუშავებული კლდის ქვითაა ნაგები. შემდეგ კედლის წყობა ალიზის აგურებით არის აყვანილი. კედლის სისქეში კონსტრუქციული განივი ძელებია დატანებული. სატაძრო ბედელი მთლიანად ალიზის აგურებითაა ნაგები, ტაძრის გალავანი კი ქვით².

ციხია-გორა III კრამიტის სიმრავლით ხასიათდება. კრამიტი ორგვარია — ბრტყელი (სოლენები) და ღარისებრი (კალიბტერები). ისინი ძირითადად ანტიკურ მცირე აზიაში საყოველთაოდ ცნობილი ტიპისაა³. ციხია-გორაზე დადასტურებულია წითლად შეღებილი და შეუღებავი კრამიტის ორივე ტიპი. ბრტყელი კრამიტი უყალიბოდაა მოჭრილი ფიცარზე; გვერდები და საბჯენი ქიმები ხელით აქვს აკეცილ-გამოყვანილი. ღარისებრი კრამიტი ქობუნაზე, ანუ ბოყვზეა დამზადებული⁴. ციხია-გორას ბრტყელი კრამიტის ზომები ძირითადად მერყეობს: სიგრძე — 48—52 სმ, სიგანე ქვემო

² დაწვრილებით იხ. გ. ც ქ ი თ ი შ ვ ი ლ ი, კავთისხევის „ციხია-გორა“, „მეგლის მეგობარი“, № 46, თბ., 1977; Г. Г. Ц к и т и ш в и л и, Результаты работ на «Цихиа-гора» (1971—1974 гг.), «Краткие сообщения», № 151, М. 1977, გვ. 87—93.

³ ანტიკური ხანის კრამიტის შესახებ იხ.: В. Ф. Г а й д у к е в и ч, Строительные керамические материалы Боспора, ИГАИМК, вып. 104, 1935, გვ. 260 და შემდ.; Б. Н. Г р а к о в, Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее, იქვე, გვ. 202 და შემდ.; В. Ф. Г а й д у к е в и ч, История античных городов Северного Причерноморья; იხ. «Античные города Северного Причерноморья», М.-Л., 1955, გვ. 23 და შემდ.; ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 44 და შემდ.; ი. ვ ა გ ო შ ი ძ ე, ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან, „საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე“, XXVIII, 1967, გვ. 77—80; მისივე, სამადლოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1972 წ. მუშაობის ანგარიში, „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები“, IV; И. А. Б а б а е в, Античная черепица Кавказской Албании, СА, № 2, 1974, გვ. 48 და შემდ. დაინტერესებული მკითხველი ამ შრომებში ნახავს ლიტერატურაზე სათანადო მითითებებსაც.

⁴ ქართული კრამიტის დამზადების ტექნიკისათვის იხ. ლ. ბ ო ქ ო რ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული კერამიკა, I, თბ., 1946, გვ. 150; ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 49 და შემდ.

მინერალოგმა თ. მორჩაძემ ლაბორატორიულად შესწავლა ციხია-გორას კრამიტისა და აქაურივე სხვა კერამიკული ნაწარმის თიხები და დაადგინა, რომ კრამიტი დამზადებულია იმ ნედლეულით, რომელიც კავთისხევში, ახალქალაქში, ხოვლესა და მეტეხში მოიპოვება.

ამგვარად, ციხია-გორას კრამიტის ადგილობრივი წარმომადგენლობა ეჭვს არ იწვევს. ეს მით უფრო სარწმუნოა, რომ სრულიად იდენტური კრამიტები აღმოჩენილია სამადლოს, ნასტაკისისა და სარკინეს თანადროული ნაქალაქარების გათხრებისას და მკვლევართა მიერ მიჩნეულია ადგილობრივ კრამიტებად⁶.

ნაგებობათა შესწავლის დროს მოპოვებული კერამიკული მასალა ძირითადად წითლად გამომწვარი, წითლად შეღებილი და წითელი საღებავით მოხატული სხვადასხვანაირი ჭურჭლითაა წარმოდგენილი. ეს კერამიკა უფლისციხის, სამადლოსა და ნასტაკისის არქეოლოგიური გათხრებით კარგად ცნობილი და ძვ. წ. IV—III სს-ით დამაჯერებლად დათარიღებული ჭურჭლის იდენტურია. ციხია-გორა III კერამიკის ამ თარიღს მხარს უჭერს მომდევნო კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი შავად გამომწვარ-გაპრიალებული პროფილირებული ჯამები და დოქები, რომლებიც კარგად თარიღდებათ ძვ. წ. III—II სს-ით⁷.

ამგვარად, ძეგლის სტრატეგრაფიული მონაცემები ჩვენთვის საინტერესო III ფენის დათარიღებას ძვ. წ. IV სს-ით უჭერს მხარს. ამავე თარიღს მხარს უჭერს „სასახლეში“ 1974 წელს აღმოჩენილი ქვისგან გამოთლილი სვეტის თავი, რომელიც ურთიერთ-ზურგმუქცეულ, ფეხებმოკეცილ ნახევარხარების გამოსახულებას

⁵ იხ. «Краткие сообщения», № 151, გვ. 90, ნახ. 3, 2.

⁶ ი. ვ ა გ ო შ ი ძ ე, ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან, გვ. 79 და შემდ. ი. ვაგოშიძის აზრით, სამადლოს კრამიტი საშუალებდო ფორმა მცხეთურსა და ქართული კრამიტის ბერძნულ პროტოტიპებს შორის. იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 80; თ. მ ო რ ჩ ა ძ ე, ანტიკური ხანის კერამიკა ქართლში, თბ., 1979, გვ. 51.

⁷ დ. ხ ა ხ უ ტ ა ი შ ვ ი ლ ი, უფლისციხე. II, თბ., 1970, გვ. 56 და შემდ.; განსაკუთრებით საყურადღებოა ნასტაკისის გათხრები, სადაც ამგვარი ჭურჭელი ზუსტად არის დათარიღებული ატიკური იმპორტით. იხ. Ал. Б о х о ч а д з е, Настакиси, Саркинэ, Дзалиси — города Иберии античной эпохи (некоторые результаты полевых исследований), «Краткие сообщения», № 151, გვ. 94—95.

წარმოადგენს. მსგავსი სვეტის თავები მხოლოდ აქემენიდური ირანიდან და, კერძოდ, პერსეპოლისისა და სუზის არტაქსერქსე II-ის (ძვ. წ. 404—359 წწ.) სასახლეებიდან არის ცნობილი⁸.

ციხია-გორა III ფენის ზემომოტანილი თარიღები (მისი, აშენებისა და ნგრევისა) არქეომაგნიტური მეთოდით კრამიტისა და ალიზის აგურის შესწავლის შედეგებითაც მტკიცდება. რაკი III ფენის დროინდელი ციხია-გორა ძლიერი ხანძრის შედეგადაა განადგურებული, რომლის დროსაც ალიზის აგურები თავისი შემაკავშირებელი თიხის ხსნარებით გამოიწვა, ხოლო კედლის ქვები დასკდა, კრამიტის ნიმუშები აღებულ იქნა იმ ადგილებიდან, სადაც ხანძარი ნაკლებ გამანადგურებელი იყო და ამდენად ნიმუშებს მეორადი გამოწვა არ განუცდიათ. არქეომაგნიტური მეთოდით ციხია-გორა III კრამიტისა და ალიზის შესწავლის შედეგად ზ. ჭელიძემ ასეთი თარიღები მიიღო: კრამიტის გამოწვისათვის ძვ. წ. V ს., ხოლო კომპლექსის განადგურებისა (გამომწვარი ალიზის მიხედვით) — ძვ. წ. III ს. ორივე შემთხვევაში ცდომილება ნავარაუდევია ± 50 წელი.

სამაღლოში, ხიზანანთგორაზე, ნასტაკისში კრამიტის დიდი რაოდენობით აღმოჩენა იმთავითვე განიხილებოდა როგორც მცირე აზიასთან ანტიკური იბერიის მჭიდრო ურთიერთობის მანიშნებელი⁹. ამ თვალსაზრისით ციხია-გორას მონაპოვარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს¹⁰.

მიუხედავად იმისა, რომ ციხია-გორა მრავალი ნიშნით აქემენიდური კულტურის წრეში ეჭვება (როგორც აღინიშნა, ციხია-გორაზე აღმოჩენილი სვეტის თავი ზუსტ ანალოგიებს სწორედ აქემენიდური სუზის არქიტექტურაში პოულობს), კრამიტს აქემენი-

⁸ «Краткие сообщения», № 151, გვ. 90, იქვე სურ. 2, 1.

⁹ იხ. მაგალითად, ი. გაგოშიძე. ელინისტური ხანის მასალები სამაღლოდან, გვ. 80.

¹⁰ აღნიშნულ ხანაში იბერიაში კრამიტის გამოჩენა შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ცნობილია, რომ სწორედ ძვ. წ. V—IV საუკუნეებია მცირე აზიასა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში კრამიტის წარმოების აყვავების ხანა (მიუხედავად იმისა, რომ ბერძნულ სამყაროში კრამიტი უკვე ძვ. წ. VII ს-იდან იყო ცნობილი). საგულისხმოა, რომ სინოპში ექსპორტისათვის გამოიხეული კრამიტის დაღამღვა ძვ. წ. IV ს. 70—60-იანი წლებიდან ივარაუდება. იხ. В. И. Цехмистренко, Синопские керамические клейма с именами гончарных мастеров, СА, 3, 1960, გვ. 57 და შემდ.; И. Б. Брашинский, Экономические связи Синопы в IV—II вв. до н. э., «Античный город», М., 1963.

დური ირანიდან შემოსულად ვერ განვიხილავთ იმ უბრალო მიზეზების გამო, რომ ეს სამშენებლო მასალა აქემენიდური არქიტექტურისათვის უცხო დარჩა. კრამიტის მიმწოდებელი ვერც მეზობელი არმენია იქნებოდა, რადგან მიუხედავად იმისა, რომ წინაელისისტურ ხანაში მის ტერიტორიაზე არაერთი ქალაქური, სატაძრო თუ კომპოლისური ხასიათის დასახლება არსებობდა (არმავირი, ვანი, ერებუნი, ანისი-კამახი, ერიზა, არტაშატი და სხვა) არმენიაში კრამიტი პირველად ძვ. წ. II ს-ში იქნა გამოყენებული არტაშატის მშენებლობისას. ტბოლოგიურადაც ეს კრამიტი განსხვავებულია ციხია-გორულისაგან¹¹. ჭერჭერობით გამორიცხული უნდა იყოს შავიზღვისპირეთიდან იბერიაში კრამიტის გავრცელებაც, მიუხედავად იმ დიდი როლისა, რომელიც სინოპს და პონტოს ჰერაკლესაჰქონდათ ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის კრამიტით მომარაგების საქმეში.

გასათვალისწინებელია, რომ ციხია-გორაზე, სადაც კრამიტის ფართო ათვისების სურათი საკმაოდ დამაჯერებლადაა წარმოდგენილი, არ არის დადასტურებული სამხრეთ, დასავლეთ, აღმოსავლეთ და ჩრდილო შავიზღვისპირული კრამიტის არც ერთი ცალი. ჭერჭერობით არ ვხვდებით მათ მინაბაძებსაც.

ყოველივე ზემოაღნიშნულს იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ იბერიაში და, კერძოდ, ციხია-გორაზე კრამიტი, უკეთ კი, კრამიტის დამზადების წესი მცირე აზიასთან უშუალო კულტურული ურთიერთობის გზით შემოვიდა ძვ. წ. V—IV სს-ში¹². გამორიცხული არ გვეჩვენება ვარაუდი, რომლის თანახმადაც კულტურული კონტაქტები მცირე აზიასა და იბერიას შორის უნდა განხორციელებულიყო იმ სამხრეთის გზით, რომელიც მტკვრის ვიწრობებზე გადიოდა და რომელსაც სტრაბონი იბერიაში ოთხ ძირითად შესასვლელს შორის ასახელებს (Strabo, XI, III, 5).

მცირე აზიასთან უშუალო კონტაქტების საშუალებით უნდა მომდინარეობდეს ციხია-გორას კრამიტზე დადასტურებული ასოწინებებიც. ნიშნები დატანილია სველ კრამიტზე, გამოწვამდე, სწრაფად, გაკრული ხელით, თითოთ, იშვიათად წვეტიანი საგნით (ჩხი-

¹¹ Г. А. Т и р а ц я н, Новые археологические материалы послеурартского времени на территории Западной Армении (Турция) и их место в истории древнеармянской культуры, კრებულში: «Древний Восток», Ереван, 1976, გვ. 134 და შემდ.

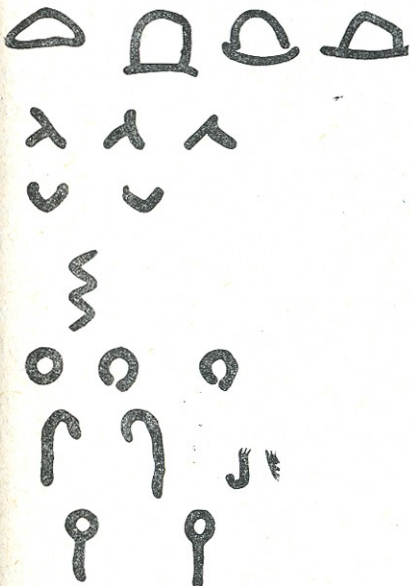
¹² შდრ. И. А. Б а б а е в, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

რიოთ?). მართალია, ჯერჯერობით ჩვენს ხელთ არსებული ნიშნების რაოდენობა მცირეა, მაგრამ უკვე ახლაც ძველი ბერძნულიდან მათი მომდინარეობა საეჭვო არ უნდა იყოს (იხ. ქვემოთ).

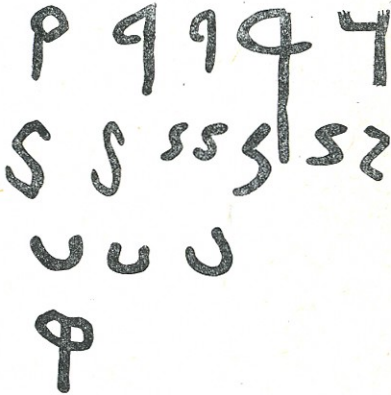
ამ თვალსაზრისით, უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას იმსახურებს ამ ასო-ნიშანთა შორის „ფი“-სა და „ომეგა“-ს არსებობა, რომლებიც „ხი“-სთან ერთად სწორედ ძველი ბერძნულისა და ამ უკანასკნელისაგან მომდინარე მცირეაზიური ანბანების (ფრიგიულის, ლიდურისა და სხვ.) კუთვნილებას წარმოადგენენ ფინიკიურ-სემიტურისაგან განსხვავებით.

დღემდე შესწავლილ კრამიტზე 12 ბერძნული ანბანური ნიშანია გამოვლენილი. ესენია: Δ, λ, ν, ξ, ο, π, ς, ρ, σ, υ, φ, Ω. სადღეისოდ სულ 141 ნიშანია აღნუსხული, აქედან 109 — კალიბტერზე და 32 სოლენზე (სურ. 1—2).

პალეოგრაფიული ანალიზის გზით აღნიშნული ნიშნების დათარიღება დიდ სიძნელებთანაა დაკავშირებული. საქმეს ართულებს ადგილობრივი სინქრონული ბერძნული წერილობითი ძეგლების სრული უქონლობა¹³. კარგ შედეგს მოგვცემდა ალბათ სინ-

სურ. 1

სურ. 2

¹³ ცნობილია, რომ ამა თუ იმ ეპიგრაფიკული ძეგლის პალეოგრაფიული ანალიზის დროს დამწერლობის ლოკალური ვარიანტების გათვალისწინებას არსებითი

ქრონული ძველი ბერძნული კურსივის ნიმუშებთან ჩვენთვის
ნიშნების შედარებითი შესწავლა¹⁴, მაგრამ კვლევის ეს გზა გამო-
რიცხულია, რადგან ციხია-გორას ჩვენთვის საინტერესო კრამიტი
ძვ. წ. IV ს-ით თარიღდება, ხოლო ბერძნული კურსივის ყველაზე
ადრეული ნიმუშები ძვ. წ. IV ს. დასასრულსა და ძვ. წ. III ს.
დასაწყისს განეკუთვნება¹⁵. დიდი დახმარების გაწევა შეეძლო სინ-
ქრონულ ადგილობრივ ბერძნულ გრაფიტოსთან ჩვენი ასო-ნიშნე-
ბის შედარებასაც, მაგრამ ამგვარი მასალაც ჯერჯერობით არ ჩანს¹⁶.

ასო-ნიშანთა პალეოგრაფიული ანალიზის გზით ამ უკანას-
კნელთა დათარიღებას ისიც აბრკოლებს, რომ ჩვენს ხელთ მხო-
ლოდ ცალკეული ნიშნებია და არა სიტყვები ან გაბმული ტექსტე-
ბი.

ციხია-გორას კრამიტზე დამოწმებული ასო-ნიშნები, როგორც
წესი, ვარიანტებითაა წარმოდგენილი. მათი გათვალისწინება საშუა-
ლებას გვაძლევს გამოვყოთ ამ ასო-ნიშნებისათვის დამახასიათებ-
ელი რამდენიმე თავისებურება: 1. არ არის სტანდარტიზებული ასო-
ნიშანთა არც ფორმა და არც ზომა; 2. იგრძნობა ტენდენცია ასო-
ნიშანთა ფორმის მომრგვალებისაკენ, რაც ალბათ წერის ტექნიკი-
თაა შეპირობებული (იხ. ზემოთ); 3. „ომიკრონი“, რომელიც 26-
ჯერ გვხვდება, ყოველთვის არ არის შეკრული (სურ. 1—2). ამ მო-
ყვანილობის „ომიკრონს“ ვხვდებით როგორც ძვ. წ. V—IV სს. ბერ-
ძნულ გრაფიტოებში, ასევე ძვ. წ. VIII—VI სს. დათარიღებულ ძეგ-
ლებზე; 4. „სიგმა“ (იგი 12-ჯერაა დადასტურებული), რომელიც გან-
საკუთრებული მრავალფეროვნებით გამოირჩევა, პარალელებს პოუ-
ლობს, ერთი მხრივ, უძველეს ბერძნულ წარწერებში, ძვ. წ. VIII—VI
სს-ით რომ თარიღდებიან და, მეორე მხრივ, ძვ. წ. V—IV სს. ეპიგრა-
ფიკის ნიმუშებში; 5. „პი“ ნიშანდობლივი მოკლე მარჯვენა ფეხით
დამახასიათებელია დროის საკმაოდ დიდი პერიოდის (ძვ. წ. VIII—II

მნიშვნელობა ენიჭება. იხ. А. Н. Болтунова, Т. И. Книпович, Очерк истории греческого лапидарного письма на Боспоре, НЭ, М., 1962, გვ. 4 და შემდ.

¹⁴ Э. Р. Штерн, Граффити, Записки Одесского общества истории и древности, 1908, 24, გვ. 5 და შემდ.; И. И. Толстой, Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья, М.-Л., 1953.

¹⁵ Fr. G. Kenyon, The Paleography of Greek papyri, Oxford, 1899.

¹⁶ ცნობილია, რომ ცალკეული ასო-ნიშნის აბსოლუტურ და შეფარდებით ზომებს ხშირად დამატარიღებელი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს. ამავე მიზანს ემსახურება მართლწერისა და გრამატიკული (სინტაქსური თუ ფონეტიკური) ფორმების ანალიზის შედეგებიც და სხვ.

სს.) ბერძნული წარწერებისათვის; 6. ყურადღებას იმსახურებს ჩვენთვის საინტერესო ნიშნებს შორის „კოპა“-ს არსებობაც (იგი ხუთგზის შეგვხვდა), რომელიც კლასიკურ ბერძნულ ანბანში მხოლოდ რიცხვითი მნიშვნელობით იხმარებოდა, მაგრამ დასავლურ-ბერძნულ და კარიულ ანბანებში მას ფონეტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა: დასავლურ-ბერძნულში იგი „kh“-ს, ხოლო კარიულში „he“, „khe“ ბგერებს გადმოსცემდა¹⁷; 7. „დელტა“-ს ვარიანტი, რომელიც თავის მხრივ სხვადასხვა ფორმითაა დადასტურებული, ადგილობრივ შემუშავებულ ლოკალურ ნიშუმს უნდა წარმოადგენდეს („დელტა“ სულ 42-ჯერ გვხვდება); 8. კრამიტზე ყოველთვის არ არის მტკიცედ დაცული ასო-ნიშანთა მიმართულება. კერძოდ, „რო“, „პი“ და „სიგმა“ ზოგ შემთხვევაში ნეგატიურია. განსაკუთრებით ეს „რო“-ს შეეხება. მისი ნიშნები უმთავრესად თავით მარცხნივაა მიბრუნებული, რაც ძვ. წ. IV ს. ბერძნული დამწერლობისათვის ჩვეულებრივ მოვლენად ვერ ჩაითვლება¹⁸. ციხია-გორას კრამიტზე ჯერჯერობით „რო“-ს სულ ცოტა ხუთი ვარიანტი დასტურდება, რაც ალბათ იმაზე უნდა ლაპარაკობდეს, რომ აღნიშნული ნიშანი

¹⁷ В. В. Шеворошкин, Исследования по дешифровке карийских надписей, М., 1965, ტაბ. 3.

¹⁸ ცნობილია, რომ როგორც არქაული ბერძნული დამწერლობისათვის (რომელიც დიდ მსგავსებასა და სიახლოვეს ავლენს ჩრდილოეთ სემიტურთან), ასევე უფრო მოგვიანო ხანის, კერძოდ, ძვ. წ. VII—VI სს. ბერძნული დამწერლობისათვის „რო“ თავისი სემიტური პროტოტიპის „რეშ“-ის იდენტურია. თავი მას მარცხნივ აქვს მობრუნებული; ასეა ეს ასო-ნიშანი წარმოდგენილი უძველეს ბერძნულ წარწერებში თეროსიდან, ათენიდან, წარწერაში აპოლონისადმი რომა მიძღვნილი, წარწერებში კრეტადან, ნაქსოსიდან და სხვა ცენტრებიდან. ყველა აღნიშნული წარწერა მარჯვნივ მარცხნივ იკითხება. ძვ. წ. VI—V სს. იმ წარწერებში, რომლებიც ბუსტროფედონის ნიშუმებს წარმოადგენენ (ასე მაგალითად, ბერძნულ ენაზე შედგენილ უძველესი ხელშეკრულების ტექსტში) „რო“-ს, ბუნებრივია, ორივე პოზიციაში ვხვდებით: თავით მარცხნივ, სემიტური „რეშ“-ით და მარჯვნივ, კლასიკური ბერძნული „რო“-სავით. ტრადიციულ პოზიციას იკავებს „რო“ მხოლოდ ძვ. წ. VI ს. დასასრულსა და ძვ. წ. V ს. დასაწყისში, წარწერებში, რომლებიც მარცხნივ მარჯვნივ იკითხება (აბუ-სიმბელისა და პისისტრატეს საკურთხევლის წარწერები)- ძვ. წ. 403 წლიდან მოყოლებული, როდესაც იონური ანბანი ოფიციალურად იქნა მიღებული ათენში, „რო“-ს პოზიცია, როგორც წესი, აღარ იცვლებოდა. თავი მას მარჯვნივ ჰქონდა მობრუნებული (იხ. Д. Дирингер, Алфавит, М., 1963, გვ. 522 და შემდ.). ლიდურსა და კარიულ ანბანებში „რო“ სემიტურ „რეშ“-ს იმეორებდა. ამ მიზეზით დიდ მსგავსებას ავლენს ჩვენთვის საინტერესო ასო-ნიშანთან. იგივე შეიძლება ითქვას ეტრუსკული ანბანის იმავე ასო-ნიშანზეც. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ რაკი ჩვენთვის საინტერესო ვარიანტებში „რო“, „პი“ და „სიგმა“ ორივე პოზიციაშია დადასტურებული, ხოლო ლიდურსა, კარი-

სხვადასხვა პირის მიერაა კრამიტზე დატანილი (ჩვენს ამ ვიზუალურ დაკვირვებას ასო-ნიშანთა დაქტილოსკოპიური ანალიზი მავალში, ვფიქრობთ, უფრო დააზუსტებს). თითქოს გამორიცხული უნდა იყოს ოსტატის მიერ დაშვებული დაუდევრობით ან შეცდომით ამ ვარიანტების არსებობის ახსნა. მით უმეტეს, რომ იგივე ვითარებას ვხედავთ „პი“-სა და „სიგმა“-ს ვარიანტებშიც (თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ აქ შეფარდება მარჯვნივ მობრუნებული ნიშნების სასარგებლოდ წყდება).

აქ გასათვალისწინებელია, ალბათ, მცხეთასა და ვანში აღმოჩენილ კრამიტზე დადასტურებული ასო-ნიშნებიც: ვანურ კრამიტზე „რო“ ორივე მიმართულებითაა წარმოდგენილი, ამასთანავე მცხეთურ და ვანურ კრამიტზე არაერთგზისაა დამოწმებული „კოპა“-ს აღმნიშვნელი ასო-ნიშანიც.

ამგვარად, ციხია-გორას კრამიტზე გამოვლენილი ნიშნების შესწავლიდან ჩანს, რომ ციხია-გორას კერამიკულ ანბანს ახასიათებს მრავალი ნიშანი, რაც ძირითადად ასო-ნიშანთა არამყარ ორიენტაციაში, „დელტა“-ს გრაფიკის თავისებურებასა და „კოპას“-ს გამოყენებაში გამოიხატება. მანამ სანამ ხელთ არ გვექნება ნიშნების მეტი რაოდენობა, ძნელია დაბეჯითებით ამ ანბანის ხასიათზე საუბარი, თუმცა უკვე ახლაც გამორიცხული არ არის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც ციხია-გორას კრამიტისათვის გამოყენებული ანბანური სისტემა, გენეტიკურად უკავშირდება რა ძველბერძნულს, წარმოადგენს ამ უკანასკნელის ისეთ ლოკალურ ვარიანტს, რომელიც კლასიკური ბერძნულისაგან განსხვავებით არქაიზმებით ხასიათდება.

რაც შეეხება ციხია-გორას კრამიტზე დატანილ ასო-ნიშანთა ფუნქციას, უნდა აღინიშნოს შემდეგი:

ასო-ნიშნები ციხია-გორაზე აღმოჩენილი ორივე ტიპის კრამიტისათვისაა დამახასიათებელი, როგორც ბრტყელისათვის (სოლენისათვის), ასევე ღარიანისთვისაც (კალიბტერისათვის). იგივეს ვერ გიტყვით სინოპური ან პერგამონული კრამიტის შესახებ, სადაც

ულსა და ეტრუსკულში მხოლოდ ნეგატიურში, სემიტური პროტოტიპის მსგავსად, ამიტომ ჩვენი ასო-ნიშნების გენეტიკური კავშირი აღნიშნულ დამწერლობებთან საეჭვო უნდა იყოს, მით უმეტეს, რომ ჩვენსა და ჩამოთვლილ ანბანურ სისტემებს შორის მთელი რიგი სხვა უფრო არსებითი ხასიათის განსხვავებაც შეიძლება. იხ. В. В. Ш е в о р о ш к и н, Исследования по дешифровке карийских надписей, გვ. 17 და შემდ.; О. К е р н, Inscriptiones Graecae, Вонпае, МСМ XIII, გვ. 7 და შემდ.

დამლა მხოლოდ ბრტყელ კრამიტს ესმოდა, ხოლო კალიბტერს — არა. ძვ. წ. IV ს-ში სინოპში დამლით ინიშნებოდა კრამიტის ყოველგვარ ეგზემპლარი (მხედველობაში გვაქვს ექსპორტისათვის გამიზნული კრამიტი)¹⁹. ციხია-გორას კრამიტი ამ მხრივაც განსხვავებული ჩანს, რადგან ასო-ნიშნები აქ ბრტყელი და ლარიანი კრამიტის მხოლოდ ერთი ნაწილისათვისაა დამახასიათებელი. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში დამლა უკეთდებოდა როგორც ბრტყელს, ასევე ლარიანსებრ კრამიტს. ამ მხრივ იგი ციხია-გორას კრამიტის მსგავსია. მაგრამ ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით შავიზღვისპირეთის ადგილობრივი კრამიტის (ისევე როგორც სინოპური ბრტყელი კრამიტის) ყველა ეგზემპლარი დამლითაა აღნიშნული.

სინოპურის, პერგამონულისა და ბოსფორულისაგან განსხვავებით, სადაც დამლას მკაცრად განსაზღვრული ადგილი ჰქონდა (ბრტყელ კრამიტს დამლა უკეთდებოდა ზედაპირზე, ცენტრალურ ადგილას. დამლას თავისი ადგილი ჰქონდა განკუთვნილი კალიბტერზეც²⁰), ციხია-გორას კრამიტზე ასო-ნიშნის ადგილი ნორმირებული არ არის, თუმცა იგი უმთავრესად კრამიტის ზედაპირზეა დატანებული.

მცირე აზიისა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის კრამიტს, ისევე როგორც ციხია-გორაზე აღმოჩენილს, დამლა და ასო-ნიშნები უკეთდებოდა სველს, გამოწვამდე. განსხვავება ამ შემთხვევაში იმაშია, რომ დამლა საგანგებოდ დამზადებული საბეჭდავით ხდებოდა, ხოლო ჩვენთვის საინტერესო ასო-ნიშნებს სახელდასვლოდ თითოთი ან ჩხირით სვამდნენ.

დაბოლოს, ციხია-გორას კრამიტზე მხოლოდ თითო ნიშანია დადასტურებული, ხოლო დამლა ორი ან მეტი სიტყვისაგან შედგებოდა (იგი, როგორც წესი, გვიჩვენებს, თუ ვისი სახელითაა მოჭრილი კრამიტი)²¹.

¹⁹ დადამღვის ამგვარი წესი, როგორც ჩანს, შეპირობებული იყო იმით, რომ, როგორც წესი, კრამიტს წყვილად ყიდდნენ, უფრო სწორად ბრტყელსა და კალიბტერს ყიდდნენ წყვილ-წყვილად: სამშენებლო ტექსტებში ხშირადაა დამოწმებული ტერმინი: *ἄσχη* და *ἐπιτύχος* რაც სწორედ წყვილს ნიშნავს. იხ. *И. Б. Брашинский*, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 132.

²⁰ *Б. Ф. Гайдукевич*, *Строительные керамические материалы Боспора*, გვ. 284 და შემდ.

²¹ *Б. Ф. Гайдукевич*, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 287 და შემდ.: *Б. Н. Граков*, *Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов*, *М.*, 1929, გვ. 5 და შემდ.

ამგვარად, მცირეაზიურ (პერგამონულ, სინოპურ), ბოსფორულ და ციხია-გორას კრამიტს შორის საერთო ისაა, რომ ყველგან იგი ნიშნითაა აღნიშნული; ციხია-გორაზე ასო-ნიშნით, ხოლო მცირე აზიასა და ბოსფორში — დამლით. განსხვავება, და თანაც არსებითი ხასიათისა, დამლისა და ასო-ნიშნის ფუნქციაში იმალება: დამლა, ანუ «фабричная марка» კრამიტის კუთვნილებას განსაზღვრავდა, ხოლო ასო-ნიშანი ციხია-გორას კრამიტს დათვლის მიზნით უკეთდებოდა (იხ. ქვემოთ).

სამადლოში აღმოჩენილ კრამიტზე, რომელიც როგორც ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ასევე ტიპოლოგიურადაც ყველაზე ახლო დგას ციხია-გორას კრამიტთან, ნიშნები იშვიათად გვხვდება, ისიც მხოლოდ სოლენის აკეცილ გვერდზე, შვერილის მიძერწვის ადგილას²².

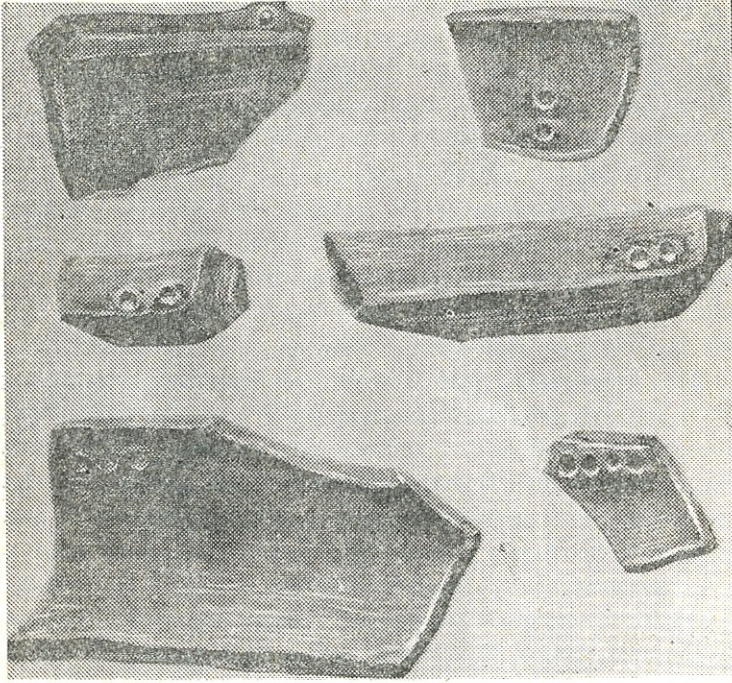
რაც შეეხება უფრო გვიანდელი ხანის (ძვ. წ. II—I სს.) კრამიტს დედოფლის მინდორზე რომაა მოპოვებული, მასზე ნიშნები ან მხოლოდ ღრმულების სახითაა დასმული შვერილების წინ ან უკან (კალიბტერზე) და აკეცილი გვერდის შვერილზე (ბრტყელ კრამიტზე), ანდა ჭდეული ჯვრებითაა წარმოდგენილი²³.

მცხეთაში აღმოჩენილ კრამიტზე (რომელიც ციხია-გორას კრამიტზე ბევრად უფრო ახალგაზრდაა), ისევე როგორც ჩვენთვის საინტერესო ობიექტზე, მხოლოდ ასო-ნიშნებია დადასტურებული და არა დამლები. ირ. ციციშვილის თანახმად, კრამიტის უმეტესობას (როგორც ბრტყელს, ასევე ღარისებურსაც) ნიშანი გააჩნია. ა. აფაქიძის მიხედვით, ბაგინეთის თითქმის ყველა ღარიან კრამიტს აქვს სათანადო ნიშანი, ბრტყელს კი ძალზე იშვიათად. მცხეთურ კრამიტზე ნიშნის დასმის ადგილი მკაცრადაა განსაზღვრული: ბრტყელ კრამიტზე იგი ქვემო ნაწილის შიდა ზედაპირზეა გამოსახული, ხოლო ღარისებრ კრამიტზე ზურგზე უკეთდებოდა, უშუალოდ ქიმის ფუძესთან. მცხეთურ კრამიტზე ნიშანი, ძირითადად, წვეტიანი საგნით კეთდებოდა, კრამიტის გამოწვამდე, ნედლ თიხაზე. ნიშნის თითოთ დატანის შემთხვევები კი, იშვიათია. ხოლო ციხია-გორას კრამიტზე პირიქით, ასო-ნიშანთა უმთავრესი ნაწილი სწორედ თითითაა დატანილი. განსხვავებულია მცხეთური და ციხია-

²² ი. გაგოშიძე, ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან, გვ. 78 და შემდ.

²³ ი. გაგოშიძე, სამადლოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1972 წლის მუშაობის ანგარიში, გვ. 71.

გორას კრამიტზე დამოწმებული ნიშნების შემადგენლობაც. ციხია-
გორას კრამიტზე უმთავრესად ანბანური ნიშნებია დადასტურებუ-
ლი (თუმცა გვხვდება კრამიტის ისეთი ეგზემპლიარებიც, სადაც

ნახ. 3

ხელოსანს წერტილები და თითის ანაბეჭდები დაუსვამს სურ. 3)²⁴.
მცხეთურ კრამიტზე ნიშნების მხოლოდ ერთი ნაწილი შეიძლება
დაბეჭითებით იყოს იდენტიფიცირებული როგორც ბერძნული ან-
ბანური ნიშანი. ესენია: „ალფა“, „ლამბდა“, „კოპა“, „იოტა“ და
რომელიც, შესაძლოა, ასევე ანბანური წარმომავლობისა იყოს (მის
მნიშვნელობაზე კვიპროსულ, ფრიგიულ და ეტრუსკულ დამწერ-
ლობაში არაერთი მოსაზრებაა მკვლევართა მიერ გამოთქმული).
მცხეთურ კრამიტზე ვხვდებით ხაზების სხვადასხვა კომბინაციას,

²⁴ ისიც საინტერესოა, რომ ასეთი წერტილები და ნათითურები ერთიდან ოთ-
ხამდე გვხვდება. შესაძლებელია ესეც ათეულების სათვალავი იყოს. ეს ცალკე კვლე-
ვის საგანია.

რკალისა თუ ნახევარმთვარის ფორმის ნიშნებს და სხვას, რაც ციხია-გორას კრამიტზე ჯერჯერობით დამოწმებული არ არის²⁵.

ვანის ადგილობრივ კრამიტზე, რომელიც სინოპურის მინაბა-
ძადა მიჩნეული და ძვ. წ. II—I სს. თარიღდება, ნიშნები დადა-
სტურებულია როგორც სოლენებზე, ასევე კალიბტრებზედაც.
ამასთანავე ციხია-გორას კრამიტისაგან განსხვავებით ნიშანი კრ-
ამიტის ყოველ ეგზემპლარს აქვს. ნიშანს, როგორც წესი, კრამიტის
ცენტრალურ ადგილას ვპოულობთ. ნიშნების ერთი ნაწილი, რო-
მელიც ბერძნულ ასოებთან შესაძლოა გაიგივებულ იქნეს, მოხაზუ-
ლობით დიდ მსგავსებას ავლენს ციხია-გორას კრამიტის ნიშნებთან.
ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იმსახურებს „რო“, რომელიც ხან
პოზიტიურია და ხან ნეგატიური. მსგავსება შეინიშნება „ნიუს“,
„სიგმა“-ს, „კოპა“-ს და „ხი“-ს აღმნიშვნელ ნიშნებთანაც. ნიშანდო-
ბლივი გვეჩვენება „დელტა“-ს მომრგვალებული ფორმაც. ვანის
კრამიტზე ამასთანავე ციხია-გორას კრამიტისათვის ჯერჯერობით
უცნობი ბერძნული ასოებიცაა დადასტურებული. ესენია: „ტაუ“,
„ეტა“, ლუნარული „სიგმა“, „ეპსილონი“, რომელიც მცხეთურ კრ-
ამიტზეც გვხვდება (იხ. ზემოთ), ახალი ფორმის „ომეგა“ და სხვ.²⁶
გარდა ამისა, ვანის კრამიტისათვის დამახასიათებელია ნიშნების
ერთი ჯგუფი, რომელიც გ. ლორთქიფანიძის ვარაუდით, ასოთა იმი-
ტაციას წარმოადგენს²⁷. ამგვარი ნიშნები ციხია-გორას კრამიტი-
სათვის უცხო მოვლენაა. და ბოლოს, ისევე როგორც ციხია-გორას
კრამიტზე, ვანურზეც ვხვდებით თითის ანაბეჭდებს. მხოლოდ ამ
ჟუკანასკნელზე თითის ანაბეჭდი ხანდახან ასოსმაგვარი მოხაზუ-
ლობის ნიშანშია მოთავსებული, რაც ციხია-გორას კრამიტზე ჯერ-
ჯერობით არ დასტურდება.

ამგვარად, მცხეთის, ვანის და ციხია-გორას კრამიტზე დატა-
ნული ნიშნებს შორის ის არსებითი ხასიათის განსხვავებაა, რომ ცი-
ხია-გორას ჩვენთვის საინტერესო ნიშნებს ძირითადად ანბანური

²⁵ ირ. ციციშვილი, მცხეთის ანტიკური კრამიტის შესწავლისათვის,
„საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე“, IX, № 8, 1948; ა. აფაქიძე, ქალა-
ქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, გვ. 75 და შემდგ.; Мухета, I,
თბ., 1958, გვ. 175 და შემდგ.

²⁶ Г. А. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, Тб., 1970,
გვ. 82—83 და შემდგ.; ვანი, I, არქეოლოგიური გათხრები 1947—1969 წწ., თბ., 1972,
ტაბ. 76, იხ. იქვე, გვ. 131—132.

²⁷ Г. А. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 84.

ხასიათი აქვს და ისინი კრამიტის მხოლოდ ერთი ნაწილისთვისაა დამახასიათებელი.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩვენთვის საინტერესო ასო-ნიშნების დანიშნულების შესახებ არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. ბაგინეთის, სამთავროსა და არმაზისხევის ძვ. წ. I — ახ. წ. III სს. კრამიტის შესწავლის საფუძველზე ირ. ციციშვილი მცხეთურ ნიშნებს ან მეკეცე-ხელოსნის „დამლად“ მიიჩნევს, ანდა ცალკეული კერამიკული სახელოსნოს ნიშნად²⁸. „მცხეთა“ I-ის ავტორები მცხეთის კრამიტზე არსებულ ნიშნებს უფრო სხვადასხვა ხელოსანთა ნიშნებად თვლიან, ვიდრე სახელოსნოებისა²⁹. ით. ლორთქიფანიძის აზრით, ეს ნიშნები ვერ ჩაითვლება ხელოსანთა ან სახელოსნოს ნიშნად, ამისათვის ისინი მეტად მრავალფეროვანი და საკმაოდ მარტივი არიან. ეს ნიშნები მეთუნეს პირობითი ნიშნები უნდა იყოს და იხმარებოდა შემკვეთისა და მისთვის დამზადებული კრამიტის რაოდენობის აღსანიშნავად³⁰. ა. აფაქიძე ჩვენთვის საინტერესო ნიშნების რაობის განსაზღვრისას ორ შესაძლებელ ახსნას გვთავაზობს. „შესაძლოა, — ამბობს ავტორი — ეს ნიშნები ხელოსნისა იყოს, ან — სათვალავიც“³¹. გ. ლორთქიფანიძის აზრით, ის გარემოება, რომ ვანში ერთი ნაგებობის გადასურვისას სხვადასხვა ნიშნიანი კრამიტი გვხვდება, გამორიცხავს სახელოსნოებისადმი ამ ნიშნების კუთვნილებას. იმავე ავტორს უფრო მართებულად მიაჩნია ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, ეს ნიშნები მეთუნე-ხელოსნებს ეკუთვნით მათ მიერ დამზადებული პროდუქციის აღსანიშნავად სახელოსნოს უფროსთან ანგარიშგების მიზნით³². ვანის კრამიტის ნიშნების შესახებ ასეთივე მოსაზრება აქვთ გამოთქმული თავის ერთობლივ ანგარიშში რ. ფუთურძემ, ნ. ხოშტარიას და ა. ჭყონიას³³.

ისევე როგორც ზოგიერთი ავტორი, ჩვენც ციხია-გორას კრამიტზე დატანილ ნიშნებს ვერ განვიხილავთ როგორც ხელოსნისა

²⁸ როგორც ირ. ციციშვილი ფიქრობს, ზოგი ნიშანი მას ბერძნულ, არამეულ და ქართულ ასომთავრულ ნიშნებს მოაგონებს. იხ. ირ. ციციშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 521—522.

²⁹ Мухета, I, გვ. 176, სქ. 3.

³⁰ О. Д. Лордкипанидзе, Ремесленное производство и торговля Мухета в I—III вв. н. э. (К изучению экономики городов Иберии античного периода), თსუ-ს „შრომები“, 65, 1957, გვ. 122.

³¹ ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

³² Г. А. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

³³ ვანი, I, გვ. 132—133.

და სახელოსნოს ნიშნებს. სხვა მკვლევრების მიერ ზემომოტანილ მიზეზებთან ერთად ამ თვალსაზრისით ჩვენ შემდეგსაც ვითვალისწინებთ: ციხია-გორას კრამიტზე თითქმის ყოველი ასო-ნიშანი რამდენიმე ვარიანტითაა წარმოდგენილი (ისინი განსხვავებულია როგორც ფორმითა და ზომით, ასევე ორიენტაციითაც). ჩვენი აზრით, ძნელად დასაჯერებელია, რომ ერთი და იგივე ხელოსანს, რომელსაც სურდა თავისი პროდუქცია ანგარიშგების ან სხვა მიზნით დაენიშნა, ერთი და იგივე ასო-ნიშნის ესოდენ მრავალფეროვანი ვარიანტით ესარგებლა. პრაქტიკულად გამორიცხული უნდა იყოს ერთი სახელოსნოს ფარგლებშიც ერთი და იგივე ასო-ნიშნის რამდენიმე პირის მიერ გამოყენებაც.

კრამიტზე დატანებული ნიშნები რომ ხელოსნისა ან სახელოსნოსი არ არის, ამაზე, შესაძლოა, ისიც ლაპარაკობდეს, რომ ციხია-გორაზე აღმოჩენილ ერთ-ერთ კრამიტზე თავდაპირველად დატანებული „ომიკრონი“ გადაშლილია და მას იქვე მიწერილი აქვს სხვა ნიშანი („ქსი“ ან „ომეგა“. იხ. ქვემოთ).

ვერ ავხსნით ციხია-გორას ნიშნებს, როგორც შემკვეთისა და მისთვის დამზადებული კრამიტის რაოდენობის აღმნიშვნელსაც, რადგან ამ შემთხვევაში კრამიტზე იმ ასო-ნიშნის გარდა, რომელიც დამზადებული კრამიტის რაოდენობას გვამცნობდა, აუცილებლად იქნებოდა მითითებული შემკვეთის სრული ან შემოკლებული სახელი (ისე როგორც ეს ჩვეულებრივ ანტიკურ კერამიკაშია არაერთგზის დამოწმებული)³⁴.

მაშასადამე, ციხია-გორას კრამიტზე მიკვლეულ ასო-ნიშნებს ვერ მივაკუთვნებთ ვერც სახელოსნოს, ვერც ხელოსანს, ვერც მეტუნეს და ვერც შემკვეთისა და მისთვის დამზადებული კრამიტის რაოდენობის აღმნიშვნელად მივიჩნევთ.

კვლევა-ძიების დღევანდელ ეტაპზე ყველაზე მართებული უნდა იყოს თვალსაზრისი, რომელიც ჩვენთვის საინტერესო ნიშნებს განიხილავს როგორც რიცხვით სახელებს, მცირეაზიურ ძველბერძნულ ანბანური ნუმერაციის სისტემას რომ განეკუთვნებიან³⁵.

³⁴ ასე, მაგალითად, ძვ. წ. V—IV სს. შავლაკიანი ჭურჭლის ნატეხზე ვითხოვლობთ *Δάκρυ ν*, რაც ნიშნავს, რომ ხელოსანს ვინმე დაკის შეკვეთით დაუმზადებია ამ ფორმის ჭურჭელი 50 ცალი, მეორე ჭურჭელი გვამცნობს: *Ἡρατὸς β λ*, ე. ი. ჰერასისათვის 12 ჭურჭელი დაუმზადებიათ და სხვ. იხ. И. М. Толстой, დასახ. ნაშრ., №№ 47, 149, შდრ. №№ 3, 98 და სხვ.

³⁵ ნუმერაციის აღმნიშვნელი სისტემა, რომელიც ო. ნეიგებაუერის აზრით მცირე აზიაში ძვ. წ. VIII ს-ში უნდა შექმნილიყო, არსებითად განსხვავდება ატიკური

ზემოაღნიშნულის გარდა ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ შემდეგიც უნდა ლაპარაკობდეს: 1. ასო-ნიშნების სიმრავლე; 2. ნიშნების ანბანური ხასიათი; 3. ერთი და იგივე ნიშნის ვარიანტების არსებობა; 4. პრიმიტიული მათემატიკის გამოყენების შემთხვევები (მხედველობაში გვაქვს წერტილები და თითის ანაბეჭდები)³⁶; 5. შეცდომით დაწერილი ერთი ნიშნის მეორეთი შეცვლის შემთხვევა. როგორც აღინიშნა, ერთ-ერთ კრამიტზე თავდაპირველი „ომიკრონი“ წაშლილია და მის ნაცვლად დაწერილია „ქსი“, ე. ი. 70-ის აღმნიშვნელი ასოს ნაცვლად 60-ის აღმნიშვნელია დატანილი; 6. ასო-ნიშნათა შორის „კოპა“-ს არსებობის ფაქტი, რომელსაც ძვ. წ. VI—V სს. შემდგომ ხანაში მხოლოდ და მხოლოდ რიცხვითი მნიშვნელობა აქვს და, როგორც წესი, ანბანური ნიშნის სახით აღარ იხმარება.

ნუმერაციის იონურ ანბანურ სისტემასთან ციხია-გორას კრამიტზე დადასტურებული ნიშნების შედარებიდან ირკვევა, რომ დღემდე გამოვლენილი 12 ნიშნიდან 11 ათეულებისა და ასეულების აღმნიშვნელი ასოებია. გამონაკლისს ამ მხრივ წარმოადგენს „დელტა“, რომელიც აღნიშნული სისტემის მიხედვით 4-ს ან 4000-ის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. „დელტას“ გამოჩენის სიხშირე (იგი

ე. წ. აკროფონული, ანუ ჰეროდოანული სისტემისაგან, სადაც რიცხვები ერთიდან ოთხამდე ვერტიკალური ხაზებით აღინიშნებოდა (ისევე როგორც ეგვიპტურ მათემატიკაში). ხუთი, ათი, ასი, ათასი და ათიათასი გადმოიცემოდა ბერძნული ასო-ნიშნებით: „გამა“, „დელტა“, „ეტა“, „ხი“ და „მიუ“-ს საშუალებით, რომლებიც შესაბამისი რიცხვების აღმნიშვნელ სახელწოდებათა პირველ ასოებს წარმოადგენდნენ („პენტე“, „დეკა“, „ჰექატონ“, „ხილიონ“, „მიურთიონ“). ამ სისტემით რიცხვებს ზემოაღნიშნულ ასო-სიმბოლოთა კომბინაციის გზით ადგენდნენ. ამ სისტემასთან შედარებით იონური ანბანური ნუმერაციის სისტემა უფრო მარტივად იყო და მოსახერხებელი. ამ სისტემაში გამოყენებული იყო 27 ასოსაგან შემდგარი ბერძნული ანბანი, რომლის ყოველი ნიშანი ამასთანავე რიცხვსაც აღნიშნავდა. პირველი 9 ასო ერთეულებს გადმოსცემდა, „იოტა“ — 10-ს. შემდეგი რიგი რიცხვებისა 11-იდან 19-ის ჩათვლით „იოტასა“ და ერთეულების კომბინირების გზით წარმოებდა. იონური ანბანური ნუმერაციის სისტემა, რომელიც მილეტში უნდა შექმნილიყო, საბერძნეთის მატერიკზე საკმაოდ გვიან იქნა მიღებული როგორც ოფიციალური ნუმერაციის სისტემა. ზოგი მკვლევარი ამ მოვლენას ბტოლემეოს ფილადელფოსის მეფობის ხანით ათარიღებს. ამ საკითხებზე უფრო დაწვრილებით იხ. ЭМ, I, М., 1961, გვ. 23 და შემდ.; Б. А. Ван дер Вардер. Пробуждающаяся наука: Математика древнего Египта, Вавилона и Греции, М., 1959; О Н е й г е б а у э р, Точные науки в древности, М., 1968, გვ. 20 და შემდ.

³⁶ Э. Т э й л о р, Первобытная культура, М., 1939, გვ. 182—183.

ჯერჯერობით 41-ჯერ გვხვდება) ციხია-გორას კრამიტზე, როგორც ჩანს, იმაზე ლაპარაკობს, რომ იგი ოთხი ათასეულის აღსანიშნავ ნიშანს არ უნდა წარმოადგენდეს. მეორე მხრივ, ის, რომ ციხია-გორაზე კრამიტის მხოლოდ ერთი მცირე ნაწილია დანიშნული და ნიშნებს შორის კი ჯერჯერობით ერთეულის აღმნიშვნელი არც ერთი სხვა ასო არ გვხვდება, გვაფიქრებინებს, რომ „დელტა“ ერთეულის აღმნიშვნელი არ უნდა იყოს. ამიტომ გამორიცხული არ არის, რომ იგი „დეკას“ — ათის მნიშვნელობით იყო ნახმარი. მით უმეტეს, რომ ციხია-გორას კრამიტზე დადასტურებულ ნიშნებს შორის არ არის დამოწმებული „იოტა“, რომელიც იონური ნუმერაციის სისტემის მიხედვით 10-ს აღნიშნავს.

ციხია-გორას კრამიტზე დატანილ ნიშნებს შორის მხოლოდ ათეულებისა და ასეულების არსებობა შესაძლოა იმაზე მიუთითებს, რომ ციხია-გორაზე აღრიცხვის თავისებური სისტემა იყო მიღებული, როდესაც კრამიტს ათეულებად და ასეულებად ითვლიდნენ და სათანადო ნიშანსაც უკეთებდნენ ყოველ მე-10, მე-20 და 30-ე და ა. შ. კრამიტს. აღრიცხვის ამგვარი სისტემა a priori დასაშვებად მიგვაჩნია³⁷.

ამგვარად, ციხია-გორას კრამიტზე დადასტურებული ასო-ნიშნების შესწავლის პირველ ეტაპზე ყველაზე მართებული გვეჩვენება თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც ეს ნიშნები განსახილველია როგორც რიცხვითი სახელები, მცირეაზიურ ძველებრძნულ (იონურ) ანბანური ნუმერაციის სისტემას რომ განეკუთვნებია³⁸.

³⁷ ა. სალონენის გამოკვლევაში, რომელიც ძველი მესოპოტამიისაღმა მიძღვნილი, საინტერესო მასალებია მოტანილი აგურის აღრიცხვას რომ შეეხება. ირკვევა, რომ აგურის აღრიცხვის მიზნით მესოპოტამიაში იყენებდნენ SAR ერთეულს, რომელიც 12 აგურს უდრიდა. ამგვარი მასალები შეიძლება გამრავლდეს. იხ. Armas Salonen, Die Ziegeln im alten Mesopotamien, Helsinki, 1972, გვ. 164.

³⁸ რაც შეეხება მცხეთურ და ვანურ კრამიტზე დადასტურებულ ნიშნებს (თუმცა მათი სპეციალური შესწავლა ამჟამად არ განგვიზრახავს), გამორიცხული არ არის, რომ ამ უკანასკნელთა ის ჯგუფი, რომელიც წმინდა ანბანურ ხასიათს ატარებს, ასევე რიცხვითი მნიშვნელობისა იყოს. ის რომ მცხეთურ და ვანურ ნიშნებს შორის ერთეულების აღმნიშვნელებიც დასტურდება („ალფა“, „ეპსილონი“, „ეტა“) დაბრკოლებას არ ქმნის, რადგან ვანში ორივე ტიპის კრამიტის ყველა ეგზემპლარი ინიშნებოდა, ხოლო მცხეთაში — ყოველი კალიბრერი.

ЧЕРЕПИЦА ЦИХИАГОРА

Резюме

Целью предлагаемой статьи является изучение черепицы третьего слоя Цихиагора (Каспского района ГССР), а также засвидетельствованных на черепице буквенных знаков.

Третий слой Цихиагора убедительно датируется IV в. до н. э.

По данным минералогического анализа как черепица, так и керамические изделия, открытые в третьем слое Цихиагора, изготовлены из сырья территориально близких к этому пункту карьеров, что говорит о местном происхождении интересующей нас черепицы. На это же указывают техника ее изготовления и ряд других моментов.

Появление в Цихиагора черепицы, точнее же способа ее изготовления, следует, по-видимому, объяснить непосредственными интенсивными культурными связями Иберии с Малой Азией интересующего нас периода.

Эту мысль подтверждает и изучение вышеупомянутых нанесенных на черепицу буквенных знаков, генетическая связь которых с древнегреческими (ионийскими?) буквами не вызывает особых сомнений, тем более, что эти буквенные знаки передают ионийскую буквенную систему нумерации, широко распространенную в Малой Азии этого периода и существенно отличающуюся от аттической или т. н. акрофонической системы нумерации.

Буквы-числительные наносились на черепицу (как на солены, так и калиптеры) пальцем (редко острой палочкой) до обжига. На изученной нами черепице пока что обнаружено 12 греческих алфавитных знаков. Нами засвидетельствован 141 случай их употребления (на 109 калиптерах и 32 соленах). Как правило, они обозначают круглые числа (10, 30, 60, 70, 80, 90, 100, 200, 400, 800). По всей вероятности знаки-числительные использовались с целью учета количест-

ва изготавливаемой для строительства черепицы. Наличие круглых чисел говорит о существовании определенной системы учета черепицы. Ее считали десятками и сотнями, обозначая каждую десятую, двадцатую или сотую черепицу соответствующей буквой (числительным).

Ю. В. ЗЫЦАРЬ

КАВКАЗСКО-ДРЕВНЕВОСТОЧНЫЕ СВЯЗИ БАСКСКОГО OLA «ХИЖИНА», ALAVA «ДОЧЬ»

1. Как и укр. «хата», мордовское «кудо» (ср. хант. «хот» с тем же значением) обозначает дом, но одновременно оно напоминает и мегр. 'ude «дом», а с другой стороны ср. картв. (занское) *qed* «строить», т. е. мегр. *qid* «перегораживать», чан. *qid*, *qod* «строить»¹, откуда и картвельское причастное по происхождению, т. е. означющее «построенный» *qedel*: груз. «стена» (у Сулхана Сала Орбелиани «строение»), мегр. *qidela*, *qidala* «стена», чан. *qida*, *qoda*, сван. *čwed*, *čwad*². В. А. Чирикба вместе с тем предлагает сейчас сравнение: абх. *akəta* «селение, деревня», абаз. *kət id.*, адыг. *q°azä*, *q°az id.*, лак. *qatəa* „дом“ т. п.³, где он усматривает евразийский «кочующий» культурный корень *kat*, ср. алб. *katund* «село, деревня», упомянутое уже славянское «хата»⁴, герм., иран., инд.-финно-угор., *kata*, *kada*, тюрк., дравид. *kōtta* «форт, замок» и т. д. Для дальнейшего изучения данной проблемы надо учесть, что, как мне подсказывает Влад. Ю. Зыцарь (археолог), в неолите лесной полосы Европейской части нашей страны, а затем и у людей так называемой срубной культуры II тысячелетия до н. э. (степная полоса) дома представляли собой землянки со спускным столбом посредине, как бы имитирующие чум.

¹ А. С. Чикобава, «Чанско-мегрельско-грузинский сравнительный словарь». Тбилиси, 1938, с. 294; Г. А. Климов, «Этимологический словарь картвельских языков». М., 1964, с. 107.

² А. С. Чикобава, там же, с. 154. Г. А. Климов, цит. словарь, с. 107.

³ В. А. Чирикба, «Общекавказское *lag*, *lah* «раб, мужчина» (в печати).

⁴ В славянских языках есть и кута «дом» — по А. В. Седову («Происхождение и ранняя история славян». М., 1978) иранского происхождения.

В баскском языке я не нахожу данной основы⁴, испанское же *cota* «вершина» (топографическая отметка) имеет доказанное латинское происхождение—то же, что и русск. «квота»⁵. Если, следовательно, в дороманских языках Испании и бытовала когда-либо основа *kota* в интересующем нас значении, то она никак не может быть идентифицирована с исп. *cota*: совпадение этих слов может быть только случайным.

В римское время в Галлии было известно имя *Cotta* (Цезарь «Галльская война», 5, 31), а на Пиренейском по-ве были известны имена *Согосута* в Лузитании и *Согосота* или *Согосотта* (знаменитый вождь кантабров, за голову которого была назначена денежная награда и который сам пришел к Августу, чтобы получить эту награду); при Августе же в Риме был похоронен некий *Сагасуттиус*, вероятно, из кантабров⁶. Африканская и кельтская этимологии, предложенные для этих имен⁷, чрезвычайно слабы, структурно в этих именах заключены скорее всего композиты типа баск. *Mendi-buru* букв. «горы голова, вершина», и они могут и этимологически иметь это последнее значение, но, конечно, и это в высшей мере гадательно.

Картв. **qed* «строить» и «стена» восходят к эпохе общекартвельского единства и уже поэтому являются очень древними (исконными). Другое же обозначение дома в тех же (картвельских) языках груз. *saxli*, чан. *охогі* (мегр. *хогуа* «селиться») связано не только с **xl* «быть среди, около» (*xleba* и т. д.), но, возможно, и со сван. *la-xw* «холм»⁸, поэтому и картв. *qed*, соответственно *kota* в тех или иных евразийских языках, возможно, тоже выявят когда-либо аналогичную связь (типологически картв. **xl* «быть среди, около» так же связано с *saxli* etc. «дом», как баск. *ate* «дверь», возможно, связано с баск. *arte* «середина, промежуток»). Наконец, сравнение абх. *akəta* «селе-

⁴а Баск. *etxe* «дом», которое сопоставимо прежде всего с шумер. *eš* «дом».

⁵ J. C o r o m i n a s, „Breve diccionario etimológico de la lengua castellana“. Madrid, 1967, *cota*.

⁶ A. S c h u l t e n, „Los cántabros y astures y su guerra con Roma“. Madrid, 1962, p. 182.

⁷ Ibid.

⁸ Г. А. К л и м о в, цит. словарь, с. 171.

ние», абаз. *kət id.* с адыг. *q°aža* «селение» заставляет исходным согласным этих слов вспомнить и об абх. *b-ža-q°a* «рог», кабард. *a-te-j°a* «рог», где третий компонент восходит к числительному: абх. *j°-ba* «2», кабард. *tq°a* «2»⁹, а второй компонент напоминает баск. *a-da(r)* «рог»¹⁰. Г. А. Климов (цит. словарь, стр. 108) также говорит в связи с картв. *†kedel* «стена» о многочисленных параллелях в нахско-дагестанских языках: ср. авар, къед, цез, хъудо, лак, чIуда, арч. чIер и др.; из которых цез. хъудо особенно напоминает то мордовское слово (кудо «дом»), с которого я здесь начал.

2. В связи с абхаз. *akʼal*, абаз. *kʼala*, сван. *köl, kel* «шалаш» (возможно, <адыг., кабард. *kʼal, čal* «шалаш»¹¹ по Г. А. Климову¹²: <адыг. *kʼa, ča* «хворост») В. А. Чирикба говорит о коми-зырян. *kola* «шалаш, лесная избушка», манс. *kol* «дом», удм. *kwa, kwala, kola* «летний шалаш», эвен. *gule* «дом»¹³ карпат. *okol* «шалаш, лесная избушка», «пастушья хижина» и т. д. В связи с этим можно заметить, что в тех же финно-угорских языках вновь в значении, близком к «село» имеем марийское *ola xala* «город»¹⁴, ср. «Йошкар Ола», «Одосола», букв. «Удмуртская деревня»¹⁵ и т. д., а также звукотип *kala* в том же, примерно, значении (Праперм. *+gort* «место жительства», откуда удм. *gurt* «деревня», коми *gort* «дом», «место для жилья», затем хант. *kort* «сад», карел. *karta* «дом» и т. д. входят в иной круг евразийских слов, включая, возможно, и индоевропейские, нап-

⁹ Г. А. Климов, Д. И. Эдельман, «К названиям парных частей тела в языке бурушаски», «Этимология 1972». М., 1974, с. 160.

¹⁰ См. о старой форме и связях этого слова в самом баскском языке С. С. Ухленбек, «Die mit b-anlautenden Körperteilnamen des Baskischen» — *Festschrift für Meinhoff, Hamburg, 1927*, ss. 351—357.

¹¹ Г. А. Климов, «Абхазо-адыгские этимологии (заимствованный фонд)» — *Этимология 1966*. М., 1968, с. 294.

¹² Там же.

¹³ Б. А. Серебрянников, «Об уральской лексике восточного ареала» — *Этимология 1966*. М., 1968, с. 300, В. А. Чирикба. ук. соч., со сравнением самих групп слов.

¹⁴ См. об этом слове сб. «Основы финно-угорского языкознания» (вып. III) М., 1976, с. 51.

¹⁵ Здесь же.

пример, русск. «город»¹⁶. В баскском языке соответствующее слово означает, с одной стороны, «доска», а с другой — «хижина, жилище, дом», откуда уже и «кузница», всякая вообще «мастерская» наряду с такими новообразованиями, как, например, *ikas-t-ola* «школа», букв. «учебный дом», «учебная», так сказать «мастерская» и т. п. И, как видим, баск. *ola* по своей форме ближе всего стоит как раз к первому только что указанному мари́йскому варианту *ola* «город», а по значению — к манс. *kol* «дом» (ср., однако, ниже о первичном значении «хижина» данного баскского слова).

В форме *kala* и в значении «город» данная основа известна не только уже на древних Пиренеях и среди уральских народов, но и во всем Средиземноморье, а также (подобно *kota*) далеко за его пределами. О поразительной распространенности этого слова, в конечном счете лежащего и в основе груз. (заимств.) *kalaki* «город» у нас писали, между прочим, в таких изданиях, как «Земля и люди» (М., 1972), а, как пишет Й. Губшмид¹⁷, один лингвист даже иронически называл слишком широкие по его мнению исследования (средиземноморские) специально импровизированным им термином *kala-para-bara-Sprachwissenschaft* — по наиболее распространенным и не имеющим ясной генетической привязки евразийским словам типа как раз нашего *kala*.

В древней Испании эта основа была известна прежде всего в составе названия баскского города *Calagurris* на Верхнем Эбро (совр. *Calahorra*) и его жителей *calagurritanes*, а также другого города с тем же названием *Calagurris* (т. наз. *Nassica* в отличие от первого, уточнявшегося как *Fibulariensis*). Р. Менендес Пидаль полагал, что та же основа или очень близкая к ней *кага* «заглублена» в Западной Европе и в так называемую «лигурийскую» древность, с которой он связывал такие топонимы, как *Sarabanchel* в Италии и на севере Испании. Было в древней Испании и несколько городов просто *Сага*. Ср. также название

¹⁶ Сам этот круг слов я бы сблизил скорее с рассмотренными уже выше *kota*, *kata* (ср. вновь карел. *karta* «дом») с учетом возможного падения (r) в *kata*, *kota* или, наоборот, возможного развития его в *karta* «дом».

¹⁷ J. N u b s c h m i d, "Mediterrane Substrate". Bern, 1960, s. 17.

города *cala-tayud* с учетом особенно его второго названия *Bil-bil-is*, которое по-баскски можно понимать как *bil* в удвоенной форме, т. е. как «кольцо-кольцо», «круг-круг», а с учетом интенсификативной функции баскского удвоения буквально и как «сильный круг», «укрепленный круг», т. е. «крепость», каковое значение обычно как раз и принимается для (древнеиспанского) *Caia, Cala*.

Независимо от этого топоним *Calagugris* вряд ли все же можно, на мой взгляд, понимать как «красная крепость»: это либо «красная гора» от **kaq* «камень, холм, гора» и от баск. *gogri* «красный», либо же «крепость-город», «укрепленный город» со вторым компонентом *ugri* «город», ср. баск. *ugri* «город», также древнеиспанское *Graçh-ugri-s* (совр. Альфаро), букв. «Гракха город» (последний и действительно был основан Гракхом, как это доказано).

Подытоживая, можно оттенить два момента. Во-первых, как видим по мере перехода от Кавказа и Зауралья к Западной Европе изучаемая основа все менее связывается с понятием «шалаш, хижина», и все более приобретает значение «город, крепость» (ср., однако, известный термин *chalet* «горный домик, хижина в горах», «шале» швейцарского, вообще альпийского ареала). У границ же баскской зоны в древности имела, видимо, место встреча основ или вариантов одной основы *ola* «шалаш, хижина» и *kala* «город», т. к. последняя, вероятно, действительно заключена в названии древнего баскского Калагурриса, тогда как первая, существующая ныне в баскском языке главным образом в улучшенном значении «мастерская» и т. п. (см. выше), раньше, судя по всему, была связана только со значением «хижина»: под *choza, sabana* мы и сейчас можем найти в баскском словаре П. Мухика 25 единиц именно с элементом *ola* в значении «хижина»¹⁸.

Второй вывод, который напрашивается из обзора всего данного материала состоит в том, что в силу исключительной сложности данной проблемы в попытках подхода к ней, очевидно, неизбежны сейчас элементы произвольности,

¹⁸ P. Múgica Vergond, „Diccionario carstellano-vasco“. Bilbao, 1965, *choza*.

делающие до известной степени бесполезными какие-либо взаимные упреки исследователей. Г. А. Климов, например, не желает выходить в рассмотрении соответствующих слов за пределы кавказского материала, и в этом, казалось бы, можно было бы его упрекнуть, поскольку трудно ряду финно-угорских, допустим, слов отказать в возможной их связи с кавказскими, но в этом и сильная сторона позиции Г. А. Климова, т. к. по ряду причин, в частности, методических, он вправе не выходить за пределы Кавказа. Наоборот, В. А. Чирикба стремится в данном случае к предельно широкому сравнению, но в этом есть не только положительная сторона, т. к. при современном состоянии наших средств в подобных сравнениях всегда есть опасность «утонуть», т. е. потерять под ногами почву научной методики сравнения.

3. Если принять сравнение В. А. Чирикба абх. *aboga*, *abouga* (мерг. *abouga*, *ambuga*), абаз. *boğa* «хлев», кабар. *bou id.* — слав. *obog*, *oboga* «хлев. загон», «ограда», откуда рум., алб., и др. балканизмы, то возникает вопрос о связи этих форм с глагольной основой «брать» (ср. «забор» и т. п., а для рассмотренного уже *kola*, *kala* ср. также русск. «коло, кольцо»), а одновременно и вопрос о направлении заимствования, если оно имело здесь место, что, впрочем, уже стало объектом научного изучения¹⁹.

4. Ранее я уже указывал на возможность связи хуррит. *asti* «жена, женщина» с баск. *aizta* «сестра сестры», *aizpa*, *aizpa*; баск. *atso*, «старуха» (эти уточненные формы и в уточненных значениях даю здесь по указанному уже выше словарю П. Мухика, см. под *hermana*, *anciana*), как указывал я и на тот факт, что баск. *aizta* «сестра сестры» и *atso* «старуха» ближе по своему (t) к хуррит. *asti*²⁰; по этому же звуку ближе они и к имени одного из действующих лиц известного богатырского (нартского) эпоса кавказцев *Sata-nej*²¹, которое в соответствии

¹⁹ См. Е. К. Шагиров. «Этимологический словарь адыгских языков» (А-Х), М., 1977.

²⁰ Ю. В. Зыцарь, «О родстве баскского языка с кавказскими». — ВЯ, 1955, № 5.

²¹ В. А. Чирикба сближает и термины *a-ti* (хуррит.) и *Sata-nej*.

с ролью Сатаней в этом эпосе я понял бы по-чеченски, да и вообще по-нахски как *asti-pej* «мать» или «женщина-прародительница *pej*'ев», т. е. «нахов», причем тогда вариант того же эпонима *Sata-na* можно было бы истолковать как *Sata-nah* или *asti-nah*, т. е. как «мать нахов» с большей звуковой близостью уже к этническому термину (варианту термина) «нах»²².

Уже эта близость (t) к восточным формам говорит о том, что соответствующие баскские слова с (t) являются более старыми, чем с (p): *atso*, — «старуха» — является исходным для *aizra*, *aisra* — «сестра сестры», а не наоборот. Но этому соответствует здесь и распределение значений: за формамы с (t) в баскском языке закреплено, как видим, в основном значение «старуха», за формами с (p) — только значение «сестра сестры» [формы с (p) не имеют значения «старуха»], и это уже указывает в плане внутренней реконструкции на то, что формы с (p) должны быть не просто более новыми, но и морфологически производными от форм с (t): *aizra*, *aisra* «сестра сестры» <+*aizt*-pa, +*aist*-pa, где для компонента *aizt*, *aist* ср. то же *atso* «старуха» (вариант *aizta* «сестра сестры» получает в этой связи исходную форму+ *aizt*-pa с теми же компонентами). Все это подтверждается и тем «внешним» фактом, что наши хурритская и кавказские формы с (t): *asti* «жена, женщина» и *sata-pej* близки по своему значению не к баскск. *aizra* «сестра сестры», а именно к

²² Урарт. *paга* «племя, люди», видимо, действительно, связано, как это и предполагают, с названием нартов, т. е. с термином *part*, однако, оно неотделимо, как мне кажется, и от таких индоевропейских слов, как кельт. *peg*, пуг «мужчина, человек», санскр. *paг*, оск. *peg*, др. — греч. *apeг* «мужчина» (в основе семантики всех этих слов усматривается общее значение «сильный, стойкий» — см. обо всех этих словах, кроме соответствующих этимологических словарей и в связи с баскским языком: G. В ä h г, „*Los pombres de parentesco en vasceñence*“, *Bermeo*, 1935, pp. 15—16; заметим, что эти последние значения особенно, как видим, перекликаются с богатырским характером нартов, как их рисует нам сам эпос). В данной связи нельзя не обратить внимание и на то обстоятельство, что если термины *pej*, *nah* и термин *part* имеют между собой какую-то связь, какое-то отношение друг к другу, и если, с другой стороны, они как-то связаны и с термином (урартским) *paга* «племя, люди», то это заставляет задуматься и об отношении первых терминов (т. е. названий «нах» и «нарт») к только что перечисленным индоевропейским словам.

atso «старуха», причем эта близость ощущается уже и в хурритском слове, но особенно очевидно она в эпическом имени satapej как «предковом» имени матери, прародительницы нартов, нахов и т. д.

В самих реконструированных формах +aizt-pa, +aist-pa корневой элемент +aist, +aizt выявляется, однако, не в значении «мать», прародительница» и т. п., а в значении прямо совпадающем, наоборот, с хуррит. asti «женщина», поскольку на фоне баск. agg-e -ba «сестра брата», букв. «мужчины ba», и на фоне баск. ne- ba «брат сестры», букв. «женщины ba» надо очевидно, понимать +aizt-pa просто как «женщины pa», т. е. нечто вроде «женщины родственное сестро-братское».

Компонент (ba), (pa) баскских терминов родства в других случаях обнаруживает, однако, несколько иное значение, что лучше всего можно видеть на примере баск. ala-ba «дочь». Здесь ala — согласно уже Г. Бэру-значит вновь «женщина» при возможной праформе⁺ hal, +hala, которая сопоставима прежде всего с груз. kal-i — «женщина». С другой стороны, элемент (ba) или (aba) никак не может здесь означать — «родственник, родственница» (женщины), т. к. лексическое значение этого слова (alaba) — «дочь», а не «сестра», не «брат» и не что-либо подобное. Чтобы этому лексическому значению «дочь» соответствовало и этимологическое, остается только принять, что (ba) здесь этимологически значит примерно то же, что и груз. švili «дитя», а ala-ba в целом означает букв. «женщина-дитя», т. е. «дитя женского пола», «девушка», откуда уже «дочь», ср. груз. kali-švili «девушка», букв. «дитя женского пола» (переносно «дочь»). Таким образом, элемент (ba) (pa) идентифицируется в баскском языке в значении как «брат-сестра», так и «дитя», т. е. «сын или дочь» (без различия пола), а такое соединение значений в свою очередь мыслимо только через исходное или общее значение «род», «одного рода», «принадлежащий к роду (одному)», ср. лат. semen «род» и также «отпрыск, потомок, дитя, сын». Такое же значение мы имеем и в абх. (pa), (ba), откуда обычные абхазские фамилии: Аршба, Анчба и т. д.²³,

²³ Типологически для имеющегося здесь (ba) «сын» или «дочь» — («из рода») ср. окончания švili и aze «сын» грузинских фамилий Оханашвили, По-

а также, возможно, и в мегр. (va) фамилий Гудава, Чикобава, Рогова и др. Баск. (ba), (pa) совпадает с этими элементами не только внешне, но и по своему древнейшему значению. Баск. ala-ba это, таким образом, просто как бы более западный кавказский вариант грузинского kali-švili, это то же самое, что и грузинское kališvili даже с тем же первым компонентом kali, но только вторая часть в нем švili заменена более западным абхазо-занским (ba).

Упомянутое уже выше для примера лат. semen «род» и «дитя» имеет и значение «семья», но в целом это слово первично должно быть связано с глаголом вида *s(v)e в значении не только «сеять», но и, возможно, *«рождать». Как известно, груз. švili «дитя» этимологически также является просто причастием от šva «рождать» и означает оно «рожденное». В иной форме мы имеем то же švili в чан. skiri, skiri id, мегр. skil (в составе охора-skil «шурин»), в абх. skil «дитя, сын» в составе имени абхазского Прометея Абр-скила (букв. «солнца сын», ср. для первого компонента (abr) этого имени абх. амга «солнце» — см. ниже). Если все эти слова одного происхождения, то их источником, учитывая причастный характер грузинского варианта, должно быть что-то в роде *skwil «рожденное» (иначе у Г. А. Климова, см. цит. его словарь, стр. 217: *sw-il). Со всем этим сопоставимо, на мой взгляд, и урарт. sila „дочь“ <+skila (<+skwi-la) «рожденное» от того же *skw «рождать»²⁴, и интересно, что и в баскском языке мы, возможно, имеем это слово skil в той же огласовке (i) в составе баск. ill-o-ba «внук, внучка» <+hil-o-ba +kil-o-ba <+skil-ob-a, которое я предлагаю понимать как груз. švili-švili «внук, внучка», букв. «ребенка (т. е. сына или дочери без различения пола) дитя» с тем же (ba) «дитя, сын или дочь» в составе ill-o-ba, которое я выше предлагал уже видеть и в баск. ala-ba «дочь».

ракишвили и т. д., Квесадзе, Джапаридзе и т. п., или ibn арабских фамилий и т. д.

²⁴ Вопрос об отношении сюда известного царского скифского имени «Скилур» и этнонима «скиф» <+skil-t ср. +skol-t /skol-ot не может быть здесь рассмотрен.

Баск. *ill-oba* «внук», этимологически означающее, повторяю, «ребенка ребенок», «сына (дочери) сын (дочь), должно представлять собой с этой точки зрения атрибутивный композит, соединяющий в себе два слова с одним значением, как и его только что указанный грузинский аналог, но, в отличие от последнего в баскском этот композит представляет собой соединение синонимов, а не двух одинаковых слов: «сына сын».

Непреодолимым препятствием для данной этимологии должен был бы явиться, казалось бы, тот факт, что в баскском же языке есть и еще *illoba* в значении «племянник, племянница» — поскольку никому, насколько знаю, не удалось этимологизировать баск. *illoba* «внук, внучка» так, чтобы одновременно объяснить и *illoba* «племянник, племянница», или наоборот. С учетом того, что баск. *(ba), (pa)* означает не только «дитя», но и «брат», мы, очевидно, можем, однако, преодолеть и это препятствие: «брат моего *švili*», т. е. «брат или сестра моего сына или дочери», будут, понятно, мне приходится уже не внуками, а племянниками.

Такие странные ононимичные композиты, как *illoba* «внук» и *illoba* «племянник», следовательно, и возникли в баскском языке в результате именно омонимии компонента *(ba), (pa)*, восходящей в конечном счете к полисемии этого компонента.

Баск. *illoba* в значении как «внук», так и «племянник» вновь таким образом, соединяет в себе нечто грузинское и зано-абхазское, и если эта моя интерпретация баск. *illoba* будет иметь успех, то этот успех должен, следовательно, быть приписан плодотворности обращения в данном случае одновременно как к картвельскому, так и к абхазскому материалу.

Эта же проблема (*švili* и т. п.) чрезвычайно осложняется, а вместе с тем становится еще более интересной при обращении к соответствующей лексике с огласовкой (а). Дело прежде всего в том, что в значениях «сын, дочь», т. е., вероятно, (вновь) «рожденное» в тех же языках выступают не только *švili, skiri, šila* и т. п., но и, например, мегр. *skua* «дитя», баск. *kume, hume* «дитя», кабард. *qá, qo* и вообще сев.—кавк. *kwa, kwo* «сын» (<+skwa) отдельно и в составе имени главного героя нартского эпоса «Сосрыква» (-абхазский Абрскил) <+Sosli-kwa

<+Sol-si-kwa ср. для г<l здесь другое имя того же героя у тех же северных кавказцев: Soslan (<+Solsan), т. е. опять «солнца сын», где sol «солнце» оказывается уже созвучным индоевропейскому, напр. латинскому sol, solis и т. п.²⁵

Отсутствующий во всех этих словах (skua, kume, kwa) конечный (l), однако, вновь появляется в хуррит. šal-a «дочь» (<+skwala) и в грузинском asuli «дочь», должествующих по этому тоже означать этимологически «рожденное». Казалось бы к обозначениям «женщины» (груз. kali, баск. +hal в al-a-ba, шумер. šal id.<+skal? и т. д.). все это не может иметь отношения семантически. Однако, связь (которую можно проиллюстрировать и на аналогиях из других языков) между значениями «женщина» и «рождать» вполне очевидна, и если одни образования данного типа первично означали «рожденное» (дитя), то другие слова того же типа: kal, sal (тоже к +skw «рождать») могли этимологически означать сначала «рождающая, родящая» если одни из этих слов были чем-то вроде пассивных причастий, то другие могли походить на активные причастия.

Очень трудно, правда, объяснить с этих позиций, почему между словами данных разных типов нет четкой формальной разницы: например, как хуррит. šala «дочь», так и шум. sal «женщина» оканчиваются в своей основе на (l) и имеют оглаговку (a). И все же можно отметить, что, во-первых, эти слова в значении «женщина», всегда имеют (l) и никогда не имеют (i), которые часто присутствует в словах типа «рожденное»; когда же слова типа «рожденное» имеют (a) вместо (i), то в них обычно отсутствует (l). Значит, не вполне четкая, но все же достаточно определившаяся формальная дифференциация здесь наблюдается.

И во-вторых: нельзя исключать, что эти формальные различия, о которых только что говорилось, являются уже вторичными, что они возникли, так сказать, «стихийно» на путях семантизации или морфологизации фонетических различий, а в исто-

²⁵ Такое созвучие вновь напоминает о близости терминов part, pah к приведенным выше индоевропейским словам. Кроме формы Сосрыгва (Sosego, Sosruco) имя адыгского героя имеет форму Sausəgəco, а у абхазов для него принято написание и произношение Sasrəq^oa.

как данной системы (фрагмента системы), где-то в исходном пункте ее развития, собственно, разных причастий (активного и пассивного), возможно, не было, а было что-то одно, похожее на комплексное причастие, и это «что-то одно» модифицировалось в данных преимущественно эргативных языках, допустим, средствами, находящимися вне самого причастия. Р. Лафон приводил не раз в своих работах такие факты, как баск. *agin* «зуб, клык», пассивное по форме причастие, которое, однако, этимологически означает не «сделанный» (ср. баск. *egin* «сделанный»), а «делающий».

Форма без (I) типа мегр. *skua*, кабард. $q^{\circ}a$, баск. *kute* «дитя», сохраняясь как лексема, вместе с тем, надо думать, очень рано начала грамматизоваться, использоваться в качестве послелога, перешедшего в суффикс. Отсюда суффикс уменьшительности (*ko*) как в грузинском, так и в баскском языке (*mutiko* «перенек»), а также баскские уменьшительные же *sko*, *ska*: *neska* «девушка» etc. Значение «дитя» допускает такое развитие: ср. кит. «собачка» букв. «собака-сын», «собака-дитя». Если в чем-то исходном для *ko*, *sko* «дитя» содержалось [как и в баск. (*ba*), (*pa*)] также значение «род», допускающее развитие в направлении «принадлежность», то это «нечто исходное» для *ko*, *sko* могло породить и баск. (*ko*) — формант, показывающий ныне органическую принадлежность одному предмету другого предмета как его части: *etxeko atea* «дверь дома», *arbolako zaina* «корень дерева», первоначально как бы «дверь — сын (-часть) дома» и т. п.

Все это имеет свою аналогию и в сходстве кавказских суффиксов типа (*ur*), (*ul*), выступающих то как уменьшительные (сванский), то как показатели родительного падежа (аварский) и прилагательных (грузинский).

Н. Я. Марр, который, несмотря на свою все более развивавшуюся (в пору элементного анализа) болезнь, а, может быть, и благодаря ей, обладал способностью высказывать иногда отдельные глубокие интуитивные прозрения, тоже говорил о реконструкции (или возможности реконструкции) таких этимологических связей, как: «род» — «родительный падеж» (ср., кстати, связь этих двух слов, т. е. «род» и «родительный» как назва-

ния падежа, грамматического термина, — в русском языке) и одновременно «род, сын» — уменьшительность (суффикс уменьшительности)».

Кавказо-баскские связи урартского *silā* «дочь», хурритского *šala* «дочь», разумеется, не исключают предпринимавшегося, например, Г. Б. Джаукьяном²⁶ поиска связей урартского *lutu* «женщина» в индоевропейском мире: (хотя в то же время сравнение этого урартского *lutu* «женщина» с немецким *Leute* «люди», русским «люди» и т. п. семантически остается, на мой взгляд, недостаточно мотивированным, как неясным остается оно и во многих других отношениях).

Более того, подобные поиски сейчас становятся особенно актуальными — в свете концепции, развиваемой Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Ивановым²⁷.

Древнее переплетение индоевропейского мира с картвельским может объяснить нам и наличие того же уменьшительного суффикса *ko, sko* картвельских и баскского языков (в баскском кроме *ko, sko, ska, zka*, этот суффикс согласно Р. М. де Аскуэ имеет в сулетинском также форму *škot*), например, в русском (-шко, -шка: «солнышко» и т. д.) и других индоевропейских языках. Позднее заимствование подобного суффикса в ту или другую сторону, конечно, просто невероятно, и речь может идти только о таких древних контактах (и других взаимоотношениях), которые как раз и предполагает (да, собственно, и устанавливает) теория Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванова.

Поскольку выше затронут вопрос об эпических именах Абрскил и Сосрыква-Сослан, можно добавить, что, видимо, как «сын солнца» следует этимологизировать и имя картвельского Прометея Амирана. Какое-либо позднее происхождение этого имени не представляется достаточно убедительным ввиду хотя бы горы «Амарант» античных источников, бесспорно связанной с Прометеем-Амираном²⁸. С другой стороны, этимология *kitar*

²⁶ Г. Б. Джаукьян, «Урартский и индоевропейские языки». Ереван, 1963.

²⁷ Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, «Проблема первоначальной территории носителей индоевропейского языка.» — Конференция по сравнительно-исторической грамматике и-е языков, М., 1972.

²⁸ М. Я. Чиковани, «Народный грузинский эпос о прикованном Амирани, М., 1966, гл. 111.

ап «теленок, дитя, сын неба» Н. Я. Марра («Из пиренейской Гурии») для этого слова вряд ли тоже приемлема, т. к. она выводит картвельское слово прямо из шумерского (шумер. ап «небо», китаг «теленок, детеныш»; ср., впрочем, имя «Камар» самого эпоса и баск. ките «дитя, детеныш»), хотя, отправляясь от структуры абхазского «Абрскил», Н. Я. Марр и здесь на мой взгляд был прав, усматривая как в имени *Ab-skil*, так и в груз. *Amirani* вновь тот же корень *a-mga* «солнце», что и в абх. *a-mga* «солнце»²⁹, *a-bla* (абаз.) «глаз», *a-la id.* (абх.) и т. д. Что касается формальной стороны вопроса, то, судя по названию той же Амарантской горы, форма *Amirani* происходит из **Amarani* < **a-maga*, элемент же *an-i* в *Amirani*, как и в *Sos-l-an-i* надо понимать как «тот, кто относится к роду (солнца)», т. е. вновь «сын солица», ср. *an-i* таких фамилий, как Гордезиани, Ахвледзиани и т. п., а также прилагательные, как *marili-an-i* «соленый» и т. п. Все имена: Абрскил, Сосрыква, Сослан и Амირани согласно этому означают, следовательно, «солнца сын», что соответствует в мифах и сказаниях о кавказских Прометеях их эпическому лицу, их роли культурных героев, так или иначе связанных с огнем (или с небесным огнем).

В этом контексте относительно таких этимологий для имени самого греческого «Прометей», как «провидец» и т. п. можно отметить, что, хотя они очень вероятны, но ими все же не исключается старая версия о связи этого имени с греческим же (библейской эпонимикой и мифа) *A-pet*, *Ya-pet*: ведь *Япет* (*Апет*) и *Прометей* связаны родственной связью и в самом греческом мифе. Поэтому в обоих данных мифах я бы предложил выделить часть *pet*, *met* и истолковать ее как и-е. «хозяин, глава» (ср. арм. *pet* «глава, предводитель», индо-ир. *pat id*³⁰). Тогда в элементе *pro* того же имени можно было бы усматривать вновь абх. *mga*, *bga* и толковать *Pro-met* как «огня хозяин».

²⁹ См. особенно Н. Я. Марр, «Избранные работы», т. IV, М.-Л., 1935, стр. 75. Связь этих имен с абх. *амра* «солнце» вовсе, конечно, не означала бы простого заимствования корня «мра, бра» картвельским из абхазского или наоборот, а объяснялась бы чем-то более глубоким. Тот же корень имеем, думаю, и в абх. *амш* «день» (абх. *амшын* «море» составляет отдельный очень сложный вопрос). Картв. *mze* «солнце», абх. *а-мза* «луна», адыг., кабард. *мазэ* «луна» и т. д., наоборот, вряд ли связаны с корнем *mga*, *bga*.

³⁰ За соответствующие разъяснения благодарю М. Андроникашвили.

НОВАЯ ВАЖНАЯ РАБОТА В ОБЛАСТИ ХУРРИТОЛОГИИ

Das hurritologische Archiv des Altorientalischen Seminars der Freien Universität Berlin (Corpus der hurri(ti)schen Sprachdenkmäler), Berlin, 1977.

Хурритология в Германии имеет богатые традиции. Немецкие ученые заинтересовались митаннийским письмом сразу же после его открытия в 1887 г. в Эль-амарнском архиве египетских фараонов. Уже в 1890 г. были опубликованы труды П. Иенсена и Р. Брюннова, посвященные изучению митаннийского письма. Известны фундаментальные исследования Л. Мессершмидта, Ф. Борка, А. Унгнада, Г. Винклера, Г. Бауэра. Особую ценность в изучении хурритского языка представляют собой исследования И. Фридриха и А. Гетце. Хурритским языком, историей и культурой интересуются А. Камменхубер, Х. Кленгель, М. Меирхофер и др.

И вот, в последние годы молодое поколение немецких хурритологов продолжило интенсивные занятия в области изучения хурритского языка, культуры, истории, религии и мифологии. В 1964 г. Ф. Хаас, И. Вегнер и Г. Вильгельм приступили к каталогизации всех опубликованных хурритских текстов. В результате двухлетней работы был собран большой материал. В 1966 г. на сессии ассириологов в Брюсселе проф. Э. фон Шулер сделал сообщение о выработке проекта по изданию корпуса хурритских языковых памятников. Проект предусматривает следующие публикации: корпус хурритских языковых памятников (3 т.), хурритская грамматика (2 т.), словарь, который одновременно послужит и глоссарием для корпуса (1 т.) история

культуры и религии (Hurritologische Studien, I, II, III), история хурритских племен.

В 1975 г. вышла в свет рецензируемая коллективная работа (Фолькерт Хаас — Берлин, Мирославо Сальвини — Рим, Ганс-Иохен Тил — Берлин, Ильзе Вегнер — Берлин, Гернот Вильгельм — Саарбрюкен). Книга состоит из следующих

1. Зарождение и цель проекта — Ф. Хаас, Г. И. Тил.

2. Древневосточная основа.

Народы и языки древней Передней Азии. Обзор — Ф. Хаас.

Клинопись — Ф. Хаас.

Место хурритологии в древневосточной филологии — Ф. Хаас.

3. Хурритология.

Обзор хурритского языкового материала в хронологическом и региональном порядке — Ф. Хаас.

История хурритологических исследований — Г. Вильгельм.

К истории хурритских племен — Г. Вильгельм.

Языковые и исторические взаимоотношения между хурритами и урартейцами — М. Сальвини.

К генеалогическим отношениям хурритского — Г. И. Тил.

4. О работе над архивом.

Работа в архиве — И. Вегнер.

Крупное землевладение, рабовладельческое хозяйство и животноводство в регионе расселения хурритов восточнее Тигра — Г. Вильгельм.

Религиозные представления — Ф. Хаас.

Дальнейшая жизнь хурритских религиозных традиций — И. Вегнер.

5. Фонематическая и грамматическая структура хурритского языка — Г. И. Тил.

6. Формальный анализ текста, метрика, словоразделительный знак, текстология — Г. И. Тил.

7. Публикации проекта.

В главе «Фонетика и грамматическая структура хурритского языка» подробно рассматривается ряд вопросов

фонетики, морфологии и синтаксиса. Дано фонологическое, фонетическое и графическое описание целой звуковой системы хурритского языка. Отдельно изучаются система гласных, система согласных, дифтонги, фонемы и их историческое развитие, система фонем и их аллофонов. Рассматривается вопрос диалектных различий одних звуков и идентичности других.

Путем сравнительного анализа вариантов отдельных звуков, засвидетельствованных в хурритских диалектах и в урартском языке, автор восстанавливает прохурритскую звуковую систему. В работе даются таблицы максимальных и минимальных систем гласных и согласных.

В очерке «Грамматика хурритского языка» исследуется грамматический строй хурритского языка. При этом отмечается, что в первую очередь изучается язык митаннийского письма, так как язык Богазкейского архива во многом отличается от митаннийского и поэтому требует особого рассмотрения с учетом диалектных и стилистических особенностей.

Важной проблемой является терминология. Для обозначения отдельных морфем и комплексов морфем Тил предлагает новые термины, которые, по мнению автора, не во всех случаях могут быть подобраны удачно (с. 137).

На с. 137—139 автор дает общую характеристику хурритского языка. Он выделяет особенности, присущие хурритскому языку: эргативную конструкцию и связанную с ней антипассивную конструкцию, абстракцию всего предложения при помощи суффикса $-\bar{z}e$, наращения корня, перенос показателей, именуемого автором Gruppen-Flexion.

В разделе Morphophonematik (с. 139—150) описаны фонетические процессы: ассимиляция, редукция, чередование и т. д.

Представленный автором анализ во многих случаях отличается от общепринятого. Как отмечает автор (с. 136), он предложен в виде попытки и в некоторых случаях его следует модифицировать.

Применяя атомистический метод исследования, автор дает детальную характеристику структурных единиц — сегментов отдельных форм.

Описание морфо-синтаксических данных начинается с описания структур иерархически более высокого уровня.

Текст делится на предложения, в предложении выделяются т. н. Expirationsgruppe, которые расчлняются на слова.

Предложениями принимаются сравнительно большие периоды текста, которые выделяются на основе общности содержания.

Expirationsgruppe — это фонологическое (не морфологическое или синтаксическое) единство элементов, относящихся к различным иерархическим уровням. Это «фонологическое слово» — интонационное сочетание морфем и комбинаций морфем, имеющих различные синтаксические значения.

От Expirationsgruppe строго отличается слово. В связи с введением новой единицы, именуемого автором Expirationsgruppe, по-новому определяется понятие слова. Слова — отдельные морфемы, образующие семантико-синтаксическое единство. Слова по своим позициям внутри Expirationsgruppe делятся на Initialen и Finalen. В свою очередь, Initialen делятся на три группы: глагол, имя, частица. Все три имеют свои подгруппы. Finalen — длинная цепь суффиксов, столь характерных для хурритского языка. Finalen распределяются по трем классам: Appexe, Adjunkte и Postfixe, которые, в свою очередь, содержат несколько групп и т. д. На стр. 155 дана таблица подклассов этих морфем.

В главе „Das pronominale System“ дан обзор местоимений.

В очерке „Morpho-Syntax“ рассматриваются типы предложений и члены предложения.

Выделяются основное предложение (Kernsatz), которое состоит из подлежащего (Thema) и сказуемого (Prädikat) и предложение, распространенное при помощи частиц: henni, šukku, undu и т. д.

В хурритском Тил выделяет четыре типа предложений: номинальное предложение, интранзитивное предложение и два транзитивных предложения: эргативное и антипассивное (следует отметить, что этот термин предлагается автором впервые). Автор дает характеристику каждого типа предложения на основе валентности глагола и вида имени, выступающего в качестве подлежащего. Определяются глубинные

и поверхностные структуры. Представлена оригинальная трактовка предложений с глагольной формой на-і. Однако, нужно отметить, что название этого типа предложения нам кажется не очень удачно подобранным.

Говоря о глагольном сказуемом, Тил описывает глагольную фразу и, описывая все глагольные суффиксы, шаг за шагом доходит до корня. Приводя примеры и разбирая их посредством нумерации отдельных «слов», он дает ясную картину распределения значений и функций между этими морфемами. Подобное описание языка дает возможность ясно представить структуру имени и глагола. Деление хурритских глаголов на транзитивные и интранзитивные давно известно. Но характеристика глаголов с учетом валентности, дает возможность урегулировать вопрос взаимоотношения между глагольными формами с окончанием -а; -і, -уа, и следовательно, помогает в решении одной из спорных проблем структуры хурритского глагола.

В глагольной фразе Тил выделяет т. н. Basis-Form, который состоит из Transferenz-Form и последующего Resolutions-Komplex, а Resolutions-Komplex образуются при помощи Resolutions-Morphemen (-і) «dynamisch» и (-а) «statisch».

Некоторые формы, распространенные согласным -w, в результате слияния с которым получаем -«о». Архаичные формы, распространенные лабиальным согласным, встречаются в собственных именах. В таких случаях лабиальный согласный засвидетельствован с обоими гласными как с -і, так и с -а. Часть форм не контрагирована; в этом случае они засвидетельствованы с согласным -р.

Примеры: -а-р: un-a-p Tesqar
 ak-a-p senni
 -і-р: ak-i-p Tesqar
 has-i-p tilqa

В следующих примерах автор видит контрагированные формы. В таких случаях гласные -а и -і, в результате слияния с лабиальным согласным, переходят в гласный -u/o. На стр. 218—219 и сл. Тил приводит примеры обычных (gewöhnlichen) глагольных форм с Resolutions-Morphem-ами.

На наш взгляд, следует в некоторой мере уточнить понимание вопроса. Гласные, которые автор объединяет под одним названием Resolutions-Morpheme, засвидетельствованы в трех разных позициях, и следовательно, имеют три разные функции в языке. Следует отметить и то, что Тильк в качестве Resolutions-Morpheme рассматривает только гласные -a и -i, а гласный -u, засвидетельствованный в собственных именах, он воспринимает как результат контракции этих гласных с последующим лабиальным согласным (стр. 215). Но гласный -u в научной литературе считается показателем причастия в собственных именах наряду с гласными -a и -i. Далее, если гласный -u является результатом слияния элемента -b с гласными -a или -i, то -b уже наличествует в -u, и, следовательно, существование форм, оканчивающихся комплексом — u+b, исключается; мы должны иметь неконтрагированные формы с окончанием -a+b, i+b и контрагированные формы с окончанием -u. Но в собственных именах засвидетельствованы формы: Un-a-b Tešur, Na š-i-b Tilla и наряду с ними — форма Teš-u-b šenni, где -u является не результатом слияния -a+b или -i+b, а представляет самостоятельную морфему наряду с ними.

В конце книги говорится об анализе текста, метрике, словоразделительном знаке и текстологии.

Рецензируемая работа является ценным вкладом в хурритологию и, по всей вероятности, она станет необходимым пособием для каждого хурритолога.

Н. Н о з а д з е

Е. М. ШТАЕРМАН, ДРЕВНИЙ РИМ. ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ. ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА». М., 1978.

Исследование проблем экономики античного мира (Греции и Рима) в западной науке имеет давние традиции. (Говоря о Риме, в первую очередь можно упомянуть шеститомный труд по истории римской экономики, вышедший под руководством и при участии видного американского историка Т. Франка). Но это отнюдь не значит, что в этой сфере марксистской науке мало что осталось делать, наоборот: несмотря на тщательный подбор письменных источников, разработку целого ряда частных проблем, привлечение археологического материала и т. д., многие важные проблемы ждут еще решения. Более того, решить их буржуазным историкам не под силу. В осмыслении характера античной экономики буржуазная наука начала с крайностей: он её понимался или как в основном натуральный (оikosный), или же как вполне развитый капиталистический. В отличие от таких подходов к трактовке данной проблемы, К. Маркс и Ф. Энгельс задолго до появления этих теорий выработали собственную концепцию характера античной экономики. Согласно этой концепции античная экономика понималась как довольно развитое товарное хозяйство, пришедшее на смену натуральному, но основанное на рабском труде.

В осознании сущности античной экономики классики марксизма имели огромное преимущество перед буржуазными учеными, заключавшееся в методологии (здесь мы не будем касаться социальной позиции первых). Понимание более сложной экономической структуры капитализма было

одной из предпосылок для буржуазных ученых в деле понимания сущности античной экономики. То же самое можно сказать о Марксе и Энгельсе. Но тем не менее результаты мысли буржуазных ученых и классиков марксизма резко отличались друг от друга. Не имея возможности подробно развить здесь данный сюжет, укажем на следующее: несмотря на разработанность (в главных чертах) проблемы античной экономики Марксом и Энгельсом, современной марксистской науке предстоит еще многое сделать (это в первую очередь надо сказать об овладении методом) для того, чтобы восполнить существующий в науке пробел в деле понимания сущности античной экономики.

Книга видного советского историка Е. М. Штаерман представляет собой попытку в какой-то мере восполнить этот пробел.

В первую очередь укажем, что название рецензируемой нами книги Е. М. Штаерман не совсем соответствует содержанию. Собственно экономика Рима трактуется на 100—171 страницах книги. В первой главе говорится о внегородской крестьянской общине (стр. 14—48); следующая глава посвящена проблеме городской гражданской общины и римской земельной собственности (стр. 49—99); тема же четвертой главы — социальная структура (стр. 172—215). На последних страницах (216—220) коротко подведены итоги.

Сразу же обращает внимание новизна мыслей, новый подход ко многим, казалось бы давно решенным, проблемам. Полученные автором выводы основаны на новейших достижениях исторической науки. Широко использован метод сравнительного исторического изучения. Размеры краткой рецензии не позволяют подробно останавливаться на многих удачных мыслях автора, отметим лишь некоторые из них.

В первой главе Штаерман ставит себе задачу проследить остатки сельской (соседской) общины в Риме. То, что рабовладельческая формация не имела и не могла иметь «чистый» характер, это положение в советской историографии последних десятилетий не вызывает сомнений. Все сходится в том, что наряду с крупным производством, основывавшимся на рабском труде, в рабовладельческой Греции и Риме оставался и уклад мелкого хозяйства, включившегося впо-

следствии, в эпоху кризиса рабства, в слагавшуюся систему новой формации. Указывали и на социальные (социальной структуры) результаты этого явления. Г. М. Штаерман идег еще дальше. Она указывает, что, наряду с этими остатками старого, в Риме оставались и пережитки предшествующих фаз—сельские общины, характерные для многих неантичных обществ и даже кровно-родственные общины. И это не только на севере Аппенинского полуострова, но и на остальных, классически развитых рабовладельческих, частях Италии. Конечно, эта идея в абсолютном смысле не нова и была выдвинута рядом итальянских историков, но ее систематизированная разработка в советской историографии предпринята именно автором рецензируемой нами книги.

С тем большим правом говорит автор о многоукладности Римской империи в целом, о том, что собственно рабовладельческий уклад в провинциях Империи не получил значительного распространения. Все эти утверждения Штаерман вплотную подводят к выводу об узких ареалах распространения рабовладельческой формации. Это дает еще один веский аргумент против точки зрения существования рабовладения как формации на огромных территориях древнего Востока, в частности Китая, Индии, Ирана и т. д. Правда, автор не делает этих выводов.

Во второй главе книги речь идет о специфической общине античного мира. Община данного типа, как известно, представляла следующую ступень в эволюции. Заменив общины прежней формы, она, как это не раз отмечается Штаерман, резко отличалась от локальных (внесельскообщинных) объединений других исторических регионов, в том числе Востока. Не довольствуясь этим, автор указывает на причину столь своеобразной эволюции античных народов-греков и римлян. Она (эта причина), согласно ей, заключалась в политическом факторе, а именно: в победе плебса (демоса) над родо-племенной аристократией и начинавшейся складываться царской властью.

Исходя из господствующей в античном мире полисной формы общины, Штаерман указывает на характер античной формы собственности. Автор выступает против распростра-

ненного взгляда, по которому античная собственность слишком сближается (по характеру) с буржуазной. Сближение их, по автору, имело место лишь в конце существования Республики и в первых веках Империи. А до этого периода этому мешала, как утверждает Штаерман, специфическая античная община. «Чем далее, тем более отношения собственности становятся такими, какими они могли бы стать, если бы не было победы плебса, какими характеризуются обычно неантичные государства разных регионов и эпох первых классовых обществ» (стр. 97) — заключает автор, заканчивая обзор хода эволюции античной собственности.

Из главы, посвященной специально экономике (гл. III), следует выделить следующую мысль. Опираясь на сельскохозяйственные трактаты римских авторов, Штаерман отмечает высокий уровень агротехники именно в виллах средних размеров, где доминантным являлся труд рабов. Эти виллы, будучи средних размеров (всего несколько десятков гектаров), не могли быть автаркичными: ограниченные размеры земли и количества рабов не давали-де возможность производить все необходимое (не считая предметов роскоши), на месте, поэтому принципом владельцев этих вилл было производство на продажу, следовательно, улучшение агротехники. За этим выводом следует другой, не менее интересный. Рабский труд, по мысли Штаерман, не всегда был тормозом на пути развития производительных сил, следовательно, на определенном этапе он был совместим с прогрессом даже в экономической сфере. Хотя незаинтересованность рабов в результатах труда неоспоримый факт, зато действовали другие факторы: разделение труда, специализация, кооперация, заимствование земле- и рабовладельцами передового опыта из других стран и частей страны (Италии)¹. Все отмеченное не вызывает никаких возражений, оно вытекает из объективного понимания исторической действительности, анализа относящихся к ней источников.

¹ Стоит отметить, что имевший место в Италии античной эпохи уровень агротехники был достигнут в стране лишь во второй период средневековья. Об этом см. М. Л. Абрамсон, О состоянии производительных сил в сельском хозяйстве Южной Италии (X—XIII вв.). «Средние века», вып. 28, 1965.

Права Штаерман и в том, что колонат ею рассматривается не только как дальнейшее звено эволюции рабства (вследствие разложения последнего), но и как сопутствовавшее последнему явление. Если рабовладельцы не «догадались» заменить рабство колонатом, то это отнюдь не по причине отсутствия соответствующего исторического опыта. Колонат получил широкое распространение лишь начиная с определенного момента эволюции рабовладельческого хозяйства и он не был связан с более высоким уровнем производительных сил в сельском хозяйстве.

Последняя глава книги трактует социальную структуру римского общества. Рассматривая разные сословия и социальные статусы, Штаерман все же считает нужным и необходимым оперировать категорией «социальный класс» и в отношении античного общества. В этом она безусловно права. В этой же главе речь идет и о социальных связях, существующих в Римском обществе.

Перечисление других положительных моментов монографии Е. М. Штаерман нас повело бы далеко. Но даже сказанного достаточно для вывода о том, что такое сочетание историографии и социологического анализа, такие новые выводы, столь удачное применение сравнительного метода (не только по горизонтали — в аспекте сравнения однотипных обществ (Рима и Греции), но и по вертикали — в аспекте сравнения до- и после аттических формаций) позволяют считать книгу значительным вкладом в советскую историографию античности.

Вместе с тем у нас есть ряд возражений к автору. Утверждая своеобразный путь эволюции античного, в частности, римского общества, причиной этого Штаерман считает политическую активность народных масс (демоса, плебса). По нашему же, последняя, приведшая к столь значительным социально-экономическим последствиям, в свою очередь сама была обусловлена определенными сдвигами в экономике. Определенный уровень товарного хозяйства, тем самым разделения труда между общинами (родовыми и сельскими), был предпосылкой политической активности народных масс, того, что крестьяне и ремесленники в пределах десятков об-

щин, сплотившись, достигли победы над социальной и политической верхушкой.

Таким образом, причина отмеченного явления, по-нашему, более глубокого порядка. Ключ к пониманию этого дает следующая мысль Маркса: «Чем меньше собственность отдельного человека может быть фактически использована только совместным трудом (т. е. таким образом, как, например, при системе орошения на Востоке), чем решительнее историческое движение, переселение ломают характер племени, сложившийся чисто естественным путем, чем дальше племя удаляется от своего первоначального поселения и захватывает чужие земли, следовательно попадает в существенно новые условия труда, где энергия каждого отдельного человека получает большее развитие,... — тем больше имеется условий для того, чтобы отдельный человек стал частным собственником земли — особой парцеллы, — обособленная обработка которой предоставляется ему и его семье»². Условия производства — железная металлургия, благоприятная географическая среда, способствовавшая индивидуализации и разделению труда, демографическая ситуация, вызвавшая колонизацию, воздействие более развитой исторической среды (греки, этруски, карфагеняне) были предпосылками, обусловившими политическую активность народных масс, тем самым своеобразие пути эволюции римлян.

Автор, по нашему взгляду, не совсем должным образом оценивает фактор рабства в развитии античной экономики. В частности, ей не учитывается значительный демографический сдвиг, имевший место в античном мире в результате распространения классического рабства. Это наглядно можно представить на примере передовых частей Греции (так, например, количества свободных граждан Аттики не хватало бы даже для освоения Лаврийских рудников, огромное расширение сферы материального производства страны основывалось на широком распространении рабства). То же самое, наверняка, имело бы место в Риме. Но, к сожалению, историческая демография Рима с позиций исторического материализма еще

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 46, ч. I, 465—66.

не разработана. Сказанное выше объясняет и недооценку автором роли рабства в упадке античного, в частности Римского, общества. То, что Рим не достиг машинной стадии развития объясняется рабством, а не приведенными Штаерман причинами. При решении этого вопроса надо иметь в виду в первую очередь ситуацию в городах, в ремеслах и торговле, а не в деревне и сельском хозяйстве, как это делает Е. М. Штаерман. Наконец, ошибочно, с нашей точки зрения, игнорировать своеобразную социальную психологию рабовладельческого общества — презрительное отношение массы свободных граждан к физическому труду (аналогия с классом феодалов здесь не совсем уместен!).

Г. В. Коранашвили

შემოკლებათა სია — СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

სმამ — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

ВДИ — Вопросы древней истории

ВИ — Вопросы истории

ВЯ — Вопросы языкознания

ГСИФИФ — Государственный Софийский университет, философско-исторический факультет

ГХДШ—А. И. Т ю м е н е в, Государственное хозяйство древнего Шумера, М.-Л., 1956.

Ник. II — М. В. Н и к о л ь с к и й, Документы хозяйственной отчетности древней Халдеи из собрания Н. П. Лихачева, ч. II. Эпоха династии Агаде и эпоха династии Ура, «Древности Восточныя», V, 1915.

СЭ — Советская этнография

AAASH — Acta Antiqua Academiae Scientiarum

AAS — J. P. G r e g o i r e, Archives Administratives Sumeriennes, Paris, 1970.

AHW — W. v o n S o d e n, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden, 1959 ff.

AM — A. [S a l o n e n, Agricultura Mesopotamica, Helsinki, 1968.

AMRS — I. J. G e l b, The Ancient Mesopotamian Ration System, JNES, 24 (1965).

AnOr — Analecta Orientalia

I — N. S c h n e i d e r, Die Drehem — und Djona-Urkunden der Strasburger Universität und Landesbibliothek, Roma, 1931.

VII — N. S c h n e i d e r, Die Drehem — und Djoha-Urkunden der Kloster Montserrat, Roma, 1932.

AOS XXXII — A. L. O p p e n h e i m, Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Wilberforce Eames Babylonian Collection in the New York Public Library. Tablets of the Time of the Third Dynasty of Ur (American Oriental Series, XXXII), New Haven, 1948.

ASM XVI — T. C. P i n c h e s, The Babylonian Tablets of the Berens Collection (Asiatic Society Monographs, XVI), London, 1915.

BASOR — Bulletin of the American schools of Oriental Research

BE III 1 — D. W. M y r h a n, Sumerian Administrative Documents (The Babylonian Expedition of the University of Pensilvania. Series A. Cuneiform Texts, III 1) Philadelphia, 1910.

BIN V — G. G. Hackman, Temple Documents of the Third Dynasty of Ur from Umma (Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, V), New Haven, 1937.

BRM III — C. E. Keiser, Cuneiform Bullae of the Third Millennium (Babylonian Records in the Library I. Pierpont Morgan, III), New Haven, 1914.

BZ — Biblische Zeitschrift

BzES — Beiträge zur Entstehung des Staates, Berlin, 1973.

CAH — Cambridge Ancient History, Cambridge, 1965.

CBT I — H. H. Figulla, Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum, I, London, 1961.

CT — Cuneiform Texts etc. from Babylonian Tablets in the British Museum, London, 1896 sq.

DEU — H. L i m e t, Documents économiques de la IIIe dinastie d'Ur, RA 49 (1955).

DPOA-E I — H. L i m e t, Textes Sumeriens de la IIIe dynastie d'Ur (Documents du proche Orient ancien, Epigraphie, I), Liege, 1976.

EA — The Encyclopaedia Americana

EB — Encyclopaedia Biblica

FAM — A. Salonen, Die Fischerei im alten Mesopotamien, Helsinki, 1970.

GDD — N. Schneider, Die Geschäftsurkunden aus Drehem und Djo-ha in der Staatlichen Museen (VAT) zu Berlin, „Orientalia“, 47—49 (1930).

HEU — G. Contenu, Contribution a l'histoire économique d'Umma, Paris, 1915.

HLC I—III — G. A. Barton, Haverford Library Collection of Cuneiform Tablets, I—III, New Haven, 1918.

ITT — Inventaire des tablettes de Tello conservées au musée Imperial Ottoman, Paris, 1910—1921. ||

IBK VIII — K. Oberhuber, Sumerische und akkadische Keilschriftdenkmäler des archäologischen Museums zu Florenz (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, VIII), Innsbruck, 1960.

JAOS — Journal of the American Oriental Society

JEA — Journal of Egyptian Archaeology

JESHO — Journal of the Economic and Social History of the Orient

JNES — Journal of Near Eastern Studies

KBo — Keilschrifttexte aus Boghazköi

KSGVI — A. Alt, Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel, I — III, München, 1953—1959.

KUB — Keilschrifturkunden aus Boghazköi

MEA — R. Labat, Manuel d'épigraphie akkadienne, Paris, 1963.

MIO — Mitteilungen des Instituts für Orientforschung

Misz. IV — A. Deimel, Miscellen, „Orientalia“, 4 (1924).

MOS XVI — G. Reisner, Tempelurkunden aus Telloh (Mitteilungen aus

den orientalischen Sammlungen, XVI), Berlin, 1901.

MSL — Materialien zum sumerischen Lexikon, Roma, 1937 ff.

MVN — Materiali per il vocabolario neosumerico

I — G. Pettinato, H. Waetzoldt, La collezione Schollmeyer, Testi economici della III Dynastia di Ur, Roma, 1971.

IV — L. Cagni, G. Pettinato, La collezione del Pontificio Istituto Biblico — Roma. La collezione della collegiata del SS. Pierte e Orso-Aosta, Roma, 1976.

VI — G. Pettinato, Testi economici di Lagaš del Museo di Istanbul, I, Roma, 1977.

NG I—III — A. Falkenstein, Die neusumerischen Gerichtsurkunden, I—III, München, 1956—1957.

NPU — T. Fisch, The Sumerian City of Nippur in the Period of the Third Dynasty of Ur, „Iraq“, V (1938).

NST I — D. I. Owen, Neo-Sumerien Texts from American Collections, I, „Journal of Cuneiform Studies“, 24 (1971).

NTU — T. Fisch, A Nippur Tablet of Ur III, «Journal of the American Oriental Society», 56 (1936).

PDT I — M. Çig, H. Kizilyay, A. Salonen, Die Puzriš-Dagan Texte der Istanbuler archäologischen Museen, I, Helsinki, 1954.

RGTC — Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes

I — D. O. Edzard, G. Farber, E. Sollberger, Die Orts — und Gewässernamen der präesargonischen und sargonischen Zeit, Wiesbaden, 1977.

II — D. O. Edzard, G. Farber, Die Orts — und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur, Wiesbaden, 1974.

RHA — Revue Hittite et asianique

RTC — Fr. Thureau-Dangin, Recueil des tablettes Chaldeennes, Paris, 1903.

SETU — T. B. Jones, J. W. Snyder, Sumerian Economic Texts from the Third Ur Dynasty, Minneapolis, 1961.

SST — H. Holma, A. Salonen, Some Sumerian Tablets from the Time of the Third Ur Dynasty, „Studia Orientalia“, IX 1 (1940).

STA — E. Chiera, Selected Temple Accounts from Telloh, Jokha, and Drehem, London, 1922.

STK — Y. Nakahara, The Sumerian Tablets in the Imperial University of Kyoto, Tokyo, 1928.

ŠA — Ch. -F. Jean, Šumer et Akkad, Paris, 1923.

ŠL II — A. Deimel, Šumerisches Lexikon, II, Roma, 1928—1933.

TCL V — H. de Genouillac, Textes économiques d'Oumma de l'époque d'Our (Textes cuneiformes. Musée du Louvre, V), Paris, 1922.

TCSd — G. Boson, Tavolette cuneiformi Sumere, degli archivi di Drehem e di Djoha dell'ultima dinastia di Ur, Milano, 1936.

TEL — C. Viroilleaud, Tablettes économiques de Lagash, Paris, 1968.

- TIM VI — F. R a s c h i d, Administrative Texts from the Ur III. Dynasty
(Texts in the Iraq Museum, VI), Baghdad, 1971.
- TJAUB — E. S z l e c h t e r, Tablettes juridiques et administratives de la
IIIe dynastie d'Ur et de la Ire dynastie de Babylone, II, Paris, 1963.
- TPU I — H. S a u r e n, Topographie der Provinz Umma nach den Urkunden
der Zeit der III. Dynastie von Ur, I, Känale und Bewässerungsanlagen,
I, Heidelberg, 1966.
- TrD — H. d e G e n o u i l l a c, La trauvaille de Drehem, Paris, 1968.
- TRU — L. L e g r a i n, Le temps des rois d'Ur, Paris, 1912.
- UCP IX/2 I—II — H. F. L u t z, Sumerian Temple Records of the Late Ur
Dynasty (University of California. Publications, IX/2 I—II), Berkeley,
1928.
- UDTP — A. D e i m e l, Umma (-Djoha) und Drehem-Texte aus dem päpst-
lichen Bibelinstitut in Rom, „Orientalia“, 14—15, 17, 20—21, 26 (1924
1927).
- UET III — L. L e g r a i n, Business Documents of the Third Dynasty of
Ur (Ur Excavations Texts, III), London, 1937—1947.
- U m m a — G. C o n t e n a u, Umma sous la dynastie d'Ur, Paris, 1916.
- VT — Vetus Testamentum
- WMAH I — H. S a u r e n, Wirtschaftsurkunden aus der Zeit der III. Dy-
nastie von Ur im Besitz des musee d'art et d'histoire in Genf, I, Na-
poli, 1969.
- YOS IV — C. E. K e i s e r, Selected Temple Documents of the Ur Dynasty
(Yale Oriental Series. Babylonian Texts, IV), New Haven, 1919.
- ZAW — Zeitschrift für die alttestamentliche Geschichte.

შინაარსი — СОДЕРЖАНИЕ

ძველი აღმოსავლეთი — ДРЕВНИЙ ВОСТОК

ი. მაჭავარიანი, სუბიექტ-ობიექტის დამოკიდებულების ტიპოლოგიის შესახებ ურარტულში	5
И. Г. Мачавариани, О типологии субъектно-объектных отношений в урартском языке (резюме)	17
М. Хведелидзе, Заметки о древнеегипетской драме эпохи Древнего царства	19
Дж. М. Шарашенидзе, Наемная рабочая сила в государственном хозяйстве эпохи III династии Ура (2132—2024 гг. до н. э.)	32
Г. Г. Гиоргадзе, Некоторые формы нерабской эксплуатации в хеттском обществе	48
И. П. Вейнберг, Город в ближневосточных генеалогиях рубежа II—I тыс. до н. э.	57
რ. რცხილაძე, არისტოტელეს წარმოდგენები აღმოსავლეთზე	72
Р. С. Рцхиладзе, Воззрения Аристотеля о Востоке (резюме)	85
Г. В. Коранашвили, К вопросу об эволюции взглядов К. Маркса и Ф. Энгельса на восточное общество	87

კავკასია — КAVKAZ

მ. ხიდაშელი, ცენტრალური და აღმოსავლეთამიერკავკასიური ბრინჯაოს სარტყლების მხატვრული სტილის საკითხები	105
М. Ш. Хидашели, Вопросы художественного стиля поясов Центрального и Восточного Закавказья (резюме)	125
მ. იონაძე, ანტიკური ხანის კოლხეთსა და თრაკიაში სახელმწიფოს წარმოქმნა-განვითარების ისტორიული პარალელები	128
М. И. Ионадзе, Исторические параллели возникновения и развития государства во Фракии и Колхиде античной эпохи (резюме)	144
ბ. ხაზარაძე, გ. ცქიტიშვილი, ციხა-გორას კრამიტი	146
Н. В. Хазарадзе, Г. Г. Цкитишвили, Черепица Цихиа-гора (резюме)	163
Ю. В. Зыцарь, Кавказско-древневосточные связи баскского oia «хижина», alaba «дочь»	165

რეცენზიები — РЕЦЕНЗИИ

Н. Нозадзе, Новая важная работа в области хурритологии	179
Г. В. Коранашвили, Книга об экономике Рима	185
შემოკლებათა სია — Список сокращений	192

КАВКАЗСКО-БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ СБОРНИК

(на грузинском и русском языках)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ 1132

*

გამომცემლობის რედაქტორები: ლ. ახალკაცი, ლ. სიხარულიძე
ტექნოლოგიური ც. ქამუშაძე
კორექტორი ლ. შაბურიშვილი

გადაეცა წარმოებას 12.2.1980; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.7.1980;

ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 12.5;

სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 10.1;

უე 01163;

ტირაჟი 800;

შეკვეთა № 534;

ფასი 1 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

5.3 99.34 15/9

~~56/58~~

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

(Կենտրոնական գրադարանային կենտրոն)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ